

ศึกษาเหตุเกิดและเหตุดับของรูปขันธ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
A STUDY OF THE CAUSE OF THE RISING AND FALLING OF
CORPOREALITY (RŪPAKHANDAHA) IN INSIGHT
MEDITATION PRACTICE

พระมหาแฝด จันทโก (สุวรรณโชติ)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๘

ศึกษาเหตุเกิดและเหตุดับของรูปชั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

พระมหาแฝด จนทโก (สุวรรณโชติ)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๘

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A Study of the Cause of the Rising and Falling of Corporeality
(Rūpakhandaha) in Insight Meditation Practice**

Phramaha Faed Candako (Suwannachot)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)
Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand
C.E. 2015

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
เรื่อง “ศึกษาเหตุเกิดและเหตุดับของรูปขั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” เป็นส่วนหนึ่งของ
การศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

.....
(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ

(พระมหาสุรศักดิ์ ปัจจนตเสโน, ดร.)

..... กรรมการ

(พระศรีวินยาภรณ์, ดร.)

..... กรรมการ

(พระครูโกมุทสิทธิการ, ดร.)

..... กรรมการ

(ผศ.ดร.ณัฏธีร์ ศรีดี)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระครูโกมุทสิทธิการ, ดร.
ผศ.ดร.ณัฏธีร์ ศรีดี

ประธานกรรมการ
กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระมหาแฝด จนทโก)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาเหตุเกิดและเหตุดับของรูปชั้นธัมมวิปัสสนาภาวนา
ผู้วิจัย : พระมหาแผด จันทโก (สุวรรณโชติ)
ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ : พระครูโกมุทสิทธิการ (พิทักษ์ วยวงค์วิทย์), พธ.บ., พธ.ม., พธ.ด. (พุทธบริหาร
การศึกษา)
: ผศ.ดร.ณัฏฐ์ ศรีดี, ป.ธ.๙, พธ.บ., ศศ.ม., Ph.D. (Philosophy & Religion)
วันสำเร็จการศึกษา : ๑๐/มีนาคม/๒๕๕๙

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษารูปชั้นธัมมวิปัสสนาภาวนา เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเพื่อศึกษาเหตุเกิดและเหตุดับของรูปชั้นธัมมวิปัสสนาภาวนา โดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทและเอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง รวบรวม สรุป วิเคราะห์ เรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา ตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญ จากการศึกษาพบว่า

รูปชั้นธัมมวิปัสสนาภาวนามี ๒๘ ชนิด แบ่งเป็น ๒ ประเภทคือ ๑. มหาภูตรูปรูปใหญ่ ๔ ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ๒. อุปาทายรูป รูปอาศัยรูปใหญ่ ๒๔ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย รูป เสียง กลิ่น รส สตรี ชาย ชีวิต หทัยวัตถุ กายวิญญูติ วิจิวิญญูติ อากาศ รูปเบา รูปอ่อน รูปคล่องตัว รูปเจริญขึ้น รูปต่อเนื่อง รูปทรุด รูปไม่ยั่งยืน อาหาร

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐานสูตรในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท มีสติกำกับกาย เวทนา จิต ธรรม ให้ระลึกอยู่ในรูปนามปัจจุบันมีปัญญาเห็นแจ้งในไตรลักษณ์คือ รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ บังคับให้เป็นดังใจปรารถนาไม่ได้ มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วดับไปเป็นธรรมดา วิธีปฏิบัติคือมีสติกำหนดรู้สิ่งที่เกิดขึ้นในขณะปฏิบัติ จะทำให้ผู้ปฏิบัติภาวนารู้จักและเข้าใจตนเองได้ดียิ่งขึ้น สติปัญญาที่เจริญขึ้นสามารถใช้ดำรงชีวิตและแก้ไขปัญหิต่าง ๆ ให้สำเร็จได้ บรรลุผลได้

กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหาเป็นเหตุเกิดของรูปชั้นธัมมวิปัสสนา ซึ่งมิมีมูลเหตุมาจากอวิชชา อวิชชาตัณหา กรรม อาหาร เกิด รูปชั้นธัมมวิปัสสนาเกิดจากนาม อิกอย่างกรรม จิต อุต อาหารก็เป็นเหตุให้รูปเกิด กรรม จิต อุต เป็นธรรมในอดีตชาติจนถึงปฏิสนธิ นับแต่ปฏิสนธิมาก็มีอาหารที่บำรุงเลี้ยงรูปให้ดำรงอยู่จนถึงปัจจุบัน การดับเหตุเกิดแห่งตัณหาได้ก็คือการดับเหตุดับรูปชั้นธัมมวิปัสสนานั่นเอง

อาศัยสติกำหนดรู้ทางอายตนะให้รู้เท่าทันของสภาวะการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ของรูปนาม กล่าวคือรูปในขณะที่ก้าวไปก็ดับลงในขณะก้าวไปยังไม่ทันก้าวกลับ รูปก้าวไปจะเกิดได้เพราะจิตสั่งให้ก้าวไป รูปเดินจึงเกิดจากจิตที่เรียกว่าจิตตชรูป มีสติสามารถรู้การเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ตามกิริยาอาการความรู้สึก ดับรูปนามเท่าทันในขณะที่ปัจจุบันนั้นได้ กำจัดอนุสัยกิเลส ละความยึดมั่นในรูปชั้นธัมมวิปัสสนา

Thesis Title : A Study of the Cause of the Rising and Falling of Corporeality (Rūpakhandha) in Insight Meditation Practice

Researcher : Phramaha Faed Candako (Suwannachot)

Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)

Thesis Supervisory Committee

: Phrakru Komutthikan (Phithak Waiwongwit), B.A., M.A., Ph.D. (Buddhist Educational Administration)

: Assist. Prof. Dr. Naddhira Sridee, Pali IX, B.A., M.A., Ph.D. (Philosophy & Religion)

Date of Graduation : 10/March/2016

Abstract

This thesis had three objectives; to study the corporeality in Buddhist scripture, to study the Vipassana Bhavana retreat and to study the rising and falling of the corporeality in Vipassana Bhavana. Clarified data are taken from the Theravada Buddhist scriptures and other related documents, then composed, summarized, analyzed, explained in details, corrected and verified by Buddhist scholars. From the study it found that;

There are twenty eight Rūpa-khandhas in the Theravāda Buddhism and can be divided into two types, which are 1) Mahābhūta-rūpa: the four primary elements, i.e., the element of extension, the element of cohesion, the element of heat, the element of vibration, 2) Upādāya-rūpa : the twenty four derivative materiality, i.e., eye, ear, nose, tongue, body, form, sound, taste, woman, man, life, Hadaya-vatthu (heart base), Kāya-viññatti (gesture), Vacī –viññatti (verbal intimation), ākāsa (space), Lahutā (light rūpa), Mudutā (elasticity), Kammanñātā (adaptability), Upacaya (growth), Santati (continuity), Jaratā (decay), Aniccatā (impermanence), and food.

Insight Meditation Practice by the Foundation of Mindfulness in Theravāda Buddhist scripture is to be mindful in body, feeling, mind, and mind-objects. To be aware in the present form and concrete until understand the Three Characteristics by wisdom, namely, impermanence, suffering, and non-self cannot control to be as mind desired, with rising existing and falling as usual. In meditation retreat, the meditator

should have mindfulness to realize what is rising while practicing, by this way he/she will know and understand himself distinctly and lead to enlightenment.

The three cravings, i.e., craving for sensual, craving for existence, craving for non-existence and self-annihilation, are the cause of rising which originated from ignorance, craving, karma, food. Otherwise, karma, mind, physical law, food are the cause of rising of form. They were the cause in the past life until fertilization, then form can grow up because food up to present. The distinguishing of the cause of rising of craving is to distinguish the cause of corporeality.

กิตติกรรมประกาศ

ขอประทานกราบขอบพระคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมหาเถร) เจ้าคณะใหญ่หนกลาง กรรมการมหาเถรสมาคม ประธานกรรมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ที่ได้เมตตาเปิดการเรียนการสอนหลักสูตรพุทธศาสนบัณฑิต สาขาวิปัสสนาภาวนา และได้นำพานิสิตรุ่นที่ ๙ ได้มีโอกาสปฏิบัติวิปัสสนาภาวนากับพระวชิรปาณี แห่งเมียนมาร์ พระราชสิทธิอาจารย์ วัฒนา หลวง พระอาจารย์ใหญ่ปลัดชัชวาล ชินสโร แห่งพุทธวิหารนครนายก พระวิปัสสนาจารย์ และขอขอบคุณวัดมงคลทับคล้อพระอารามหลวงและคณาจารย์ฝ่ายตำราทั้งปวงโดยเฉพาะพระอภิธรรม

วิทยานิพนธ์เล่มนี้ สำเร็จลุล่วงไปด้วยดีเพราะได้รับความอนุเคราะห์เกื้อกูลจาก คณะกรรมการควบคุมประกอบด้วย พระครูโกมลสิทธิการ ดร.พธ.บ.,พธ.ม.,พธ.ด., พระมหาสมลักษณ์ คนธसार, ดร. ,ผศ.ดร.ณัฏฐิ์ ศรีดี พระเวปุลละ แสงสว่าง ที่มีเมตตาและกรุณายิ่ง เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาดูแลเอาใจใส่แนะนำข้อคิดเห็นที่เป็นประโยชน์ ขอขอบคุณ ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง ดร.ชัยชาญ ศรีหามู ดร. จรูญ สมน้อย ที่ให้คำปรึกษาแนะนำตรวจแก้ และคณาจารย์ประจำวิทยาลัยสงฆ์บาฬีศึกษาพุทธโฆส ที่ได้แนะนำพร่ำสอน

ขอขอบคุณ พระมหาณรงค์ฤทธิ์ ธมมโสมภโณ ผู้อำนวยการสำนักวิชาการ และนายภานุมาตร์ เนโส เจ้าหน้าที่ประสานงาน ที่ช่วยดำเนินการเรื่องเอกสารคำร้องบัณฑิตวิทยาลัย (บช.) แจ้งกำหนดการและระเบียบการต่าง ๆ ให้ทราบ พร้อมทั้งเจ้าหน้าที่บรรณรักษ์ห้องสมุดและเทคโนโลยีสารสนเทศ ที่กรุณาเอื้อเพื่อการสืบค้นข้อมูล ทำให้การจัดทำวิทยานิพนธ์เป็นไปด้วยความเรียบร้อย

สุดท้ายนี้ คุณภาพที่ดีของงานวิจัย บุญกุศล ความรู้ ความดีงามที่เป็นประโยชน์อันเกิดจากวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ผู้วิจัยขอมอบให้แด่โยมพ่อคิด โยมแม่เตย สุวรรณโชติ ญาติพี่น้อง ญาติโยมผู้ให้การอุปถัมภ์ด้วยปัจจัย ๔ ทุก ๆ ท่าน บุคคลผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุก ๆ ฝ่ายและบูชาคุณครูอาจารย์ทุก ๆ ท่าน ให้มีส่วนแห่งกุศลนี้ด้วย เทอญ

พระมหาแฝด จนทโก (สุวรรณโชติ)

วันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

สารบัญ

เรื่อง		หน้า
	บทคัดย่อภาษาไทย	ก
	บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
	กิตติกรรมประกาศ	ง
	สารบัญ	จ
	สารบัญตาราง	ช
	สารบัญรูปภาพ	ซ
	คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ณ
บทที่ ๑	บทนำ	
	๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
	๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
	๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๔
	๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๔
	๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๕
	๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๖
	๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๙
	๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๐
บทที่ ๒	ศึกษารูปชั้นในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	
	๒.๑ นิยามและความหมายของรูปชั้น	๑๑
	๒.๒ รูปชั้นในพระไตรปิฎก	๑๔
	๒.๓ รูปชั้นในอรรถกถา ฎีกาและปกรณ์วิเสสต่างๆ	๒๘
	๒.๔ องค์ธรรมของรูปชั้น	๓๙
	๒.๕ คุณและโทษของรูปชั้น	๓๙
	๒.๖ สรุป	๔๑
บทที่ ๓	ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	
	๓.๑ วิปัสสนาภาวนา	๔๔
	๓.๒ ภูมิของวิปัสสนา	๔๖
	๓.๓ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔	๖๐
	๓.๔ วิธีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๖๕
	๓.๕ อานิสงส์การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๖๘
	๓.๖ สรุป	๖๙

บทที่ ๔	ศึกษาเหตุเกิดและเหตุดับของรูปชั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	
๔.๑	เหตุเกิดรูปชั้น	๗๒
๔.๒	เหตุดับของรูปชั้น	๘๔
๔.๓	ความสัมพันธ์ของรูปชั้นตามแนวปฏิจจสมุปบาท	๑๐๗
๔.๔	เหตุเกิดและเหตุดับของรูปชั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๑๑๓
๔.๕	พิจารณาเหตุเกิดและเหตุดับของรูปชั้นทางรูปสัตตะกะ	๑๒๑
๔.๖	สรุป	๑๒๘
บทที่ ๕	สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	
๕.๑	สรุปผลการวิจัย	๑๓๐
๕.๒	ข้อเสนอแนะ	๑๓๒
บรรณานุกรม		๑๓๔
ประวัติผู้วิจัย		๑๓๗

สารบัญตาราง

ตาราง		หน้า
แผนภาพที่ ๑	จำแนกรูป ๒๘ โดยทุกมาติกา จัดเป็น ๑๑ คู่	๒๗
แผนภาพที่ ๒	แสดงธาตุดิน ๒๐	๒๙
แผนภาพที่ ๓	แสดงธาตุน้ำ ๑๒	๓๐
แผนภาพที่ ๔	แสดงธาตุไฟผิปกติ	๓๒
แผนภาพที่ ๕	แสดงสรูปรูปที่มาในคัมภีร์พุทธศาสนา	๔๒
แผนภาพที่ ๖	แสดงภูมิวิปัสสนา ๖	๔๘
แผนภาพที่ ๗	แผนสรูปโครงสร้างมหาสติปัฏฐานสูตร	๖๒
แผนภาพที่ ๘	แสดงรูปสมมติ ๔ ประเภท	๘๙
แผนภาพที่ ๙	แสดงสัตว์ในภพทั้งหมด	๙๐
แผนภาพที่ ๑๐	แผนภูมิตารางนามและรูป	๙๘

สารบัญรูปภาพ

แผนภาพ

หน้า

แผนภาพที่ ๑ แสดงความสัมพันธ์ของศีลสมาธิและสติปัญญา

๘

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

วิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๙ มีหลักการใช้คำย่อชื่อพระไตรปิฎก โดยเริ่มจากอักษรย่อชื่อ คัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้แล้วตามด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น

- ที.สี. (บาลี) ๙/๒๗๖/๙๗. หมายถึง ทีฆนิกาย สีลขันธวรรคปาลี พระไตรปิฎกฉบับ ภาษาบาลี เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๗

- ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๐/๙๘. หมายถึง ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค พระไตรปิฎกฉบับ ภาษาไทย เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๐ หน้า ๙๘

การอธิบายบอกอักษรย่อในวิทยานิพนธ์นี้ ทำเฉพาะคัมภีร์ที่อ้างอิงในวิทยานิพนธ์หรือสาร นิพนธ์เท่านั้น ดังนี้

การอธิบายอักษรย่อพระวินัยปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์
๑-๒	วิ.มหา. (บาลี) = วินัยปิฎก	มหาวิภังคปาลี (ภาษาบาลี)
	วิ.มหา. (ไทย) = วินัยปิฎก	มหาวิภังค์ (ภาษาไทย)
๔-๕	วิ.ม. (บาลี) = วินัยปิฎก	มหาวคคปาลี (ภาษาบาลี)
	วิ.ม. (ไทย) = วินัยปิฎก	มหาวรรค (ภาษาไทย)

การอธิบายอักษรย่อพระสุตตันตปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์
๙	ที.สี. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)
๑๐	ที.ม. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย มหาวคคปาลี (ภาษาบาลี)
	ที.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (ภาษาไทย)
๑๒	ม.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย มูลปนิบาต (ภาษาไทย)
๑๓	ม.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปนิบาต (ภาษาไทย)
๑๔	ม.อุ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย อุปริปนิบาต (ภาษาไทย)
๑๕	ส.ส. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย สคาถวรรค (ภาษาไทย)
๑๖	ส.นิ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย นิทานวรรค (ภาษาไทย)
๑๗	ส.ข. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย ขนธวรรคปาลี (ภาษาบาลี)
	ส.ข. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย ขันธวรรค (ภาษาไทย)
๑๙	ส.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)
๒๐	อง.ติก. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	องคคตตนิกา ยติกนิปาตปาลี (ภาษาบาลี)
	อง.ติก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคตตตนิกา ยติกนิบาต (ภาษาไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์
๒๑	อง.จตุกก. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	องคฺตุตฺตนิทาย จตุกกนิปาตปาติ (ภาษาบาลี)
๒๔	อง.ทสก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคฺตุตฺตนิทาย ทสกนิบาต (ภาษาไทย)
	อง.เอกาทสก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคฺตุตฺตนิทาย เอกาทสกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.ธ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิทาย ธรรมบท (ภาษาไทย)
๒๙	ขุ.ม. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิทาย มหานิทเทสปาติ (ภาษาบาลี)
	ขุ.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิทาย มหานิทเทส (ภาษาไทย)
	ขุ.จ. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิทาย จุฬนิทเทสปาติ (ภาษาบาลี)
๓๐	ขุ.จ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิทาย จุฬนิทเทส (ภาษาไทย)
๓๑	ขุ.ป. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิทาย ปฏิสัมภิทามรรค (ภาษาไทย)
๓๒	ขุ.อป. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิทาย อปทาน (ภาษาไทย)

การอธิบายอักษรย่อพระอภิธรรมปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์
๓๔	อภิ.สง. (บาลี) = อภิธรรมปิฎก	ธมฺมสงฺคณิปาติ (ภาษาบาลี)
	อภิ.สง. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี (ภาษาไทย)
๓๕	อภิ.วิ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	วิภังค์ (ภาษาไทย)
๓๖	อภิ.ธ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ธาทุกถา (ภาษาไทย)
๓๗	อภิ.ปุ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	บุคฺคฺลบัณฺฑิตี (ภาษาไทย)

ข. คำย่อเกี่ยวกับชื่อคัมภีร์อรรถกถา

วิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้คัมภีร์อรรถกถาทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย ดังนี้ อรรถกถาภาษาบาลี ใช้ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อรรถกถาภาษาไทย ใช้อรรถกถาที่อยู่ใน พระไตรปิฎกและอรรถกถาฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย แปล ชุด ๙๑ เล่ม ปกรณวิเสสภาษาไทยใช้วิสุทธิมรรค ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีหลักการใช้คำย่อโดยเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้ แล้วตามด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น

- วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑๐/๒๐. หมายถึง วินยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวีภังคอรรถกถา ฉบับภาษาบาลี เล่ม ๑ ข้อ ๑๐ หน้า ๒๐

- วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑๐/๒๐ หมายถึง วินยปิฎก สมณฑปาสาทิกามหาวีภังคอรรถกถา ฉบับภาษาไทย เล่ม ๑ ข้อ ๑๐ หน้า ๒๐

การอธิบายบอกอักษรย่อในวิทยานิพนธ์นี้ ทำเฉพาะคัมภีร์ที่อ้างอิงในวิทยานิพนธ์หรือสารนิพนธ์เท่านั้น ดังนี้

การอธิบายอักษรย่ออรรถกถาพระวินยปิฎก (บาลีและไทย)

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์
-------	-------------

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์
วิ.ม.อ.	(ไทย) = วินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา มหาวรรคอรรรถกถา (ภาษาไทย)

การอธิบายอักษรย่ออรรถกถาพระสุตตันตปิฎก (บาลีและไทย)

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์
ที.ม.อ.	(บาลี) = ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาศุคคอรรรถกถา (ภาษาบาลี)
ที.ม.อ.	(ไทย) = ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรรถกถา (ภาษาไทย)
ม.ม.อ.	(บาลี) = มัชฌิมนิกาย ปปญจสุทนี มูลปณณาสกอรรรถกถา (ภาษาบาลี)
ม.ม.อ.	(บาลี) = มัชฌิมนิกาย ปปญจสุทนี มูลปณณาสกอรรรถกถา (ภาษาไทย)
สํ.นิ.อ.	(ไทย) = สังยุตตนิกาย สारัตถปกาสินี นิทานวรรคอรรรถกถา (ภาษาไทย)
สํ.ข.อ.	(ไทย) = สังยุตตนิกาย สारัตถปกาสินี ชั้นธวารวรรคอรรรถกถา (ภาษาไทย)
สํ.สพ.อ.	(ไทย) = สังยุตตนิกาย สारัตถปกาสินี สฬายตนวรรคอรรรถกถา (ภาษาไทย)
ขุ.ธ.อ.	(ไทย) = ขุททกนิกาย ธรรมบท อรรถกถา (ภาษาไทย)
สํ.ม.อ.	(ไทย) = สังยุตตนิกาย สारัตถปกาสินี มหาวรรคอรรรถกถา (ภาษาไทย)
ขุ.อุ.อ.	(ไทย) = ขุททกนิกาย ปรัตถทีปนี อุทานอรรรถกถา (ภาษาไทย)
ขุ.ป.อ.	(ไทย) = ขุททกนิกาย สัทธรรมปาสนี ปฏิสัมภิทามรรคอรรรถกถา (ภาษาไทย)
ขุ.อิติ.อ.	(ไทย) = ขุททกนิกาย ปรัตถทีปนี อิติวุตตกอรรรถกถา (ภาษาไทย)

อักษรย่ออรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก (บาลีและไทย)

อภิ.สง.อ.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก ธัมมสังคณี อัฐุสาลีนอรรรถกถา (ภาษาไทย)
อภิ.วิ.อ.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก วิภังค์ สัมโมหวิโนทนีอรรรถกถา (ภาษาไทย)

การอธิบายอักษรย่อปกรณ์วิเสส (บาลีและไทย)

วิสุทฺธิ	(บาลี) = วิสุทฺธิมคคปกรณ์ (ภาษาบาลี)
วิสุทฺธิ	(ไทย) = วิสุทฺธิมรรคปกรณ์ (ภาษาไทย)

ค. คำย่อเกี่ยวกับหนังสือที่ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์หรือสถานที่พิมพ์

วิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้คำย่อเกี่ยวกับหนังสือ ตำรา เอกสารทางวิชาการ ที่ได้จัดพิมพ์โดย ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ หรือสถานที่พิมพ์ ดังนี้

ม.ป.ป.	= ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์
ม.ป.ท.	= ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พุทธศาสนาเป็นศาสนาที่สอนมีหลักการและเหตุผลทำให้ผู้สนใจใฝ่รู้สามารถตรัสรู้ด้วยสติปัญญาหาเหตุผล ค้นคว้าพิสูจน์หาความจริงด้วยตนเองและสอนให้ศรัทธาคือเชื่ออย่างมีเหตุผลที่เรียกว่าปัญญา เพราะปัญญานั่นฝึกฝนอบรมจิตปฏิบัติจนรู้แจ้ง สว่าง สะอาด สงบ เกิดขึ้นปรากฏภายในจิตใจ ทำให้พ้นจากกิเลสอาสวะต่าง ๆ จนถึงความพ้นทุกข์โดยประการทั้งปวง องค์ภูมิความรู้ที่ได้นั้นหยั่งลงในจิตใจอย่างมั่นคงถาวรคือไม่กลับเสื่อมถอยตกต่ำอีก ความรู้ประเภทนี้เรียกว่า ปัญญาชั้นโลกุตตระ หรือปัญญาวิมุตติ ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า หลุดพ้นด้วยปัญญา องค์ธรรมที่ได้จากการตรัสรู้เหล่านั้น พระโพธิสัตว์ทรงได้ฝึกฝนบำเพ็ญบารมีเหล่านั้นมาตลอดกาลยาวนาน จนบรรลุตรัสรู้จนตรัสสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งเป็นพระศาสดาเอกในโลก ไม่มีศาสดาอื่นยิ่งกว่า คำสอนของพระองค์ที่ตรัสรู้มีลักษณะที่มีเหตุผล ทำให้เกิดรู้แจ้งเห็นจริงตามสมควรแก่ชนทั่วไป^๑ และทำให้ผู้ปฏิบัติได้รับรู้เห็นผลโดยประสบการณ์ตรง นอกจากนั้นพระองค์ยังสอนให้เชื่ออย่างมีเหตุมีผลไม่ให้หลงงมงาย เชื่อโชคชะตาราศี แต่ทรงสอนให้เชื่อหลังจากที่ได้ใช้ปัญญาพิจารณาและต้องปฏิบัติให้ถูกต้องเพื่อพิสูจน์ความเป็นจริงจนเกิดความเชื่อมั่นด้วยตนเอง ธรรมะที่ทรงสอนเป็นเรื่องเกี่ยวกับการสอนให้รู้เห็นสรรพสิ่งตามความเป็นจริง ธรรมชาติของความเป็นจริงคือ สรรพสิ่งเกิดจากเหตุปัจจัย ไม่ได้มีสภาพเป็นตัวตนถาวร ดังนั้นการปฏิบัติเพื่อให้สอดคล้องกับความเป็นจริงคือการมีสติเห็นความเกิด-ดับซึ่งเป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องกัน ดังที่อุปติสสมาณพิกได้รู้แจ้งเห็นจริงเพราะได้ฟังพระอัสสชิเถระกล่าวสอนว่า

เย ฌมมา เหตุปุปภา เตสํ เหตุ ตถาคโต
เตสยจ โย นิโรโธ เอววาที มหาสมณโณ

แปลว่า ธรรมทั้งหลายล้วนเกิดจากเหตุ พระตถาคตเจ้าทรงตรัสเหตุและการดับของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะทรงมีปรกติตรัสอย่างนี้^๒

พระองค์ทรงแสดงธรรมทั้งหลายกล่าวโดยสรุปว่า ธรรมทั้งปวงเกิดแต่เหตุ จะดับไปก็ต้องดับที่ต้นเหตุเช่นกัน ดังคำที่พระอัสสชิเถระได้กล่าวหัวข้อธรรมเกิดแต่เหตุแก่อุปติสสมาณพิกกล่าวมาแล้วข้างต้น ไม่เว้นแม้แต่เหตุเกิดและเหตุดับของรูปขันธ์ก็ทรงตรัสแสดงมีจาริกไว้ในพระไตรปิฎกเช่นกัน แต่ถึงอย่างไรก็ทำให้ผู้ศึกษาทั้งหลายตอบให้แก่ตนเองและผู้อื่น ซึ่งหมายความว่ายังตอบคำถามของผู้สนใจปฏิบัติภาวนาไม่ได้ว่า รูปขันธ์นั้นเกิดดับได้อย่างไร จะดับรูปขันธ์อย่างไร ดับด้วยวิธี

^๑ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๕/๒๘๙.

^๒วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๑/๗๔.

ไหนด เวลาดับชีวิตจะเป็นอย่างไร รูปขันธ์ดับลงคนเราจะตายหรือไม่ ปฏิบัติแล้วจะเป็นบ้าเสียสติหรือไม่ เป็นปัญหาที่ต้องหาคำตอบให้แก่ตนเอง เพื่อนักภิกษุสามเณรที่ประพฤติปฏิบัติภาวนาและผู้สนใจในธรรมทั้งปวง ทั้งนี้ก็เพื่อหาข้อยุติข้อสงสัย คลายความวิตกกังวลในการปฏิบัติต่าง ๆ ไม่ใช่คิดคาดเดากันเอาเอง แต่จะหาคำตอบตามหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทมาเฉลยให้กระจ่างแจ้ง

ดังเช่นอุปติสสมานพ เมื่อได้ฟังถ้อยคำดังกล่าวทำให้ได้ดวงตาเห็นธรรมคือบรรลุพระโสดาบัน ฉะนั้นผู้ศึกษาจึงยึดมั่นในหลักการนี้เพื่อศึกษาค้นคว้าเหตุเกิดและเหตุดับของรูปขันธ์ว่า ธรรมที่พระองค์ตรัสนั้นล้วนมีเหตุเกิดด้วยกันทั้งหมดทั้งสิ้น จะดับก็ต้องดับที่ต้นตอคือเหตุ ถือใจความว่า เกิดที่ไหนก็ดับที่นั่น รูปขันธ์ดังกล่าวก็มีเหตุเป็นแดนเกิดดุจเดียวกันไม่มีข้อยกเว้น โดยเฉพาะรูปคือร่างกายนี้จะเกิดเป็นตัวตน มีรูปร่าง มีตาหูจมูก มีการเจริญเติบโตได้ก็ต้องอาศัยเหตุปัจจัยอะไรเป็นแดนเกิด ตามที่เข้าใจกันคือมีมารดาบิดาเป็นแดนเกิด แต่พระพุทธศาสนาองให้ลึกเข้าถึงจิตใจ ยิ่งกว่านั้นคือจะมีการเกิดเป็นรูปร่างตัวตนได้เพราะอาศัยต้นเหตุเป็นแดนเกิด ดังมีรายงานการวิจัยว่า พฤติกรรมของมนุษย์ที่มีต่อโลกเรานั้น ทางพุทธปรัชญามีความเข้าใจกันว่า เป็นผลที่เกิดขึ้นมาจากการทำงานประสานกันของกายและจิต ซึ่งมีหลักการทางพุทธปรัชญาว่า “จิตใจมีความสำคัญมากกว่าทางกาย” ซึ่งไม่ได้หมายความว่า ร่างกายไม่สำคัญ ทางพุทธปรัชญาเข้าใจว่า ร่างกายมีความสำคัญเช่นเดียวกัน เพราะถึงแม้ว่าจิตใจจะทำงานด้วยการรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ เช่น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องสัมผัสไม่ได้เลยถ้าหากขาดร่างกาย ซึ่งในแง่มุมมองความเห็นทางจริยศาสตร์ ซึ่งเป็นส่วนของการประพฤตินั้น ทางพุทธปรัชญาเชื่อว่า มีความชั่วและมีความดี หรือ มีความผิดก็มีความถูก หรือ มีความประพฤติผิดก็มีความประพฤติถูก หรือ มีความทุกข์ก็มีความสุข หรือ มีความหลุดพ้นก็มีความไม่หลุดพ้น ในเรื่องของความชั่วและ ความดี ความสุขและความทุกข์ และหรือ ตลอดจนการบรรลุธรรมชั้นต่าง ๆ เป็นต้น ล้วนแล้วแต่เกิดขึ้นมาจากส่วนของการทำงานร่วมกันของกายและจิต ความประพฤติถูกต้องจะนำไปสู่การจัดการกับความชั่ว เพื่อให้ถึงความสุขหรือความหลุดพ้นตามแนวคิดของพุทธปรัชญานั้น คือการปฏิบัติตามมรรคมีองค์ ๘ ที่เป็นทางสายกลางตามหลักของพระพุทธศาสนา เมื่อกกล่าวโดยย่อแล้วก็มี ๓ คือ ไตรสิกขา สำหรับในส่วนของปฏิบัติในขั้นของศีล นั้นเป็นหลักในการกำหนดรูปร่างทุกอย่างที่มากกระทบไม่ว่าจะเป็นสีต่างๆ เสียงต่างๆ กลิ่นต่างๆ เป็นต้น ส่วนของนามหรือจิตใจนั้นคือความรู้สึกเมื่อรูปภายในและรูปภายนอกกระทบกันเช่น ตากระทบกับสีต่างๆ เกิดความรู้สึกขึ้นเรียกว่า ความรู้ทางตาหรือจักขุวิญญาณเป็นต้นนั่นเอง ส่วนตัวรู้หรือความรู้ ความเข้าใจในเรื่องของรูปกับนามหรือกายกับใจเกิดขึ้นเมื่อมีการกระทบกันนั้นเรียกว่า ปัญญา คือความรู้ในอาการของรูปและนามดังกล่าวนั่นเองตามความเป็นจริง แต่ถ้าหากใครยังไม่รู้ตามความเป็นจริงก็แสดงว่า ยังหลงอยู่ยังไม่ใช่การรับรู้ที่ถูกต้องตามหลักของทางสายกลางหรือมีขมิมาปฏิบัติ

พุทธศาสนิกชนส่วนใหญ่เข้าใจว่า การเกิดและการตายเป็นการเกิดดับ ซึ่งมักจะเข้าใจผิดว่า การเกิดและการดับคือการตายจากโลกนี้แล้วไปเกิดในโลกใหม่ มีอุทาหรณ์ในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด^๓ หรือเรื่องกฎแห่งกรรมที่คนส่วนใหญ่สนใจ เช่น คนทำกรรมไม่ดี เมื่อตายไปก็ไปเกิดใน

^๓ พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), **เหนือกรรม**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์), หน้า ๗.

อบายภูมิ นอกจากนี้ยังมีเรื่องของการกรรมและการให้ผลของกรรมซึ่งมีเหตุมาจากการกระทำของตัณหาที่บันดาลให้เกิดความเร่าร้อน ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ตัณหาทำคนให้เกิดอีก จิตของคนนั้นย่อมพล่านไป เวียนว่ายในวิภวสังสาร กรรมเป็นที่ไปในเบื้องหน้าของสัตว์”^๔ หรือแม้กระทั่งที่ค้นพบในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเช่น ในจุฬามณีวิภวสังสารสูตรก็กล่าวถึงลักษณะการเวียนว่ายตายเกิดในรูปแบบนี้เช่นกัน ดังมีหลักฐานว่า “สิ่งที่เราประสบอยู่ทุกวันนี้ เป็นผลสืบเนื่องมาจากการกระทำของตนเองในอดีตทั้งสิ้น ไม่ใช่ใครที่โหมมาดลบันดาล หรือลงโทษ”^๕ ซึ่งเป็นความเข้าใจในความหมายของธรรมชาติที่ชาวโลกทั่วไปรับรู้กันเท่านั้น การเวียนว่ายตายเกิดของรูปขันธ์หรือร่างกายอย่างที่เข้าใจกันทั่วไปไม่ใช่การเกิดดับตามหลักของการเจริญวิปัสสนาภาวนาที่ถูกต้อง จึงเป็นต้นเหตุที่มาของความทุกข์มากมายในโลก ชาวโลกอีกมากมายยังไม่รู้จักเหตุเกิดแห่งทุกข์ที่ถูกต้อง จึงไม่สามารถพ้นจากวงจรทุกข์ได้ ถ้าหากว่า ได้รู้จักต้นตอสาเหตุแห่งความทุกข์ที่แท้จริงแล้ว ก็คงจะต้องมาศึกษาเรียนในพุทธวิธีแก้ทุกข์ดังกล่าว และการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐานทั้ง ๔ สามารถเห็นแจ้งในเหตุของการเกิดดับของรูปขันธ์ในปัจจุบันขณะได้อย่างชัดเจน ตามหลักแห่งพุทธธรรมที่ว่า “ตัณหานี้เป็นเหตุเกิดขึ้นในภพใหม่ สหระศตด้วยความกำหนัดยินดี เป็นเหตุเพลิดเพลินในอารมณฺ์นั้นๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ก็ตัณหานี้แหละเมื่อเกิดขึ้น เกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ ตั้งอยู่ที่ไหน คือ ปิยรูปสาดรูป”^๖ คำว่า ปิยรูปสาดรูปนี้ก็คือรูปนามในขันธ์ ๕ เหตุเกิดก็ดี และเหตุดับก็ดี ก็คือ ตัวตัณหาและมรรคในอริยสัจจ์นั่นเอง

สติปัฏฐานทั้ง ๔ ถือเป็นหลักธรรมอันสำคัญในการแก้ไขปัญหาคืออุปสรรคต่าง ๆ ในการดำเนินชีวิตปัจจุบันชาติ ซึ่งมีหลักฐานเรื่องการดับทุกข์ในหมวดนิโรธสัจจนิทเทศว่า “ความดับกิเลสไม่เหลือด้วยวิราคะ ความปล่อยวาง ความสลละคืน ความพ้นความไม่ติด ก็ตัณหานี้เมื่อละ ละที่ไหน เมื่อดับ ดับที่ไหน” จากความหมายดังกล่าว ก็มีคำตอบว่า “ปิยรูปสาดรูปใดมีอยู่ในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่ปิยรูปสาดรูปนี้ เมื่อดับก็ดับที่ปิยรูปสาดรูปนี้”^๗ ความดับคือผลของการแก้ไขปัญหาคือเหตุเกิดรูปขันธ์ในภพชาติ ความดับจึงเป็นเรื่องของการหลุดพ้นออกไปจากกิเลส ตัดหรือหยุดการปรุงแต่งรูปธรรมนามธรรมในแต่ละภพชาติดังกล่าว ด้วยเหตุนี้จึงจำเป็นที่จะต้องนำพุทธวิธีที่นำเข้าสู่ความดับดังกล่าวคือ หลักมคคสังจนิทเทศในมหาสติปัฏฐานสูตรที่ว่า “ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ”^๘ ตัวสัมมาทิฏฐินี้ได้นำหลักของปฏิจจสมุบาททสายเกิดและสาดดับเข้ามาเกี่ยวข้อง เพื่อบ่งชี้ให้เห็นถึงรูปแบบหรือกระบวนการของเหตุเกิดรูปขันธ์อย่างหนึ่ง และเพื่อให้เห็นเหตุดับของรูปขันธ์ตามหลักแห่งพุทธปัญญาหรือวิปัสสนาภาวนาอย่างแท้จริง

จากเหตุผลดังกล่าว ทำให้เราได้เลือกวิธีทางที่ทำให้เข้าถึงเหตุดับรูปขันธ์นั้นคือ การเจริญวิปัสสนาในสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งเป็นหลักการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงเหตุดับรูปขันธ์ที่แท้จริง ดังมีพุทธพจน์ว่า

^๔ พระภควาณาสกาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

^๕ พระภควาณาสกาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), อ้างแล้ว ๓.

^๖ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๒๙.

^๗ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๒.

^๘ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

“ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายหนึ่ง เพื่อความหมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงโศกะและ
 ปรีทเวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลुरुยิมรรคมืองค์ ๘ เพื่อทำนิพพานให้แจ้งคือ สติปัญญา ๔
 ประการ”^๙ สำหรับการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้สนใจศึกษาค้นคว้าหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์ทาง
 พระพุทธศาสนาเถรวาทรวมทั้งเอกสารวิชาการทั้งหลาย เพื่อตอบปัญหาเรื่องเหตุเกิดและเหตุดับรูป
 ชั้นดังกล่าวมาแล้ว หลังจากนั้นจึงได้นำมาบรรยายเชิงพรรณนาเรียบเรียงเป็นวิทยานิพนธ์

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษารูปชั้นในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาเหตุเกิดและเหตุดับของรูปชั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ รูปชั้นที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๓ เหตุเกิดและเหตุดับของรูปชั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยผู้วิจัย
 ได้กำหนดขอบเขตการวิจัยเป็นสองส่วน คือ ขอบเขตด้านเอกสารเพื่อกำหนดเอกสารที่ใช้ในการวิจัย
 ครั้งนี้ และขอบเขตด้านการศึกษาเพื่อกำหนดขอบเขตเนื้อหาประเด็นต่าง ๆ ที่จะศึกษาในการวิจัยครั้ง
 นี้ มีรายละเอียดดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ในงานวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยแบ่งเอกสารสำหรับการวิจัยออกเป็น ๒ ส่วน คือ เอกสารชั้นปฐม
 ภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสส โดยผู้วิจัย
 เลือกใช้เพียงคัมภีร์ต่อไปนี้ คือ

- ๑) พระไตรปิฎก พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช
 ๒๕๓๙
- ๒) อรรถกถา จากพระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหามกุฏราช
 วิทยาลัย
- ๒) อรรถกถา ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเป็นหลัก เนื่องจากยังไม่ได้แปลครบทุก
 คัมภีร์
- ๓) ฎีกา
- ๔) ปกรณ์วิเสส ผู้วิจัยใช้ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค ฉบับแปลโดยสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ

^๙ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๗/๒๑๐.

อาสาสมัคร)

เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ผู้วิจัยใช้เอกสาร หนังสือ ตำรา บทความ และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ของพระเถระ นักปราชญ์ ผู้เชี่ยวชาญและนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษา

ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตการศึกษารูปชั้นและเหตุเกิด – ดับของรูปชั้นในปัจจุสมุปบาท ซึ่งมีข้อธรรมอธิบายถึงเหตุเกิด – ดับของนามรูปไว้อย่างชัดเจนและหลักการปฏิบัติในหมวดภยานุสสนาในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตรในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทคือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสสอื่น ๆ ที่มีความเกี่ยวข้องในการวิจัยครั้งนี้

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ รูปชั้น หมายถึง กองหรือกลุ่ม หมวดหมู่ของรูปในชั้น ๕ เป็นรูปไม่รับรู้อารมณ์ความรู้สึกใด ๆ เปรียบเหมือนซากศพใครจะทำอะไรก็ไม่มีความรู้สึกนึกใด ๆ นอนขึ้นอืดอยู่อย่างนั้น ที่รู้สึกนั้นไม่ใช่รูปเป็นส่วนชองนามที่อิงอาศัยรูปนั้นอยู่ เป็นวัตถุอย่างหนึ่งที่ไม่เที่ยงแท้แปรเปลี่ยนไปเสื่อมสลายไป เพราะสภาพแวดล้อมต่าง ๆ มีร้อน มีเย็น เป็นต้น

๑.๕.๒ กรรมภาพ หมายถึงสังขารและกรรม การแสดงออกทางพฤติกรรมที่เกิดจากกิริยาอาการต่าง ๆ ทางกาย ที่เป็นไปทางดีเรียกว่ากุศล ที่ไม่ดี เรียกว่า อกุศล หรือเป็นบุญเป็นบาปก็เรียกกรรมที่เกิดจากจิตอย่างมุ่งมั่นมีเจตนาเป็นกุศลอย่างแรง หากจิตยังมุ่งมั่นไม่เสื่อมตายไปก็เป็นเหตุให้เกิดภพใหม่ที่ไม่มียุติ เป็นการดับรูปข้ามภพชาติเพราะจิตยึด กรรมภาพเป็นสิ่งปรุงแต่งจิตให้เกิดผลที่แตกต่างกันในแต่ละภพชาติ

๑.๕.๓ ปัจจุสมุปบาท หมายถึง หลักอธิบายธรรมถึงเหตุเกิดทุกข์หรือเรื่องราวที่เกี่ยวข้องเนื่องกันเหมือนลูกโซ่ ซึ่งแต่ละข้อนั้นต่างก็อาศัยกันและส่งผลให้แก่กันเป็นทอด ๆ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับหัวข้อเรื่องจะยกส่วนไหนมาอธิบาย ยกเหตุอธิบายไปถึงผลเป็นลำดับหรือยกผลขึ้นก่อนแล้วย้อนกลับอย่างนี้เพื่อเชื่อมโยงต่อกันไป

๑.๕.๔ เหตุเกิด หมายถึงต้นเหตุหรือสาเหตุแห่งการเกิดของรูปชั้น เหตุที่สำคัญอย่างหนึ่งคือคนเราไม่รู้จริงไม่เข้าใจจริงในจิตวิญญาณหรือ จิตใจเข้าไปผูกติดยึดติดไว้อย่างมั่นคงสั่งสมจากน้อยไปมากชั่วกัปชั่วกัลป์ในเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกิดกับตนในทุกกิจกรรมฝังแน่นในจิตอย่างนั้นเรียกว่าอุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่น ไม่ยอมปล่อยวาง เหตุเพราะเราคิดกันว่าสิ่งที่ทำที่พูดที่คิดนั้นมันถูกต้องตามประสาของคนมีกิเลส จึงทำไปด้วยความพอใจบ้างไม่พอใจบ้างที่เป็นเช่นนั้นสืบเนื่องมาจากไม่รู้จักความจริงที่เรียกว่า อริชชา

๑.๕.๕ เหตุดับ หมายถึงการดับหรือยุติเรื่องที่เกิดอยู่หรือเหตุการณ์ที่เป็นอยู่ด้วยวิธีการทางพุทธวิธีใช้สติปัญญาพิจารณาหาความจริงให้เห็นรู้ชัดตามสัจธรรมว่า ทุกสภาวะล้วนแต่ตั้งอยู่ตามกฎของธรรมชาติคือ ไม่เที่ยงแท้แน่นอน เป็นทุกข์ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เป็นอนัตตาบังคับบัญชาไม่ได้ มีเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปเป็นธรรมดาไม่มีสติกำกับเป็นปัจจุบันให้รู้เท่าทันไม่หลงไหลไปตามกระแสสิ่งรบกวนต่าง ๆ เมื่อตั้งอยู่ชั่วขณะก็ดับลงไป เรียกว่าเหตุดับตามความหมายนี้

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยแบ่งเอกสารออกเป็นสองส่วน คือ เอกสารชั้นปฐมภูมิ ประกอบด้วยคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค และเอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ หนังสือตำรา บทความ เอกสารทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย ในส่วนของงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้ได้ข้อมูลที่เป็นปัจจุบัน ผู้วิจัยได้ทบทวนรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องซึ่งเผยแพร่ตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๕๕๓ เป็นต้นมา มีรายละเอียดดังนี้

๑.๖.๑ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑.๑ คัมภีร์พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๒ สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก มีเนื้อความกล่าวถึง หลักปฏิจจนมูปาทานเริ่มต้นด้วยอุปาทานมีเนื้อความตอนหนึ่งว่า สหายตนะมีนามรูปเป็นต้นเหตุ มีนามรูปเป็นเหตุเกิด มีนามรูปเป็นกำเนิด มีนามรูปเป็นแดนเกิด นามรูปนี้เล่า มีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด นามรูป มีวิญญูญาณเป็นต้นเหตุ มีวิญญูญาณเป็นเหตุเกิด มีวิญญูญาณเป็นกำเนิด มีวิญญูญาณเป็นแดนเกิด^{๑๐}

๑.๖.๑.๒ คัมภีร์อรรถกถา เล่มที่ ๒๗ สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค มีเนื้อความกล่าวชั้น ๕ มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า คำว่า มีฉันทะเป็นมูลเหตุ (ฉนทมูลกา) คือ (เบญจขันธ์)มีฉันทะ คือค้นหาเป็นมูล. คำว่า ภิกขุ อุปาทานก็อันนั้นหาได้ และอุปาทานชั้น ๕ ก็เหล่านั้น (น โข ภิกขุ ตยเถว อุปาทานัง เต จ ปญจุปาทานกฺขนธา) ความว่า เพราะเหตุที่เบญจขันธ์ที่พ้นไปจากฉันทะระคะไม่มี ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสพุทธพจน์บทนี้ไว้.^{๑๑}

๑.๖.๑.๓ คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค มีเนื้อความกล่าวถึงรูปชั้นตอนหนึ่งว่า ในชั้น ๕ นั้น ธรรมชาติที่มีความสลายไป ไทรมไป เพราะปัจจัยที่เป็นข้าศึกทั้งหลาย มีหนาวเป็นต้นเป็นลักษณะทุกอย่างพึงทราบ ว่า ชื่อว่า รูปชั้น^{๑๒}

๑.๖.๒ เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๒.๑ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “วิปัสสนานัย เล่ม ๑” กล่าวถึงเหตุเกิดขึ้นและเหตุดับของกองรูป มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า คำว่า “สภาวะคือความเกิดขึ้น” หมายถึง ความเกิดขึ้นของจิตที่ต้องการจะเดินและรูปที่กำลังเคลื่อนไหว เป็นต้น คำว่า “สภาวะคือความดับ” หมายถึงความดับของจิตและกองรูปเหล่านั้น นักปฏิบัติที่รับรู้สภาวะคือความเกิดขึ้นและความดับนั้นอาจเข้าใจเหตุที่ทำให้กองรูปเกิดขึ้นและดับไปอีกด้วย กล่าวคือ กองรูปเกิดจากเหตุคือจิตที่ต้องการจะทำอากัปกริยาต่างๆ ถ้าไม่มีจิตดังกล่าว รูปก็เกิดขึ้นไม่ได้ นอกจากนี้รูปยังเกิดจากสาเหตุอื่นอันได้แก่อริชชา (ความไม่รู้ที่เกิดในภพก่อน) ตัณหา (ความเพติดเพลในกามคุณซึ่งเกิดในภพก่อน) กรรม (การกระทำในภพก่อน) และอาหาร (สิ่งที่ดื่มกินในภพนี้) อีกด้วย ถ้าไม่มีสภาวะ

^{๑๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๕/๑๔๐.

^{๑๑} ส.ช.อ. (ไทย) ๒๗/๓/๑๘๗/๒๓๖.

^{๑๒} สมเด็จพระพุทธมาจารย์ อาจ อาสภมหาเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรคแปล, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : ประยูรวงศ์พรินนติง จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๗๔๑.

เหล่านั้นก็ไม่มีรูป ความเข้าใจเหตุเกิดและเหตุดับของกองรูปอาจเกิดขึ้นได้ในบางขณะอย่างนี้^{๑๓}

๑.๖.๒.๓ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “อริยวังสปฏิปทา” กล่าวถึงการอนุমানรู้ลักษณะเกิด ๒๕ และลักษณะดับ ๒๕ โดยเหตุปัจจัย มีเนื้อความตอนหนึ่งว่าลักษณะ ๕ ประการที่ผู้ปฏิบัติธรรมรู้เห็นได้ในความเกิดขึ้นของรูปชั้นโดยเหตุปัจจัย^{๑๔}

๑.๖.๒.๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “พุทธธรรม” กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างชั้นต่างๆ ตอนหนึ่งว่า ชั้นทั้ง ๕ อาศัยซึ่งกันและกัน รูปชั้นเป็นส่วนกาย นามชั้นทั้งสี่เป็นส่วนใจ มีทั้งกายและใจ จึงจะเป็นชีวิต กายกับใจทำหน้าที่เป็นปกติและประสานสอดคล้องกัน ชีวิตจึงจะดำรงอยู่ได้ด้วยดี ตัวอย่างเช่น กิจกรรมของจิตใจ ต้องอาศัยความรู้เกี่ยวกับโลก ซึ่งเกิดขึ้นได้ด้วยอาศัยอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งต้องกายผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น และกาย อารมณ์ทั้งห้าก็ดี ตา หู จมูก ลิ้น กายก็ดี ต่างก็เป็นรูปธรรมอยู่ในรูปชั้น คือ เป็นฝ่ายกาย^{๑๕}

๑.๖.๒.๒ บรรจบ บรรณรุจิ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “ปฏิจจสมุปปาท” มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า เมื่อการเกิดขึ้นของปฏิจจสมุปปาทเป็นอย่างไร การดับของปฏิจจสมุปปาท ก็คือ การดับของอวิชาสังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ หรือจะพูดให้สั้นกว่า การดับของปฏิจจสมุปปาท คือ การดับของ กิเลส กรรม วิบาก เมื่อกิเลส กรรม วิบาก ดับไป ก็หมายความว่าปัจจัยสำคัญอันเป็นตัวการให้เกิดมีชีวิตสืบต่อไปไม่มีที่สิ้นสุดก็ดับไปด้วย และเมื่อปัจจัยสำคัญนี้ดับไปแล้ว การเกิดใหม่ ความแก่ และความตาย รวมทั้ง โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็ดับตาม จึงเป็นอันถือได้ว่า การเวียนว่ายตายเกิดของมนุษย์แต่ละคนได้สิ้นสุดลงอย่างสิ้นเชิงเหมือนไฟหมดเชื้อด้วยอาการอย่างนี้^{๑๖}

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๓.๑ พระครูสุนทรสุตสาร (พยุ่ง กตปุณโย) ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์

^{๑๓} พระโสภณมหาเถร (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, พระคันธสาราภิวังศ์ แปล, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) ตรวจชำระ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : ๒๕๕๖), หน้า ๒๔๗-๒๔๘.

^{๑๔} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโมมหาเถระ) ศาตราจารย์พิเศษ; ป.ธ.๙; MA, Ph.D ; **อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า** (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๒๔ – ๑๒๕.

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๐, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือบริษัทสำนักพิมพ์แพรวแอนดิโฮม จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๒๒.

^{๑๖} บรรจบ บรรณรุจิ, **ปฏิจจสมุปปาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙) หน้า ๑๖๒.

ชั้น ๕ อันเป็นภูมิของวิปัสสนา เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน” พบว่าชั้น ๕ ตามที่ทราบกันว่า รูป-นาม นั้น เป็นคนละส่วนกัน มีเกิดแล้วก็มีดับ บังคับบัญชา อะไรไม่ได้ เป็นไปตามธรรมชาติ ผู้รู้สามารถนำชั้น ๕ มาเป็นนาวาเพื่อจะพาให้ถึงฝั่งพระนิพพานได้ตามความปรารถนา สมดังคำที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า สนฺทิกฺขิตฺตํ (ผู้ปฏิบัติพึงเห็นได้ด้วยตนเอง) ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญูหิตติ (วิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน) นั้น ยังนำมาเผยแพร่สอนพระภิกษุสามเณรและอุบาสกอุบาสิกา ให้ได้มีความรู้ และนำไปปฏิบัติได้ดีกว่าก่อนที่ยังไม่ได้ศึกษาเสียอีก และยังทำคำสอนปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ ทั้ง ๓ ให้ครบบริบูรณ์อีกด้วย^{๑๗}

๑.๖.๓.๒ พระเฉลียว กตปุญโญ (สาริบุตร) ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ ชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนา” พบว่าชั้น ๕ คือร่างกายและจิตซึ่งแบ่งได้ ๕ ประการ เรียกว่าชั้น ๕ ซึ่งประกอบด้วยธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ลมและไฟ รวมเรียกว่ารูปธรรม การรับรู้อารมณ์เป็นความสุขของกายและใจหรือเป็นความทุกข์กายและใจ หรือไม่ใช่ทั้งสุขและทุกข์ เรียกว่า เวทนา ความจำได้หมายรู้คือความจำได้ว่ารูป เสียง กลิ่น รส และโณภูมัพพะเรียกว่าสัญญา เจตสิกธรรมคืออารมณ์ซึ่งเกิดขึ้นภายในใจ(ความคิด) ซึ่งอาจจะเป็นสิ่งดีเรียกว่ากุศลหรือสิ่งไม่ดีเรียกว่าอกุศล หรือไม่ใช่ทั้งดีและไม่ดีเรียกว่าอัพยาท เรียกว่าสังขาร สภาพที่รับรู้อารมณ์ใน ขณะที่รูป เสียง กลิ่น รส และโณภูมัพพะมากระทบกับตาเรียกว่า วิญญาน ชั้น ๕ ทั้งหมดรวมเรียกว่านามและรูป^{๑๘}

๑.๖.๓.๓ พระศรีธีรวงศ์ (สมัย สจจวโร (ต้นสอน) ได้ศึกษาเรื่อง “ศึกษาภยญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน” พบว่าภยญาณนี้ เป็นญาณที่ ๖ มีสภาวะลักษณะกำหนดเห็นรูปนามปรากฏเป็นภัยเป็นสิ่งที่น่ากลัว แต่ไม่ใช่กลัวตาย เป็นการพิจารณาเห็นว่า รูปนามที่เป็นอดีตก็ดับไปแล้ว รูปนามที่เป็นปัจจุบันก็กำลังดับอยู่ รูปนามที่เป็นอนาคตก็จักดับไปเช่นเดียวกันอย่างนี้ปรากฏเป็นของน่ากลัวเรียกว่า ภยญาณ องค์ธรรมคือปัญญาเจตสิก ซึ่งในขณะที่ปฏิบัตินั้นโยคีบุคคลบางท่านอาจพบวิปัสสนาญาณนี้หน้อยเดียว แทบจะไม่รู้สีกตัวด้วยซ้ำ และภยญาณนี้ตามที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมีชื่อเรียกได้ถึง ๓ ชื่อ^{๑๙}

๑.๖.๓.๔ พระมหาพิสุตน์ จันทวโส (พระนิรมย์) ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจจสมุปบาท กับชั้น ๕ในการเจริญวิปัสสนากาวนา” พบว่าวิปัสสนากาวนาในพระพุทธศาสนาเถรวาท คือ การเจริญปัญญาให้เห็นแจ้งในลักษณะมีนิจจลักษณะเป็นต้น ตามหลักมหาสติปัฏฐาน โดยการกำหนดรู้ กาย เวทนา จิต ธรรม หรือโดยย่อได้แก่ การกำหนดรู้รูปนามปฏิจจสมุปบาท และชั้น ๕ จัดเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา และมีความสัมพันธ์ คือ นำมาซึ่งทุกข์อย่าง

^{๑๗} พระครูสุนทรสุตสาร (พญ กตปุญโญ), “การศึกษาวិเคราะห์ชั้น ๕ อันเป็นภูมิของวิปัสสนา เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๒.

^{๑๘} พระเฉลียว กตปุญโญ (สาริบุตร), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสนาและปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๗.

^{๑๙} พระศรีธีรวงศ์ สจจวโร (สมัย ต้นสอน), “ศึกษาภยญาณ ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ : เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๓.

เดียวกันสงเคราะห์เข้ากันได้กับรูปนาม อวิชาเป็นเหตุให้เกิดอุปาทานชั้น ๕ โดยปิดบังชั้น ๕ ไว้^{๒๐}

๑.๖.๓.๕ พระมหาสุเรส สุเรโส (แจ่มแจ้ง) ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์วิธีการกำหนดรูปนามในอริยาถปัพพะ เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน” พบว่าหลักการและวิธีการกำหนดรูปนามตามหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกาและคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง คือ สติปัฏฐาน ๔ กล่าวไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร ในตอนต้นกล่าวหลักการการปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ และองค์คุณ ๓ ประการ ในตอนท้ายกล่าววิธีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาให้ตามรู้ภายใน ภายนอก ทั้งภายในและภายนอก รวมทั้งตามรู้สภาวะเกิดดับ ทั้งเกิดและดับของกาย เวทนา จิต ธรรม ตลอดจนถึงแนวทางการวางสติที่ไม่ยึดมั่นถือมั่น ส่วนวิธีการกำหนดรูปนามในอริยาถปัพพะนั้น ได้กล่าวในอริยาถปัพพะของกายนุปัสสนาสติปัฏฐานของมหาสติปัฏฐานสูตร^{๒๑}

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ทำให้มองเห็นว่าทุกสภาวะธรรมต่างก็มีเหตุเกิดคือ(อวิชา)ต้นเหตุและจุดตั้งต้องอาศัยสติปัญญาคือการปฏิบัติตามหลักมหาสติปัฏฐานเท่านั้น เราจะเข้าถึงการดับรูปนามมีรูปชั้นเป็นต้นได้อย่างแท้จริง เหตุที่ศึกษาเรื่องนี้ก็มีวัตถุประสงค์เพื่อการศึกษาเหตุเกิดและเหตุดับของรูปชั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นการศึกษาตามหลักทฤษฎีคัมภีร์ที่ขนิทาย อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณวิเสส และเอกสารอื่นที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้รู้เข้าใจในความหมายเหตุเกิดและเหตุดับของรูปชั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้อย่างชัดเจน ที่เป็นประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าของผู้สนใจในพระพุทธศาสนาเถรวาทสืบต่อไปแต่ทั้งนี้ยังไม่มีปรากฏการศึกษาวิจัยในเชิงเอกสารเรื่องเหตุเกิดและเหตุดับของรูปชั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนามาก่อน จึงเป็นเหตุให้ผู้วิจัยสนใจมาศึกษาให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้กำหนดขั้นตอนการวิจัย ดังนี้

๑.๗.๑ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary source) ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณวิเสสวิสุทธิมรรค

๑.๗.๒ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary source) ได้แก่ และหนังสือ ตำรา วารสาร บทความทางวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๒ เรียบเรียงข้อมูลและตรวจสอบความถูกต้องกับคัมภีร์พระไตรปิฎก

^{๒๐} พระมหาพิสุตน์ จนทวิโส (พระนิรมย์), “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัจจุสมุปบาท กับชั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต* (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๓.

^{๒๑} พระมหาสุเรส สุเรโส (แจ่มแจ้ง), “การศึกษาวิเคราะห์วิธีการกำหนดรูปนามในอริยาถปัพพะเฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต* (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๓.

- ๑.๗.๓ วิเคราะห์ข้อมูล สรุปให้ตอบปัญหาการวิจัยที่ตั้งไว้
- ๑.๗.๔ ตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์โดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญ
- ๑.๗.๕ แก้ไข ปรับปรุง นำเสนอผลงาน

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- ๑.๘.๑ ทำให้ทราบรูปชั้นในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๘.๒ ทำให้ทราบการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๘.๓ ทำให้ทราบเหตุเกิดและเหตุดับของรูปชั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

บทที่ ๒

ศึกษารูปชั้นในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

จากวัตถุประสงค์ของการวิจัยที่ได้กล่าวไว้ในบทที่ ๑ คือ เพื่อศึกษารูปชั้นในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ผู้ศึกษาจึงได้กำหนดวิธีการศึกษาตามแนวทางของการวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งในบทนี้ ก็ได้กรอบของเรื่องที่จะศึกษา คือ

- ๒.๑ นิยามและความหมายของรูปชั้น
- ๒.๒ รูปชั้นในพระไตรปิฎก
- ๒.๓ รูปชั้นในอรรถกถา ฎีกาและปกรณ์วิเสสต่างๆ
- ๒.๔ องค์ธรรมของรูปชั้น
- ๒.๕ คุณและโทษของรูปชั้น
- ๒.๖ สรุป

๒.๑ นิยามและความหมายของรูปชั้น

เบญจขันธ์ คือขันธ์ ๕ มี รูปชั้น กองรูปคือรูปร่าง เวทนาขันธ์ กองเวทนาคือการรับรู้ อารมณ์ต่าง ๆ มีทุกข์ มีสุข ไม่ทุกข์ไม่สุขเฉย ๆ สัญญา ความจำได้หมายรู้ สังขาร คิดปรุงแต่ง วิญญาณ รู้แจ้งนึกคิดสิ่งใหม่ ๆ ในอารมณ์ บรรดาขันธ์ทั้ง ๕ นี้ รูปชั้นจัดเป็นรูป ส่วนธรรมที่เหลือจัดเป็นนาม เรียกสั้น ๆ ว่า รูปนาม งานวิจัยนี้ผู้ศึกษาได้กำหนดหัวข้อวิจัยในส่วนรูปชั้น ซึ่งสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ที่ได้ตั้งไว้ ดังจักกล่าวต่อไป

๒.๑.๑ ความหมายโดยสังเขป

รูปชั้น คาคาที่ ๑๑๒๗ แปลเนื้อความได้ ๕ อย่าง^๑ คือ (๑) รูปาภิ ขันธ์ ๕ มีรูปชั้น เป็นต้น (๒) อังสะ ไหล่ (๓) ปกัณฑะ ลำต้น (๔) ราสี กอง และ (๕) คุณะ คุณความดี ตรงกับงานวิจัยนี้คือรูปชั้น กอง และคุณความดี

รูปคาคาที่ ๙๔ คือ รูป มาจาก รูป ธาตุ ในความหมายว่า รูป ตรงกับบาลีว่า ปกาสะเน ลง อ ปัจจัย มีวิเคราะห์ว่า รูปยติ ปกาเสติ อตตโน สภาวนติ รูป แปลว่า รูปที่ประกาศสภาพของตน ชื่อว่า รูปะ

รูปคาคาที่ ๙๔ วิเคราะห์ว่า รูปยติ วิการ อापชชตีติ รูป แปลว่า สภาพที่ถึงความเปลี่ยนแปลงไปชื่อว่า รูปะ (รูป ธาตุ ในอรรถบาลีว่า รูปเน ลง อ ปัจจัย ทีฆะ อุ เป็น อุ)

รูปวิเคราะห์ว่า รูปยติ วิการมาปชชตีติ รูป สิ่งที่ต้องเสื่อมไป^๒

^๑ อ้างใน พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๔๖.

สี่ตฺถุหาทิวโรธิปจฺจเยหิ รูปปตฺติ รูปิ ธรรมชาติที่สลายไป เพราะปัจจัยเป็นปฏิปักษ์ มีความเย็นความร้อน เป็นต้น ชื่อว่า รูป ได้แก่ ปฏิสนธิกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป จิตตชรูป^๓

หรืออุทาหรณ์ว่า รูปปตฺติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา รูปนฺติ วุจฺจติ เกน รูปปติ สีเตนปิ

รูปปติ อุณฺเหรนปิ รูปปติ ชิฆฺจณฺยาปิ รูปปติ ปิปาสาปิ รูปปติ ทฺสมกสฺวาตาทปสิริสฺสสมฺผลเสนปิ รูปปติ^๔

ความว่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะว่า คำว่า วัตถุเปลี่ยนแปลงไป ท่านเรียกว่ารูป เปลี่ยนแปรเพราะอะไร เปลี่ยนแปรเพราะเย็นบ้าง เพราะร้อนบ้าง เพราะหิวกระหายบ้าง เพราะเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานกัดต่อยบ้าง ดังนี้

๒.๑.๒ ความหมายโดยอรรถนัย

รูปชั้นในกาลาที่ ๘๒๕ มีอรรถหลายประการด้วยกัน เช่น

(๑) ชั้นระ รูปชั้น เช่น ยงฺกิลฺลิจิ รูปิ อตฺตานาคตฺปจฺจุปฺพนํ^๕

แปลว่า รูปทั้งหมดที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน

(๒) ภาวะ รูปภาพ เช่น รูปูปตฺตติยา มคฺคํ ภาเวติ^๖ แปลว่า เจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ

(๓) สันฐานะ รูปร่างสันฐาน เช่น รูปปฺปมาโณ รูปปฺปสนฺโน^๗ แปลว่า ถือประมาณในรูปร่างสันฐาน เลื่อมใสในรูปร่างสันฐาน

รูปะ ในกาลาที่ ๗๗๙ เช่น ปรมาย วณฺณโปกฺขรตฺตาย สมฺนนาคตา^๘ แปลว่า ประกอบด้วยผิวพรรณผ่องอย่างยิ่ง

ในมัชฌิมนิกาย อุปธิปณฺณาสกํ ว่า สิ่งที่จะต้องสลายไปเพราะปัจจัยต่างๆ มีรูปลักษณะและอาการ ได้แก่ รูปกาย จำแนกเป็น ๒๘ คือ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ เรียกว่า ‘รูป’^๙

ในวิภังคสูตร ว่า “มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่า รูป”^{๑๐}

ในปฏิสัมภิตามรรค รูปกาย คือ มหาภูตรูป รูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ ลมหายใจเข้า หายใจออก นิमितและสิ่งทีเนื่องกันซึ่งเรียกว่า กายสังขาร ไว้ด้วย^{๑๑}

^๒ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต) รวบรวมแปล, ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๕๖๒.

^๓ สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจสมุปบาททิปนี, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๔๕.

^๔ ส.ข. (บาลี) ๑๗/๗๙/๗๑.

^๕ วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๒/๑๙.

^๖ อภิ. สง. (บาลี) ๓๔/๑๖๐/ ๕๐.

^๗ อง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๖๕/๘๑.

^๘ วิ.ม. (บาลี) ๕/๓๒๖/ ๑๒๓.

^๙ ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๖๗/๗๔.

^{๑๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๗.

^{๑๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๐/๒๖๕.

ในปฏิจจนสมุปบาท กล่าว “รูป” ไว้หลายนัย คือ ความแรกเกิดแห่งจักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ หรือรูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่ รูปที่เกิดแต่จิต ที่มีจิตเป็นเหตุ ที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน รูปที่อาศัย มโนวิญญาณธาตุเป็นไป นี้ก็เรียกว่า รูป^{๑๒}

ในอภิธรรมมัตถกถาวิภาณี ว่า “รูปปติ สีสตาทีหิ วิการมาปชชติ รูปิ ยัมมชาตํ ฯ ธรรมชาติ โดยยอมสลายไป คือยอมถึงความแปรผันไปด้วยปัจจัยที่เป็นข้าศึก มีความเย็นเป็นต้น เหตุนั้นธรรมชาติ นั้นชื่อว่ารูป

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน รูป (รูปหรือรูปปะ) เป็นคำนาม หมายถึง สิ่งที่ได้รับรู้ได้ด้วยตา เป็นชั้น ๑ ในชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ในพจนานุกรม^{๑๓} ได้ยกตัวอย่างไว้ เช่น รูปโฉม รูปพรรณสัณฐาน รูปมาน รูปถ่าย รูปทรง รูปธรรม รูปแบบ รูปพยัญชนะ รูปพรหม รูปภาพ รูปภูมิ รูปร่าง รูปสมบัติ รูปาพจรหรือรูปาวจร ซึ่งรูปแต่ละอย่างก็แตกต่างกันไปตามหน้าที่ สำหรับในงานวิจัยนี้ใช้รูปที่เป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปอาศัยอีก ๒๔ ตามหลักของอภิธรรมนัย^{๑๔}

ร่างกายหรือรูปชั้นมีชื่อเรียกหลายอย่างหลายความหมายตรงกับรูปศัพท์ก็มีไม่ตรงก็มี แต่ความหมายตรงกัน ดังคำว่า โลก ๆ นี้ สมมติชื่อเรียกกันเป็นชั้นๆ มีมนุษย์โลก เทวโลก พรหมโลก หรือโลกของสัตว์ที่เลวทรามเช่นโลกนรก โลกปีศาจ เป็นต้นแต่โลกในทางธรรมหมายถึงสรรพสิ่งทั้งปวงเลยที่เดียว โดยเหตุนี้ในทางพุทธศาสนาจึงมีการสอนให้ดูโลกกัน กล่าวคือสัตว์โลกหมายถึงตัวตนของมนุษย์นั่นเอง ในคนหนึ่ง ๆ นั้น มีการจำแนกออกเป็น ๕ ส่วน ส่วนที่เป็นร่างกายเป็นวัตถุ เรียกว่า รูป หรือ รูปชั้น ส่วนที่เป็นรูป^{๑๕} ส่วนที่เป็นจิตใจอีก ๔ ส่วนนั้นเรียกว่า นาม. ดังจะได้ยินคนโบราณเรียกขานกันว่า รูปธรรม นามธรรมนั่นเอง รูปชั้นนี้บัณฑิตด้านศาสนายังได้แยกแยะชีวิตพร้อมทั้งองค์ภาพทั้งหมดที่บัญญัติเรียกว่า”สัตว์” “บุคคล “ ฯลฯ ออกเป็นส่วนประกอบต่างๆ ๕ ประเภท หรือ ๕ หมวดเรียกทางธรรมว่า เบญจชั้น ซึ่งแสดงแบบชั้น ๕ ที่นิยมในพระสูตรโดยเฉพาะรูปชั้น ทำนกล่าวได้ว่า รูปชั้น ได้แก่ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ร่างกาย และพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หรือสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติ และพฤติกรรมต่างๆ ของสสารและพลังงานเหล่านั้น^{๑๖}

^{๑๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๗๙/๒๖๓-๒๖๕.

^{๑๓} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๖), หน้า ๑๐๑๐-๑๑.

^{๑๔} สุจินต์ บริหารวณเขตต์, ปรมัตถธรรมสังเขป จิตสังเขป และภาคผนวก, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด โรงพิมพ์ ขวนพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๓๓-๔๓.

^{๑๕} พุทธทาสภิกขุ, คู่มือมนุษย์ ฉบับสมบูรณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๕), หน้า ๙๗.

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับขยายความ, ครั้งที่ ๓๙, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๑๓.

๒.๒ รูปชั้นในพระไตรปิฎก

พระไตรปิฎกได้กล่าวถึงรูปชั้นในเป็นจำนวนมากมีทั้ง ๓ ปิฎกด้วยกัน แต่ละปิฎกก็มีไม่เท่ากัน พระวินัยได้กล่าวรูปชั้นในที่เป็นองค์ธรรมนั้นน้อยที่สุด พระสุตตรและพระอภิธรรมก็มีปรากฏอยู่กันอย่างดาษดื่น

๒.๒.๑ รูปชั้นในพระวินัยปิฎก

รูปชั้นในพระวินัยนี้ไม่มีชื่อปรากฏโดยตรง แต่มีความหมายตรงกับรูปชั้นในอย่างชัดเจนก็มี เป็นเพียงศัพท์ที่นับจำนวนก็มี เป็นชื่อของอายตนะก็มี ดังมีตัวอย่างต่อไปนี้ รูปเป็นชื่อของอายตนะภายนอกมิใช่รูปชั้นใน พบเห็นได้ในเวรฎุชกัณฑ์ ซึ่งมีเนื้อความว่า มีเวรฎุชพราหมณ์ผู้หนึ่งได้ไปสนทนาธรรมปราศรัยกับพระผู้มีพระภาคเจ้า กราบทูลถามด้วยหัวข้อเรื่องต่าง ๆ เช่น ท่านพระโคตม เป็นคนไม่มีรสบ้าง, เป็นคนไม่มีสมบัติบ้าง, เป็นคนสอนไม่ให้ทำบ้าง, เป็นคนสอนทำลายบ้าง, เป็นคนช่างรักเกียจบ้าง, พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบพราหมณ์ไปที่ละประเด็น ๆ ว่า “พราหมณ์ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ เพราะตถาคตละรส คือ รูป^{๑๗} เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะได้หมดสิ้น ตัดรากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้วเหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ ข้อที่เขา กล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ แต่ไม่ใช่ที่ท่านกล่าวถึง” ดังนี้ ฉะนั้นคำว่า ไม่มีรส ความหมายของพราหมณ์คือความไม่มีสัมผัสมาคารวะพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่าทรงละรสได้เด็ดขาดแล้ว แต่ถึงกระนั้นรูปในที่นี้ก็ เป็นรูปของอายตนะ มิใช่รูปชั้นใน

รูปเป็นเพียงศัพท์ใช้แทนนับจำนวนของสิ่งต่าง ๆ ที่มีใช้รูปชั้นในปรากฏในกัณฑ์เดียวกันนี้ ซึ่งมีเนื้อหาดตอนสุดท้ายของกัณฑ์ ได้กล่าวถึงเวรฎุชพราหมณ์ที่ได้สนทนาธรรมกับพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วเกิดความเลื่อมใส ได้ยึดเอาพระรัตนตรัยเป็นสรณะ แล้วนิมนต์ให้พระองค์พร้อมภิกษุสงฆ์อยู่จำพรรษาที่เมืองเวรฎุชา ครั้นออกพรรษาแล้วพระองค์พร้อมด้วยพระภิกษุ ๕๐๐ รูป ไปลาพราหมณ์ก่อนเสด็จจากเมืองเวรฎุชา พราหมณ์ทูลนิมนต์ให้อยู่ฉันภัตตาหารในวันรุ่งขึ้น ครั้นเวลาเช้า เวรฎุชพราหมณ์ประเคนของเคี้ยวของฉันอันประณีตด้วยตัวเอง กระทั่งพระผู้มีพระภาคเสวยเสร็จแล้วละพระหัตถ์จากบาตร จึงทูลถวายไตรจีวรให้ทรงครอง และถวายผ้าคูให้ภิกษุครองรูปละสำหรับ^{๑๘} ฉะนั้น คำว่า รูปในข้อนี้ก็เพียงคำใช้เรียกพระภิกษุเท่านั้น

รูปที่เป็นชื่อของหัวข้อธรรมซึ่งตรงกับความหมายแห่งรูปชั้นในมีปรากฏในมหาขันธกะ โปธิกเถา ว่า สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า เมื่อแรกตรัสรู้ ประทับอยู่ ณ ควางตันโปธิพุกษ์ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา เขตตำบลอรุเวลา ทรงได้ประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียว เสวยวิมุตติสุขอยู่ ณ ควางตันโปธิพุกษ์เป็นเวลา ๗ วัน ที่นั่น พระผู้มีพระภาคทรงมนสิการปฏิจจสมุบาทโดยอนุโลมและ ปฏิโลมตลอดปฐมยามแห่งราตรีว่า ปฏิจจสมุบาทโดยอนุโลม ดังนี้

เพราะอวิชาเป็นปัจจัย

สังขารจึงมี

เพราะสังขารเป็นปัจจัย

วิญญาณจึงมี

^{๑๗} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๓/๓.

^{๑๘} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๒๓/๑๕.

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย	นามรูปจึงมี ^{๑๙}
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	สฬายตนจึงมี
เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย	ผัสสะจึงมี
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย	เวทนาจึงมี
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	ตัณหาจึงมี
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย	อุปาทานจึงมี
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย	ภพจึงมี
เพราะภพเป็นปัจจัย	ชาติจึงมี
เพราะชาติเป็นปัจจัย	ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขโทมนัส
อุปายาสจึงมี กองทุกข์ทั้งมวลนี้มีการเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ และตรัสปฏิจจนุปบาทโดยปฏิโลมว่า	
เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ	สังขารจึงดับ
เพราะสังขารดับ	วิญญาณจึงดับ
เพราะวิญญาณดับ	นามรูปจึงดับ
เพราะนามรูปดับ	สฬายตนจึงดับ
เพราะสฬายตนะดับ	ผัสสะจึงมีดับ
เพราะผัสสะดับ	เวทนาจึงดับ
เพราะเวทนาดับ	ตัณหาจึงดับ
เพราะตัณหาดับ	อุปาทานจึงดับ
เพราะอุปาทานดับ	ภพจึงดับ
เพราะภพดับ	ชาติจึงดับ
เพราะชาติดับ	ชรามรณะโสกะปริเทวะทุกขโทมนัส
อุปายาสจึงดับ กองทุกข์ทั้งมวลนี้มีการดับด้วยอาการอย่างนี้ ฉะนั้น นามรูป ในที่นี้ ก็คือชื่อของขันธ์ ๕	
อีกรูปแบบหนึ่งนั่นเอง โดยแยกนามรูปได้ว่า รูปคือรูปขันธ์ ส่วนนาม ก็ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร	
วิญญาณ.	

รูปอีกอย่างหนึ่งซึ่งมีความหมายตรงกับรูปขันธ์ ที่ปรากฏในมหาขันธกะ ทรงแสดงรูปที่ไม่เป็นไปตามความคิดความปรารถนาอย่างที่ต้องการให้เป็นไป รูปดังกล่าวจะจัดเป็นอัตตาตัวตนอยู่หรือไม่ ซึ่งเรื่องนี้มีชื่อว่า อนัตตลักขณสูตร สูตรว่าด้วยเบญจขันธ์มิใช่ตัวตน

ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสกับภิกษุปัญจวัคคีย์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา^{๒๐} ภิกษุทั้งหลาย ถ้ารูปนี้จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ รูปนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลพึงได้ในรูปว่า “รูปของเราจึงเป็นอย่างนี้ รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น” ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้น รูปจึงเป็นไปเพื่ออาพาธและบุคคลย่อมไม่ได้ในรูปว่า “รูปของเราจึงเป็นอย่างนี้ รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น” ดังนี้ ฉะนั้น รูปในข้อนี้จึงจัดเป็นรูปขันธ์ในบรรดาขันธ์ทั้ง ๕.

^{๑๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒.

^{๒๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐/๒๗.

พระสูตรเป็นสูตรที่บรรจุคำสอนของพระศาสดา ซึ่งมีเนื้อหาสาระเป็นองค์ธรรมโดยยกบุคคลมาประกอบและข้ออุปมาเปรียบเทียบตรัสสอนพุทธบริษัทให้เข้าใจถ่องแท้

๒.๒.๒ รูปในพระสูตรต้นตปิฎก

ในพระสูตรนี้รูปชั้นพระองค์ตรัสไว้ในมหานิทานสูตร คือความเห็นว่าเป็นอัตตาของเบญจชั้นของเจ้าลัทธิต่าง ๆ ต่างศาสนา ดังจะเห็นได้จากเนื้อหาสาระบางหัวข้อว่า

อาณนท ในความเห็น ๓ อย่างนั้น ผู้ที่กล่าวอย่างนี้ว่า ‘เวทนาไม่ใช่อัตตาของเรา (เพราะ) อัตตาของเราไม่เสวยอารมณ์’ เขาจะถูกซักถามว่า ‘ในรูปชั้นซึ่งไม่มีการเสวยอารมณ์^{๒๑} จะมีความรู้สึกว่าเป็นเรา’ เกิดขึ้นได้หรือไม่” ท่านพระอาณนทที่ทูลตอบว่า “เกิดขึ้นไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “เพราะเหตุนั้นแล อาณนท ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ จึงยังไม่ควรที่จะเห็นว่าเวทนาไม่ใช่อัตตาของเรา เพราะอัตตาของเราไม่เสวยอารมณ์ ตามเนื้อหาดังกล่าวมา รูปชั้นไม่รับรู้ความรู้สึกต่างๆ แต่ที่รับรู้ นั่นคือเวทนาต่างหาก ฉะนั้นจึงไม่ควรยึดมั่นในรูปชั้นว่า เป็นอัตตา ตัวตน ดังนี้

ในสังคีตสูตร สูตรว่าด้วยการเรียบเรียง รวบรวมธรรมวินัยของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่กระจัดกระจายอยู่ทั่ว ๆ ไป จัดเข้าไว้เป็นหมวดหมู่เดียวกัน ซึ่งจะเป็นการง่ายต่อการศึกษาท่องบนสาธยายของพุทธบริษัททั้ง ๔ ในกาลข้างหน้า รูปชั้นก็มีปรากฏในหมวด ๒ และหมวด ๕ ดังจะกล่าวต่อไปนี้เป็น

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ธรรมหมวดละ ๒ ประการ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงรู้ ทรงเห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ตรัสไว้โดยชอบแล้ว มีอยู่ พวกเราทั้งหมดนี้แหละ พึงสังคายนา ไม่พึงวิวาทกันในธรรมนั้น เพื่อให้ พรหมจรรย์นี้ตั้งอยู่ได้นาน ดำรงอยู่ได้นาน ข้อนั้นพึงเป็นไปเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

ธรรมหมวดละ ๒ ประการ คืออะไร

คือ ๑. นาม ๒. รูป^{๒๒}

และธรรมหมวดละ ๕ ประการ คืออะไร

คือ ชั้น ๕ ได้แก่ ๑. รูปชั้น (กองรูป)^{๒๓}, ๒. เวทนาชั้น (กองเวทนา), ๓. สัญญาชั้น (กองสัญญา), ๔. สังขารชั้น (กองสังขาร), ๕. วิญญาณชั้น (กองวิญญาณ).

ในมหาปุณณมสูตร ได้กล่าวถึงมูลเหตุที่เรียกชื่อว่าชั้น ดังมีบทสนทนาธรรมว่า

ภิกษุได้ทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรชั้นจึงชื่อว่าชั้น” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ภิกษุ รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นไปในภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่ารูปชั้น ๆ ล ๆ เลวหรือประณีต โกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่าวิญญาณชั้น ภิกษุ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ชั้นจึงชื่อว่าชั้น” ดังนี้

^{๒๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๕/๗๑.

^{๒๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๒.

^{๒๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๒๕๙.

และในข้อเดียวกันนี้ภิกษุรูปดังกล่าวยังได้พุลถามถึงมูลเหตุที่ทำให้ชั้นปรากฏแต่ละข้ออีกด้วย ดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบแก่เธอว่า “ภิกษุ มหาภูต ๔ เป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้รูปชั้นปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้เวทนาชั้นปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้สัญญาชั้นปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้สังขารชั้นปรากฏนามรูปเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้วิญญาณชั้นปรากฏ”

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสตอบปัญหาแก่ชตักณนิมาณพในปารายนวรรคว่า
พราหมณ์ อาสวะทั้งหลาย

อันเป็นเหตุให้ถึงอำนาจแห่งมัจจุ ไม่มีแก่บุคคลนั้น

ผู้คลายความติดใจในนามรูป โดยประการทั้งปวง ดังนี้

ฉะนั้นตามนัยพระคานานี้ คำว่า นาม ได้แก่ อรูปชั้น ๔ มีเวทนาชั้นเป็นต้น ส่วนคำว่า รูป^{๒๔} ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ การเรียกนามรูปจึงเป็นคำย่อของชั้น ๕ ใจความแห่งพระคานานี้คือการตรัสถึงพระอรหันต์ผู้สิ้นอาสวะทั้งหลาย เพราะคลายความพึงพอใจติดใจในนามรูปได้โดยเด็ดขาด อาสวะเหล่านั้นมีอาจกำเริบเกิดขึ้นได้อีกครั้ง

คำว่า ชั้นทั้งหลาย ที่พระอุบลวรรณาเถรีได้กล่าวไว้ในเอกุโปสติกวรรค ซึ่งหมายถึงบรรดาชั้นทั้ง ๕ อันมีรูปชั้นเป็นอาทิ เช่น

กามทั้งหลายเปรียบด้วยหอกและหลาว

แม้ชั้นทั้งหลายก็คล้ายกองไฟ

ท่านกล่าวถึงความยินดีในกาม

บัดนี้ เราไม่มีความยินดีในกาม.^{๒๕}

นี่คือบรรดารูปชั้นหรือศัพท์ที่มีความหมายตรงกับรูปชั้นในพระสูตรโดยสังเขป

พระอภิธรรมมีรูปชั้นปรากฏอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งเป็นหัวข้อธรรมล้วน ๆ ต่างจากพระสูตรที่ยกบุคคลหรือนิทานมาเล่าประกอบ อภิธรรมนี้เหมาะแก่บุคคลผู้มีปัญญาจริตหรือพุทธิจริตก็เรียก

๒.๒.๓ รูปชั้นในพระอภิธรรมปิฎก

ในนิกเขปกัณฑ์ สังกสิณฐิติกะได้แสดงบรรดาชั้นทั้งหลายมีรูปชั้นเป็นต้นไว้ว่าเป็นทั้งชื่อเป็นทั้งอารมณ์ของกิเลส แต่ก็ไม่ทำให้นามรูปเศร้าหมองได้ เช่น

สภาวะธรรมที่กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของกิเลสเป็นไฉน

สภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัพยาทุกต ซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นกามาวจร รูปาวจร และ อรูปาวจร ได้แก่ รูปชั้น^{๒๖} เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่ากิเลสไม่ทำให้เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของกิเลส

ในกัณฑ์เดียวกันนี้ ซึ่งเป็นการแสดงสภาวะธรรมหรือแสดงกิริยาอาการลักษณะของแต่ละหัวข้อธรรมของชั้นต่าง ๆ เช่น เกิดขึ้น ไม่เกิดขึ้น ที่เป็นอดีต ที่เป็นอนาคต เป็นไฉน มีอุทาหรณ์ว่า

^{๒๔} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๖๙/๒๕๕.

^{๒๕} พุ.อป. (ไทย) ๓๓/๔๕๙/๔๔๘.

^{๒๖} อภิ.สง (ไทย) ๓๔/๙๙๘/๒๕๙.

สภาวะธรรมที่เกิดขึ้น เป็นไฉน

สภาวะธรรมที่เกิด ที่เป็น เกิดพร้อม บังเกิด บังเกิดเฉพาะ ปรากฏ เกิดขึ้นเกิดขึ้นพร้อม ตั้งขึ้น ตั้งขึ้นพร้อม ที่เกิดขึ้น สงเคราะห์เข้ากับส่วนที่เกิดขึ้น ได้แก่ รูปชั้น ๖ เวทนาชั้น ๖ สัญญาชั้น ๖ สังขารชั้น ๖ และวิญญาณชั้น ๖ สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าธรรมที่เกิดขึ้น^{๒๗}

สัจปัจจัยทุกะ หมวดธรรมที่เป็นไปกับด้วยปัจจัยหรือถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ในนิกเขปกัณฑ์นี้ รูปชั้นถูกจัดอยู่ในประเภทถูกปรุงแต่ง ดังมีเนื้อความที่ปรากฏคือ

สภาวะธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง เป็นไฉน

ชั้น ๕ คือ ๑.รูปชั้น^{๒๘} เวทนาชั้น ๓.สัญญาชั้น ๔.สังขารชั้น ๕.วิญญาณชั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่ามีปัจจัยปรุงแต่ง

สารัมมณทุกะ หมวดธรรมที่เป็นไปด้วยอารมณ์คือการรับรู้ในนิกเขปกัณฑ์ เฉพาะรูปชั้น ถูกจัดอยู่ในประเภทที่ไร้ความรู้สึกใด ๆ ดังมีเนื้อความที่ปรากฏต่อไปนี้

สภาวะธรรมที่รับรู้อารมณ์ไม่ได้ เป็นไฉน

รูปทั้งหมด^{๒๙} และธาตุที่ปัจจัยไม่ได้ปรุงแต่ง สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่ารับรู้อารมณ์ไม่ได้ ท่านเปรียบรูปทั้งหมดเหมือนท่อนฟืนใครจะเอาไฟสุ่มหรือสับอย่างไรก็ไม่มีความรู้สึกฉะนั้น

ในชั้นวิภังค์กล่าวถึงรูปชั้นว่าเป็นรูปแบบไหนมีลักษณะอาการอย่างไร ดังมีเนื้อความที่บรรยายในสุดตันตภาษณีย์ว่า

บรรดาชั้น ๕ นั้น รูปชั้น เป็นไฉน

รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ รูปที่เป็นอดีต รูปที่เป็นอนาคต รูปที่เป็นปัจจุบัน รูปที่เป็นภายในตน รูปที่เป็นภายนอกตน รูปหยาบ รูปละเอียด รูปชั้นต่ำ รูปชั้นประณีต รูปไกล หรือรูปใกล้ ประมวลย่อยเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่า รูปชั้น

ในรูปชั้นนั้น รูปที่เป็นอดีต เป็นไฉน

รูปได้ล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว ปราศจากไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความดับดับสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้นปราศจากไปแล้ว ที่เป็นอดีต จัดลงในอดีต ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ (อุปาหารรูป) นี้เรียกว่า รูปที่เป็นอดีต^{๓๐}

รูปที่เป็นอนาคต เป็นไฉน

รูปที่ยังไม่เกิด ยังไม่มี ยังไม่เกิดร่วม ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดเฉพาะ ยังไม่ตั้งอยู่ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นอนาคต จัดลงในอนาคต ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่า รูปที่เป็นอนาคต

รูปที่เป็นปัจจุบัน เป็นไฉน

รูปได้เกิดอยู่ เป็นอยู่ เกิดร่วม อุบัติขึ้น บังเกิดเฉพาะ ปรากฏ เกิดขึ้น เกิดขึ้นพร้อม ตั้งขึ้น ตั้งขึ้นเฉพาะ ที่เป็นปัจจุบัน จัดลงในปัจจุบัน ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และอุปาหารรูป รูปที่อาศัยมหา ๔ นี้เรียกว่า รูปที่เป็นปัจจุบัน

^{๒๗} อภิ.สง (ไทย) ๓๔/๑๐๔๑/๒๖๗.

^{๒๘} อภิ.สง (ไทย) ๓๔/๑๐๘๙ /๒๖๗.

^{๒๙} อภิ.สง (ไทย) ๓๔/๑๑๙๒ /๓๐๓.

^{๓๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓/๒.

รูปที่เป็นภายในตน เป็นไฉน

รูปใดของสัตว์นั้น ๆ ที่มีภายในตน มีเฉพาะตน เกิดในตน มีเฉพาะบุคคล ถูกกรรมอันสัมปยุตด้วยตัณหาและทิฏฐียึดถือ ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่า รูปที่เป็นภายในตน^{๓๑}

รูปที่เป็นภายนอกตน เป็นไฉน

รูปใดของสัตว์อื่น ของบุคคลอื่นนั้น ๆ ที่มีภายในตน มีเฉพาะตน เกิดภายในตน เป็นของเฉพาะตน ถูกกรรมอันสัมปยุตด้วยตัณหาและทิฏฐียึดถือ ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่า รูปที่เป็นภายนอกตน

รูปหยาบเป็นไฉน

จักขายตนะ ฯลฯ โณภูฐัพพายตนะ นี้เรียกว่า รูปหยาบ^{๓๒}

รูปละเอียด เป็นไฉน

อิตถินทรีย์ คือรูปร่างผิวพรรณ ทรวดทรงของหญิงสาวเป็นต้น มีกวางิการาหาร คือรูปอันเกิดแต่อาหารคือค้ำข้าวเป็นที่สุด นี้เรียกว่า รูปละเอียด

รูปชั้นต่ำ เป็นไฉน

รูปใดของสัตว์นั้น ๆ ที่น่าดูหมิ่น น่าเหยียดหยาม น่ารังเกียจ น่าตำหนิ ไม่น่ายกย่อง เป็นชั้นต่ำ รู้กันว่าเป็นชั้นต่ำ สมมติกันว่าเป็นชั้นต่ำ ไม่น่าปรารถนา ไม่น่ารัก ไม่ชอบใจ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และโณภูฐัพพะ นี้เรียกว่า รูปชั้นต่ำ^{๓๓}

รูปชั้นประณีต เป็นไฉน

รูปใดของสัตว์นั้น ๆ ที่ไม่ถูกดูหมิ่น ไม่ถูกแคลน ไม่น่าเกลียด ไม่ถูกตำหนิ น่ายกย่อง ประณีต รู้กันว่าละเอียดประณีต น่าปรารถนา น่ารัก น่าชอบใจ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และโณภูฐัพพะนี้เรียกว่า รูปชั้นประณีต

รูปไกล เป็นไฉน

อิตถินทรีย์ ฯลฯ กวางิการาหาร หรือรูปแม้อื่น มีอยู่ในที่ไม่ใกล้ ในที่ไม่ใกล้ชิด ในที่ไกล ในที่ไม่ใกล้ นี้เรียกว่า รูปไกล^{๓๔}

รูปใกล้ เป็นไฉน

จักขายตนะคือรูปที่อาศัยดวงตาเกิดขึ้น ฯลฯ โณภูฐัพพายตนะรูปที่อาศัยการสัมผัสกายเกิดขึ้น หรือแม้รูปอื่น ที่อยู่ใกล้ชิด อยู่ในที่ไม่ห่างไกลออกไป นี้เรียกว่า รูปใกล้

ในชั้นธวิภังค์กล่าวถึงรูปชั้นธวิในรูปแบบต่าง ๆ กัน การจัดตามรูปแบบที่กล่าวมาเรียกว่า จำแนกหรือแยกแยะแบบพระสูตร ซึ่งมีชื่อเรียกว่า สุตตันตภาขณีย์

กัณฑ์เดียวกันนี้ยังมีการจัดไว้เป็นหมวดหมู่อีกอย่างหนึ่ง เรียกว่าการจำแนกแบบอภิธรรม มีชื่อว่า อภิธรรมภาขณีย์ มีการจำแนกหัวข้อธรรมตั้งแต่หมวดละ ๑ จนถึงหมวดละ ๑๑ บัดนี้จักกล่าวบางหมวดพอเป็นตัวอย่างคือ

^{๓๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔/๒.

^{๓๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕/๒.

^{๓๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖/๓.

^{๓๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗/๓.

เอกกนัยคือจัดรูปอย่างละหนึ่ง เช่น รูปชั้น

จัดรูปชั้นหมวดละ ๑ ได้แก่ รูปทั้งหมด ไม่เป็นเหตุ ไม่มีเหตุ วิปยุตจากเหตุ มีปัจจัยปรุงแต่ง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เป็นรูป เป็นโลกียะ เป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นอารมณ์ของสังโยชน์ เป็นอารมณ์ของคันถะ เป็นอารมณ์ของโอฆะ ฯลฯ อันวิญญูญาณ ๖ รู้ได้ เป็นของไม่เที่ยง ถูกชราครอบงำ รูปชั้นหมวดละ ๑ มีด้วยอาการอย่างนี้

ทุกนัยคือจัดรูปอย่างละ ๒ เป็นหมวดรูปที่สุขุมละเอียดอันมีชื่อว่า สุขุมรูปทุกะ เช่น

จัดรูปชั้นหมวดละ ๒ ได้แก่ รูปที่เป็นอุปาทายรูปก็มี ที่ไม่เป็นอุปาทายรูปก็มี รูปที่กรรมอันสัมปยุตด้วยตัณหาและทิวฐียึดถือก็มี รูปกรรมอันสัมปยุตด้วยตัณหาและทิวฐิไม่ยึดถือก็มี รูปที่กรรมอันสัมปยุตด้วยตัณหาและทิวฐิยึดถือและเป็นอารมณ์ของอุปาทานก็มี ที่กรรมอันสัมปยุตด้วยตัณหาและทิวฐิไม่ยึดถือแต่เป็นอารมณ์ของอุปาทานก็มี ฯลฯ

รูปที่เป็นกวมิงการาหารก็มี ที่ไม่เป็นกวมิงการาหารก็มี

รูปชั้นหมวดละ ๒ มีด้วยอาการอย่างนี้ ดังนี้ เป็นต้น

๒.๒.๔ มหาภูตรูป

มหาภูตรูปและอุปาทายรูป เฉพาะในพระสูตรนั้นมีหลายสูตรด้วยกัน แต่ในที่นี้จักกล่าวพอให้ทราบว่าเป็นอย่างไร ดังเช่นเรื่องของภิกษุผู้แสวงหาความดับของมหาภูตรูปในแก้วภูตรูป เธอเที่ยวถามความดับแห่งมหาภูตรูปจากโลกมนุษย์จนถึงพรหมโลกก็มิได้รับความกระจ่างสุดท้ายก็เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสสอนเธอด้วยการนำเรื่องอุปมานกบินคูฝั่ง และทรงเตือนเธอว่า เธอไม่ควรถามปัญหานี้ว่า มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตฺว อาโปธาตฺว เตโชธาตฺว และวาโยธาตฺว ย่อมดับสนิทที่ไหนหนอแล

แต่ควรถามอย่างนี้ว่า

ปฐวีธาตฺว อาโปธาตฺว เตโชธาตฺว วาโยธาตฺว ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในที่ไหน

อุปาทายรูปที่ยาวและสั้น ละเอียดและหยาบ

งามและไม่งาม ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในที่ไหน

นามและรูปย่อมดับสนิทในที่ไหน^{๓๕}

ในปัญหานี้ มีคำตอบดังนี้

ปฐวีธาตฺว อาโปธาตฺว เตโชธาตฺว วาโยธาตฺว ย่อมตั้ง

อยู่ไม่ได้ในวิญญูณซึ่งเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น ไม่มีที่สุด

แต่มีท่าข้ามโดยรอบด้าน อุปาทายรูปที่ยาวและสั้น

ละเอียด และหยาบ งามและไม่งาม ก็ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้

ในวิญญูณนี้เช่นเดียวกัน นามและรูปย่อมดับสนิท

ในวิญญูณนี้เช่นเดียวกัน เพราะวิญญูณดับไป

นามและรูปนั้นก็ย่อมดับสนิทในที่นั้น” ดังนี้

^{๓๕} ที.สี. (ไทย) ๙ / ๔๙๘ / ๒๒๐.

พระสุภาวชิททั้งสองดังกล่าวมานี้ พระองค์ได้ตรัสไว้อย่างชัดเจนว่า ธาตุทั้ง ๔ คือปฐวีธาตุ ธาตุดิน, อาโปธาตุ ธาตุน้ำ, เตโชธาตุ ธาตุไฟ, วาโยธาตุ ธาตุลม เรียกว่า มหาภูตรูป คือรูปใหญ่ ซึ่งแปลได้ว่า รูปที่เห็นได้ชัดปรากฏชัดนั่นเอง และอุปาทายรูปก็คือรูปที่อิงอาศัยรูปใหญ่เป็นอยู่เป็นรูปที่ละเอียด ปรากฏไม่ชัดยากแก่การมองเห็น รวมทั้ง ๒ รูปก็คือร่างกายของคนเรา

มหาภูตรูปอีกตัวอย่างหนึ่งที่พระองค์ตรัสไว้ในโคบาลสูตร คือคุณสมบัติของผู้ไม่ควรเป็น นายโคบาล ที่ไม่สามารถทำให้โคเจริญเติบโตได้ ทรงนำมาเปรียบเทียบกับภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ หากขาดคุณสมบัติดังกล่าวแล้ว ก็เป็นผู้ไม่สามารถถึงความเจริญงอกงามไปพลุลยในธรรมวินัยได้

ธรรม ๑๑ ประการ อะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. ไม่รู้รูป	๒. ไม่ฉลาดในลักษณะ
๓. ไม่กำจัดไขขาง	๔. ไม่ปกปิดแผล
๕. ไม่สูมไฟ	๖. ไม่รู้ทำน้ำ
๗. ไม่รู้ธรรมที่ติ่มแล้ว	๘. ไม่รู้ทาง
๙. ไม่ฉลาดในโคจร	๑๐. รีดนมไม่ให้เหลือ

๑๑. ไม่บูชาภิกษุทั้งหลายผู้เป็นเถระเป็นรัตตัญญู เป็นผู้บวชนาน เป็นสังฆบิดร เป็นสังฆปริณายก ด้วยการบูชาอย่างยิ่ง

ภิกษุไม่รู้รูป เป็นอย่างไร

คือภิกษุในธรรมวินัยนี้ไม่รู้ชัดรูปอย่างใดอย่างหนึ่งตามความเป็นจริงว่า ‘มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๔’^{๓๖} ภิกษุเป็นผู้ไม่รู้รูป เป็นอย่างไรแล

ฉะนั้นพระภิกษุในศาสนานี้มีปริยัติติดตัวแล้ว ยังต้องมีภาคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงสังฆธรรมตามความเป็นจริงจึงเหมาะที่จะรักษาพรหมจรรย์คือพระศาสนาไว้ได้

พระองค์ตรัสถามวิปัสสนาญาณกะพระอานนทถึงเรื่องกองแห่งปัญญาของพระอริยเจ้าที่ทรงยกย่องและให้ประชาชนสมาทานตั้งมั่นอยู่นั้นเป็นอย่างไร พระอานนทตอบว่า “เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุนั้นน้อมจิตไปเพื่อญาณทัสสนะ รู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘กายของเรานี้คุ้มกันเป็นรูปร่าง ประกอบขึ้นจากมหาภูตรูป ๔ เกิดจากบิดามารดา เจริญวัยเพราะข้าวสุกและขนมสด ไม่เที่ยงแท้ ต้องอบ ต้องนวดเพ้น มีอันแตกกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา วิญญาณของเราอาศัยและเนื่องอยู่ในกายนี้’^{๓๗}

บทสนทนาธรรมของพระองค์กับพระอานนททำให้เราได้ทราบว่า มหาภูตรูป ๔ อันมีบิดามารดาเป็นแดนเกิดนั้นคือกายของเรา มี ๔ สหายประสานกันไว้คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม เป็นกายเนื้อกายหยาบที่ต้องบำรุงด้วยข้าวสุกข้าวสวยเป็นต้น ทั้งยังมีปริศนาธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแก่ใจหทัยของพระกุมารกัสสปะยืนยันได้ว่าร่างกายเราก็คือมหาภูตรูป รูปใหญ่ในวัมมิกสูตรว่า

พระกุมารกัสสปะนำปริศนาธรรมของเทวดาทั้ง ๑๕ ข้อไปกราบทูลถามพระผู้มีพระภาค ตรัสตอบว่า “ภิกษุ คำว่า จอมปลวก นั้น เป็นชื่อของร่างกายนี้ ซึ่งประกอบด้วยมหาภูตรูปทั้ง ๔ มี

^{๓๖} อัง. เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๗ / ๔๓๓.

^{๓๗} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๗๒/๒๐๕.

มารดาบิดาเป็นแดนเกิด เติบโตด้วยข้าวสุกและขนมกุมมาส ไม่เที่ยง ต้องบริหาร ต้องนวดพื้น จะต้องแตกสลาย และกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา^{๓๘} ดังนี้

ในสัมมาทิฏฐิสูตร พระสารีบุตรได้ตอบคำถามของภิกษุเหล่านั้นว่า “พึงมีอยู่ เมื่อใด พระอริยสาวกรู้ชัณนามรูป เหตุเกิดแห่งนามรูป ความดับแห่งนามรูป และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งนามรูปเมื่อนั้น แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น พระอริยสาวกรู้ว่ามีสัมมาทิฏฐิ มีความเห็นตรง มีความเลื่อมใส อันแน่วแน่ในธรรมมาสู่พระสัทธรรมนี้ เวทนาสัญญาเจตนาผัสสะมนสิการ นี้เรียกว่านาม

มหาภูตรูป ๔ ได้แก่ดิน น้ำ ลม ไฟ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ หรือ(อุปาทายรูป) ๒๔ นี้ เรียกว่ารูป^{๓๙}

๒.๒.๕ อุปาทายรูป รูปอาศัย

อุปาทายภาษณียคือการจำแนกอุปาทายรูป รูปเล็กอาศักรูปใหญ่ในรูปกัณฑ์ มี ๒๔ รูป ดังนี้

รูปที่เป็นอุปาทายรูป^{๔๐} นั้นเป็นไฉน

จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชิวิตินทรีย์ กายวิญญูติ วจีวิญญูติ อากาสธาตุ สหุตารูป มุหุตารูป กัมมัฏญุตารูป อุปจยรูป สันตติรูป ชรตารูป อนิจจตารูป และกวมังการาหาร

๑. จักขายตนะ

รูปที่เป็นจักขายตนะ^{๔๑} นั้นเป็นไฉน

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทภาพ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ สัตว์นี้ เคยเห็น กำลังเห็น จักเห็น หรือพึงเห็นรูปที่เห็นได้กระทบได้ด้วยจักขุใดที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่าจักขุบ้าง จักขายตนะบ้าง จักขุธาตุบ้าง จักขุนทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรร้าง ปณตระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง เนตรบ้าง นัยนาบ้าง ผังนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปนี้ชื่อว่าเป็นจักขายตนะ

๒. โสตายตนะ

รูปที่เป็นโสตายตนะ^{๔๒}นั้นเป็นไฉน

โสตะใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทภาพ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ สัตว์นี้ เคยฟัง กำลังฟัง จักฟัง หรือพึงฟังเสียงที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ด้วยโสตะใด ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่าโสตะบ้าง โสตายตนะบ้าง โสทธาตุบ้าง โสตินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรร้าง ปณตระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง ผังนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปนี้ชื่อว่าเป็นโสตายตนะ

๓. ฆานายตนะ

รูปที่เป็นฆานายตนะ นั้นเป็นไฉน

ฆานะใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทภาพ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ สัตว์นี้ เคยดม กำลังดม จักดม หรือพึงดมกลิ่นที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ด้วยฆานะใด ที่เห็นไม่ได้แต่

^{๓๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๑/๒๗๐.

^{๓๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๐/๙๕.

^{๔๐} อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๕๙๕/๑๙๐.

^{๔๑} อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๕๙๖/๑๙๐.

^{๔๒} อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๖๐๐/๑๙๑.

กระทบได้ นี้ชื่อว่าฆานะบ้าง ฆานายตนะบ้าง ฆานธาตุบ้าง ฆานินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรรบ้าง ปิณฑระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง ผังนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปนี้ชื่อว่าป็นฆานายตนะ^{๔๓}

๔. ชิวหายตนะ

รูปที่เป็นชิวหายตนะ นั้นเป็นไฉน

ชิวหาใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทภาพ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ สัตว์นี้เคยลิ้ม กำลังลิ้ม จักลิ้ม หรือพึงลิ้มรสที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ด้วยชิวหาใด ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่าชิวหาบ้าง ชิวหายตนะบ้างชิวหาธาตุบ้าง ชิวหินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรรบ้าง ปิณฑระบ้างเขตบ้าง วัตถุบ้าง บ้านว่างบ้าง รูปนี้ชื่อว่าป็นชิวหายตนะ

๕. กายายตนะ

รูปที่เป็นกายายตนะ นั้นเป็นไฉน

กายใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทภาพ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ สัตว์นี้เคยถูกต้อง กำลังถูกต้อง จักถูกต้อง หรือพึงถูกต้อง โผฏฐัพพะที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ด้วยกายใดที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่ากายบ้างกายายตนะบ้าง กายธาตุบ้าง กายินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรรบ้างปิณฑระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง ผังนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปนี้ชื่อว่าป็นกายายตนะ

๖. รูปลายตนะ

รูปที่เป็นรูปลายตนะ นั้นเป็นไฉน

รูปใดเป็นสีต่าง ๆ อาศัยมหาภูตรูป ๔ ที่เห็นได้ และกระทบได้ ได้แก่ สีเขียวสีเหลือง สีแดง สีขาว สีดำ สีหงสบาท สีคล้ำ สีเขียวใบไม้ สีม่วง ยาว สั้นละเอียด หยาบ กลม รี สี่เหลี่ยม หกเหลี่ยม แปดเหลี่ยม สิบหกเหลี่ยม ลุ่ม ตอนเงา แดด แสงสว่าง มีด เมฆ หมอก ควัน ละออง แสงจันทร์ แสงอาทิตย์ แสงดาวแสงกระจก แสงแก้วมณี แสงสังข์ แสงแก้วมุกดา แสงแก้วไพฑูริย์ แสงทองแสงเงิน หรือรูปแม้อื่นใดที่เป็นสีต่าง ๆ อาศัยมหาภูตรูป ๔ ที่เห็นได้และกระทบได้มีอยู่ สัตว์นี้เคยเห็น กำลังเห็น จักเห็น หรือพึงเห็นรูปใด ที่เห็นได้และกระทบได้ด้วย

๗. สัททหายตนะ

รูปที่เป็นสัททหายตนะ นั้นเป็นไฉน

เสียงใด อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นเสียงที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่ เสียงกลอง เสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบัณเฑาะว์ เสียงขั้บร้อง เสียงประโคม เสียงกรับ เสียงปรบมือ เสียงร้องของสัตว์ เสียงกระทบกันแห่งธาตุ เสียงลม เสียงน้ำเสียงมนุษย์ เสียงอมมนุษย์ หรือเสียงแม้อื่นใดอาศัยมหาภูตรูป ๔ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่ สัตว์นี้ เคยฟัง กำลังฟัง จักฟัง หรือพึงฟังเสียงใดที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ด้วยโสตปสาทที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่าสัททะบ้าง สัททหายตนะบ้างสัททธาตุบ้าง รูปนี้ชื่อว่าป็นสัททหายตนะ^{๔๔}

๘. คันธายตนะ

รูปที่เป็นคันธายตนะ นั้นเป็นไฉน

กลิ่นใด อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นกลิ่นที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่ กลิ่นรากไม้กลิ่นแก่นไม้ กลิ่นเปลือกไม้ กลิ่นใบไม้ กลิ่นดอกไม้ กลิ่นผลไม้ กลิ่นบุต กลิ่นเนากลิ่นหอม กลิ่นเหม็น หรือ

^{๔๓} อภ.สง (ไทย) ๓๔/๖๐๔/๑๙๓.

^{๔๔} อภ.สง (ไทย) ๓๔/๖๒๐/๑๙๘.

กลิ่นแม้อื่นใดซึ่งอาศัยมหาภูตรูป ๔ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่ สัตว์นี้เคยดม กำลังดม จักดม หรือ ฟังดมกลิ่นใดที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ด้วยขานปสาทที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่าคันธะบ้าง คันธายตนะบ้าง คันธธาตุบ้าง รูปนี้ชื่อว่าเป็นคันธายตนะ

๙. รสายตนะ

รูปที่เป็นรสายตนะ นั้นเป็นไฉน

รสใด อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นรสที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่ รสรากไม้ รสลำต้น รสเปลือกไม้ รสใบไม้ รสดอกไม้ รสผลไม้ รสเปรี้ยว หวาน ขม เผ็ด เค็ม ชื่นเผื่อน ผาด อร่อย ไม่อร่อย หรือรสแม้อื่นใด อาศัยมหาภูตรูป ๔ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่ สัตว์นี้เคยลิ้ม กำลังลิ้ม จักลิ้ม หรือ ฟังลิ้มรสใดที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ด้วยชีวหาปสาทที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่ารสบ้าง รสายตนะ บ้างรสธาตุบ้าง รูปนี้ชื่อว่าเป็นรสายตนะ

๑๐. อิตถินทรีย์

รูปที่เป็นอิตถินทรีย์ นั้นเป็นไฉน

ทรวดทรงหญิง เครื่องหมายประจำเพศหญิง กิริยาหญิง อากาทรหญิง สภาพหญิง ภาวะหญิง ของสตรี รูปนี้ชื่อว่าเป็นอิตถินทรีย์^{๔๕}

๑๑. ปุริสินทรีย์

รูปที่เป็นปุริสินทรีย์ นั้นเป็นไฉน

ทรวดทรงชาย เครื่องหมายประจำเพศชาย กิริยาชาย อากาทรชาย สภาพชาย ภาวะชาย ของบุรุษ รูปนี้ชื่อว่าเป็นปุริสินทรีย์

๑๒. ชีวิตินทรีย์

รูปที่เป็นชีวิตินทรีย์ นั้นเป็นไฉน

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไป กิริยาที่ให้เป็นไป อากาทรที่สืบเนื่องกันความดำเนินไป ความหล่อเลี้ยง ชีวิต ชีวิตินทรีย์แห่งสภาวะธรรมที่เป็นรูปเหล่านั้นรูปนี้ชื่อว่าเป็นชีวิตินทรีย์

๑๓. กายวิญญูติ

รูปที่เป็นกายวิญญูติ นั้นเป็นไฉน

ความเข้มแข็ง กิริยาที่เข้มแข็งด้วยดี ภาวะที่เข้มแข็งด้วยดี การแสดงให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ความหมาย ภาวะที่แสดงให้รู้ความหมายแห่งกายของบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล มีจิตเป็นอกุศล มีจิตเป็นอพยากฤต ก้าวไปอยู่ ถอยกลับอยู่ แลดูอยู่ เหลียวดูอยู่ คุ้มเข้าอยู่ หรือเหยียดออกอยู่ รูปนี้ชื่อว่าเป็นกายวิญญูติ^{๔๖}

๑๔. วจวิญญูติ

รูปที่เป็นวจวิญญูติ นั้นเป็นไฉน

การพูด การเปล่งวาจา การเจรจา การกล่าว การป่าวร้อง การโฆษณาวาจา วจีเภท แห่งบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล มีจิตเป็นอกุศล มีจิตเป็นอพยากฤต นี้เรียกว่า วาจา การแสดงให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ความหมาย ภาวะที่แสดงให้รู้ความหมายด้วยวาจานั้น รูปนี้ชื่อว่าเป็นวจวิญญูติ

^{๔๕} อภ.สง (ไทย) ๓๔/๖๓๒/๒๐๒.

^{๔๖} อภ.สง (ไทย) ๓/๖๓๕/๒๐๓.

๑๕. อากาศธาตุ

รูปที่เป็นอากาศธาตุ นั้นเป็นไฉน

อากาศ ธรรมชาติที่นับว่าอากาศ ความว่างเปล่า ธรรมชาติที่นับว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติที่นับว่าช่องว่าง ซึ่งมหาภูตรูป ๔ ถูกต้องไม่ได้ รูปนี้ชื่อว่าเป็นอากาศธาตุ

๑๖. ลหุตารูป

รูปที่เป็นลหุตารูป นั้นเป็นไฉน

ความเบา ความรวดเร็ว ความไม่เชื่องช้า ความไม่หนักแห่งรูป รูปนี้ชื่อว่าเป็นลหุตารูป^{๔๗}

๑๗. มุทุตารูป

รูปที่เป็นมุทุตารูป นั้นเป็นไฉน

ความอ่อน ภาวะที่อ่อน ความไม่แข็ง ความไม่กระด้างแห่งรูป รูปนี้ชื่อว่าเป็นมุทุตารูป

๑๘. กัมมัณฺญุตารูป

รูปที่เป็นกัมมัณฺญุตารูป นั้นเป็นไฉน

ความควรแก่การงาน กิริยาที่ควรแก่การงาน ภาวะที่ควรแก่การงานแห่งรูปรูปนี้ชื่อว่าเป็นกัมมัณฺญุตารูป

๑๙. อุปจยรูป

รูปที่เป็นอุปจยรูป นั้นเป็นไฉน

ความแรกเกิดแห่งอายตนะ นั้นเป็นความเกิดขึ้นแห่งรูป รูปนี้ชื่อว่าเป็นอุปจยรูป

๒๐. สันตติรูป

รูปที่เป็นสันตติรูป นั้นเป็นไฉน

ความเจริญแห่งรูป นั้นเป็นความสืบต่อแห่งรูป รูปนี้ชื่อว่าเป็นสันตติรูป

๒๑. ชรตารูป

รูปที่เป็นชรตารูป นั้นเป็นไฉน

ความชรา ความคร่ำคร่า ความมีพินหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยว ความเสื่อมอายุ ความห่อหมกแห่งอินทรีย์แห่งรูป รูปนี้ชื่อว่าเป็นชรตารูป

๒๒. อนิจจตารูป

รูปที่เป็นอนิจจตารูป^{๔๘} นั้นเป็นไฉน

ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง ความอันตรายแห่งรูป รูปนี้ชื่อว่าเป็นอนิจจตารูป

๒๓. กวฬิงการาหารรูป

รูปที่เป็นกวฬิงการาหารนั้นเป็นไฉน

ข้าวสุก ขนมหสด ขนมหแห้ง ปลา เนื้อ นมหสด นมหสั้ม เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย หรือรูปแม่อื่น มีอยู่ ที่พึงกินทางปาก ขบเคี้ยว กลืนกิน อิ่มท้อง ซึ่งมีโอชาเป็นเหตุให้สัตว์ในสถานที่นั้น ๆ ดำรงชีพอยู่ได้ รูปนี้ชื่อว่าเป็นกวฬิงการาหาร^{๔๙}

^{๔๗} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๓๘/๒๐๔.

^{๔๘} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๔๔/๒๐๕.

^{๔๙} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๔๕/๒๐๕.

ทุกมาติกา คือแม่บทแห่งรูปปรมาณู ๒๘ ที่ท่านจัดเป็นคู่ได้ ๑๑ คู่ แต่ละคู่ก็มีความหมายแตกต่างกันไป ดังจะสรุปเป็นตารางดังนี้

จำแนกรูป ๒๘ โดยทุกมาติกา จัดเป็น ๑๑ คู่^{๕๓} สรุปตามตาราง ได้ดังนี้

ลำดับ	กลุ่มรูป	ความหมาย	องค์ธรรม
คู่ที่ ๑	อัมมัตติกรูป	รูปภายใน มี ๕	ปสาทรูป ๕
	พาหิรรูป	รูปภายนอก มี ๒๓	รูปที่เหลือ ๒๓
คู่ที่ ๒	วัตถุรูป	รูปเป็นที่อาศัยเกิดของจิต เจตสิก มี ๖	ปสาทรูป ๕ หทยรูป ๑
	อวัตถุรูป	รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจิต เจตสิก มี ๒๒	รูปที่เหลือ ๒๒
คู่ที่ ๓	ทวารรูป	รูปที่เป็นเหตุแห่งการเกิดของปัญจทวารวิถี จิตและกายกรรม วจกรรม มี ๗	ปสาทรูป ๕ วิญญูติรูป ๒
	อทวารรูป	รูปที่ไม่เป็นเหตุแห่งการเกิดของปัญจทวาร วิถีจิตและกายกรรม วจกรรม มี ๒๑	รูปที่เหลือ ๒๑
คู่ที่ ๔	อินทริยรูป	รูปที่เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองในการเห็น เป็นต้นมี ๘	ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ ชีวีตรูป ๑
	อนินทริยรูป	รูปที่ไม่เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองในการเห็น เป็นต้นมี ๒๐	รูปที่เหลือ ๒๐
คู่ที่ ๕	โอฬาริกรูป	รูปหยาบ หมายถึง รูปที่ปรากฏชัด มี ๑๒	ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๗
	สุขุมรูป	รูปละเอียด หมายถึง รูปที่ไม่ปรากฏชัด มี ๑๖	รูปที่เหลือ ๑๖
คู่ที่ ๖	สันติเกรูป	รูปใกล้ หมายถึง รูปที่รู้ได้ง่าย มี ๑๒	ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๗
	ทุเรรูป	รูปไกล หมายถึง รูปที่รู้ได้ยาก มี ๑๖	รูปที่เหลือ ๑๖
คู่ที่ ๗	สัปปภิขรูป	รูปที่กระทบซึ่งกันและกันได้มี ๑๒	ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๗
	อัสสัปปภิขรูป	รูปที่กระทบซึ่งกันและกันไม่ได้มี ๑๖	รูปที่เหลือ ๑๖
คู่ที่ ๘	อุปาทินนรูป	รูปที่เกิดจากอกุศลกรรมและโลกียกกุศล กรรม มี ๑๘	กัมมชรูป ๑๘
	อนุปาทินนรูป	รูปที่ไม่ได้เกิดจากอกุศลกรรมและ	จิตตชรูป ๑๕, อุตฺตชรูป

^{๕๓} มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระอภิธรรมปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๖๓.

		โลกียกกุศลกรรม มี ๔๐	๑๓, อาหารขรูป ๑๒
คู่ที่ ๙	สนิทัสนรูป	รูปที่เห็นด้วยตา มี ๑	รูปารมณ
	อนิทัสนรูป	รูปที่เห็นด้วยตาไม่ได้ มี ๒๗	รูปที่เหลือ ๒๗
คู่ที่ ๑๐	โคจรคคาหกรูป	รูปที่รับปัญจารมณได้	ปสาทรูป ๕
	อโคจรคคาหกรูป	รูปที่รับปัญจารมณไม่ได้ มี ๒๓	รูปที่เหลือ ๒๓
คู่ที่ ๑๑	อวินิพโภครูป	รูปที่แยกกันไม่ได้ มี ๘	มหาภูตรูป ๔, รูปารมณ, คันธารมณ, รสารมณ, อาหารรูป
	วินิพโภครูป	รูปที่แยกกันได้ มี ๒๐	รูปที่เหลือ ๒๐

๒.๓ รูปชั้นในอรรถกา ฎีกาและปรณวิเสสต่างๆ

รูปชั้นพระอภิธรรมเรียกว่ารูปปรมัตถ์ พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงไว้โดยรวมมีทั้งหมด ๒๘ รูปหรือ ๒๘ อย่าง ซึ่งมีองค์ธรรมในอภิธัมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ ๖ ทั้งนี้ยังได้แบ่งรูป ๒๘ ออกเป็น ๒ ประเภทคือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔^{๔๔} ดังมีอรรถาธิบายต่อไปนี้

มหาภูตรูป รูปใหญ่ ๔ ได้แก่ ๑.ปฐวีธาตุ ธาตุดิน, ๒.อาโปธาตุ ธาตุน้ำ, ๓.เตโชธาตุ ธาตุไฟ, ๔. วาโยธาตุ ธาตุลม

สาเหตุที่รูป ๒ ประเภทมีชื่อต่างกัน

ที่ได้ชื่อว่า มหาภูตรูป เพราะรูปธรรมทั้ง ๔ รูปนี้ เป็นรูปใหญ่ เป็นประธานเป็นที่พึ่งพิงของรูปอื่น ๆ ทั้งหมด ถ้าไม่มีมหาภูตรูป เป็นฐานรองรับก็เกิดขึ้นไม่ได้ มหาภูตรูปมีอยู่ทั่วไปในโลกธาตุ ทั้งปวงในวิสุทธิมคค์แสดงว่า ที่ได้ชื่อว่ามหาภูตรูป เพราะ

๑. มหันตปาตุงาวโส ธาตุที่ปรากฏอยู่เป็นใหญ่เป็นประธาน เป็นที่อาศัยแห่งรูปทั้งหลาย
๒. มหาภูตสามณญโต มีลักษณะที่หลอกลง เกิดดับดุจปีศาจ
๓. มหาบริหารโต เป็นสิ่งที่ต้องบริหารมากเลียงดูมาก เพราะย่อยยับ อยู่เสมอ
๔. มหาวิการโต มีอาการเปลี่ยนแปลงมาก เคลื่อนไหวมาก
๕. มหัตตฤตตดา เป็นของใหญ่และมีจริง ต้องพิจารณามาก

๑. ปฐวีธาตุ ธาตุดิน

ปฐวีธาตุ ธาตุดิน เป็นธาตุที่มีลักษณะแข็งหรืออ่อน ซึ่งมีลักษณะทิจตุกะ ดังนี้

กกขฬ ลกขณา มีความแข็ง เป็นลักษณะ

ปติภูฐาน รสา มีการทรงอยู่ เป็นกิจสมปฏิจจน

^{๔๔} นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, คู่มือการศึกษาอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๖, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, มูลนิธิแนบมหาธีรานนท์), หน้า ๑๑.

ปัจจุภูฏานา มีการรับไว้ เป็นผลอวเสสธาตุตตยปฏฐานา

มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือ เป็นเหตุใกล้

ในวิสุทธิมคค์ ได้แสดงลักษณะต่าง ๆ ของธาตุไว้ว่า โย อิมสมิ กายे ถทฐาโว วา ขรภาโว วา อัย ปฐวี ธาตุ ธรรมชาติที่ทรงภาวะความแข็งก็ดี ความกระด้างก็ดี ที่มีอยู่ในกายนั้น เรียกว่า ปฐวี ธาตุ

ธาตุดินนี้มีลักษณะแข็งกระด้างหรืออ่อนอยู่ในรูปกาย การได้ถูกต้องสัมผัสสิ่งต่างๆ ให้เห็นถึงความอ่อนความแข็งได้นั้นเพราะมีปฐวีธาตุอยู่ในกาย ธาตุชนิดนี้ท่านเปรียบดั่งแผ่นดินผืนใหญ่เป็นที่อาศัยของสรรพสิ่งทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต หากขาดธาตุดินไป ปรากฏคือรูปเปลือง กลิ่น รส ก็ไม่สามารถสัมผัสถูกต้องกายได้ปฐวีธาตุอาศัยธาตุที่เหลืออีก ๓ เป็นปัจจัย คือ

๑. มีอาโปธาตุเกาะกุม, ๒. มีเตโชธาตุตามรักษา, ๓. มีวาโยธาตุกระพือพัด เข้าร่วมประสานกัน ประชุมกันอยู่ รวมเรียกว่าธาตุดิน ตามนัยแห่งพระสูตรแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง^{๔๕} คือ

(๑) อชมตติกปฐวี ธาตุดินภายใน หมายถึงธาตุดินอันเป็นส่วนประกอบของร่างกายของคนและสัตว์ทั้งหลาย โดยเอาอาการ ๓๒ มาสังเคราะห์เป็นธาตุดิน ๒๐ ได้แก่

๑. ตจปญจก	๒. วกุกปญจก	๓. ปปผาสปญจก	๔. มตถลุปญจก
เกสา ผม	มัส เนื้อ	หทย หัวใจ	อนต์ ไล่ใหญ่
โลมา ขน	นหารู เอ็น	ยกัน ตับ	อนตคณ ไล่ย่อย
นขา เล็บ	อภฐิ กระตูก	กิโลมกั ฟังผิด	อุทริยั อาหารใหม่
ทนต์ ฟัน	อภฐิมิยช เยื่อในกระตูก	ปีหกั ไต	กรีสิั อาหารเก่า
ตโจ หนัง	วุกกั ม้าม	ปปผาสั ปอด	มตถลुकั มันสมอง

(๒) พาหิรปฐวีธาตุดินภายนอก หมายถึง ธาตุดินอันมีอยู่ในสิ่งที่ไม่ไว้วิญญาณ สุดที่จะพรรณนาได้ เช่น ก้อนดิน ก้อนหิน โลหะต่าง ๆ มีแก้วแหวน เงินทอง เรือกสวนไร่นาเป็นต้น รวมไปถึงดินที่เป็นอารมณ์ของกสิณ ก็เรียกว่า ปฐวีกสิณ หรืออารมณ์ปฐวี

๒. อาโป ธาตุน้ำ

อาโปธาตุธาตุน้ำเป็นรูปธาตุที่รู้ได้ด้วยใจซึ่งมีลักษณะไหลหรือเกาะกุม ซึ่งมีลักษณะทิจตูกะ ดังนี้

ปกขมรณ ลกขณา มีการไหล เป็นลักษณะ

พยุหน รสา ทำให้รูปที่เกิดร่วมด้วยมีความเจริญ เป็นกิจ

สงคห ปัจจุภูฏานา มีความเกาะกุมรูปที่เกิดร่วมกัน เป็นผลปรากฏ

อวเสสธาตุตตย ปฏฐานา มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือ เป็นเหตุใกล้

^{๔๕} นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, คู่มือการศึกษาอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๖, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, มูลนิธิแนบมหาธีรानนท์), หน้า ๑๗.

ธาตุน้ำ ที่ชื่อว่า อาโป ด้วยอรรถว่า เอิบอาบ คือซึมซาบรูปที่เกิดร่วมกัน หรือเพิ่มพูน พอกพูนให้เจริญงอกงาม ธาตุน้ำนั้นเป็นธาตุที่รู้ได้ด้วยใจแล้ว ยังมีลักษณะไหล แผ่ซาบซ่านหรือเกาะกุม ควบติดทำให้รูปที่เป็นสหนชาติเจริญงอกงามหากสิ่งใดมีธาตุน้ำพอประมาณ ปานกลางและมาก สิ่งนั้นจะเกาะติดหนึบ และลดการเกาะกุมลงตามลำดับ ถึงกลับไหลไปมาได้ ท่านเปรียบธาตุชนิดนี้เหมือนขี้ผึ้ง ถูกความร้อนก็จะอ่อนตัว ถ้าความร้อนลดลง ก็จะแข็งเกาะกุมกัน ทั้งยังมี ๓ ธาตุที่เหลือคือ ไฟ ดินและลมช่วยประสานสัมพันธ์กันให้ดำเนินไป ธาตุน้ำนี้มีอยู่ทั้งสิ่งที่มีจิตวิญญาณครองและหาจิตวิญญาณครองไม่ได้สรรพสิ่งล้วนประชุมรวมกันอยู่ท่านจึงสมมติ เรียกว่า " น้ำ " หรือธาตุน้ำตามนัยแห่งพระสูตร แบ่งออกเป็น ๒ อย่างดังนี้^{๕๖}

(๑) อชมตติก อาโปธาตุน้ำภายในที่มีส่วนประกอบภายใน ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายโดยยกเอาอาการ ๓๒ ที่มีลักษณะเหลวและแผ่ซาบซ่าน จัดเป็นธาตุน้ำ มี ๑๒ คือ

เมทจจุก	มุตตจจุก
ปิตต์ น้ำดี	อสสุ น้ำตา
เสมหะ น้ำเสมหะ	วสา น้ำมันเหลว
บุพโพ น้ำหนอง	เชโฟ น้ำลาย
โลหิต น้ำเลือด	สิงฆาณิกา น้ำมูก
เสโท น้ำเหงื่อ	ลลิกา ไชข้อ
เมโท น้ำมันชั้น	มุตต์ น้ำมันูตร

(๒) พาหิรอาโปธาตุน้ำภายนอก หมายถึง ธาตุน้ำนอกร่างกายปราศจากวิญญาณครอง เช่นน้ำผลไม้ น้ำอ้อย น้ำดอกไม้ เป็นต้น รวมถึงน้ำนำมาใช้ฟังกลิณด้วย ธาตุชนิดนี้มีคุณลักษณะสามารถทำหน้าที่ประสานงานเกาะกุมบรรดารูปต่างๆที่เกิดรวมเป็นสหนชาติกับตนให้เหนียวแน่น รวมกันอยู่ได้ไม่แตกกลุ่มกันไป

๓. เตโชธาตุ ธาตุไฟ

คำว่า เตโชธาตุ ธาตุไฟ เป็นธาตุรูปปรมาณู ซึ่งมีลักษณะร้อนหรือเย็น มีลักษณะทิจตุกะ ดังนี้
 อุณหตตลกฺขณา มีความอบอุ่น เป็นลักษณะ
 ปริปาจน รสา ทำให้รูปเกิดรวม สุกงอม เป็นกิจ
 มททวานุปปาทน ปจฺจุปฏฐานา ทำให้รูปที่เกิดรวมด้วย ให้อ่อนนิ่ม เป็นผลปรากฏ
 อวเสสธาตุตฺตย ปทฏฐานา มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือ เป็นเหตุใกล้

^{๕๖} นายวรรณสิทธิ ไวกยเสวี, คู่มือการศึกษาอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๖, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, มูลนิธิแนบมหาธีรानนท์), หน้า ๑๗.

ธาตุไฟที่ชื่อว่า เตโช นี้ ด้วยอรรถว่า ทำให้ร้อน คือให้อบอุ่น หรือเข้มแข็งคือให้รูปใหญ่ทั้งธาตุ ๓ ที่เหลืออยู่ โดยสภาวะอันร้อนแรง ธรรมชาติของธาตุไฟเพาะบ่มให้สูงงอมก็ดีสร้างความอบอุ่นก็ดีที่มีในกายนั้นเรียกว่าเตโชธาตุ ที่ว่า มีความหมายถึงร้อน (อุณห) และความเย็น (สีต) เป็นลักษณะนั้น หมายถึงทั้งร้อนทั้งเย็นเป็นคู่กันด้วย แบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ^{๕๗}

ก. ลกขณเตโช ได้แก่ ลักษณะของธาตุไฟที่พิสูจน์ด้วยการแตะต้องสัมผัสได้ มี ๒ ลักษณะ คือ (๑) อุณหเตโช มีลักษณะร้อน, (๒) สีตเตโช มีลักษณะเย็น คือร้อนไม่มากธาตุชนิดนี้มีลักษณะที่ปรากฏทางกายปสาทสัมผัสความร้อนหรือเย็นนั้นแหละ คือธาตุไฟ เตโชธาตุนี้ไม่สามารถมองเห็นด้วยตาเปล่ามีอยู่ในกายรักษากายให้อุ่นหรือรับไอเย็นเป็นปกติ และเตโชธาตุนี้มีหน้าที่เผาผลาญอาหารในร่างกายน้อยสลายได้ การเกิดขึ้นของเตโชธาตุ อาศัยธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือ เป็นปัจจัย คือ ๑. มีปฐวีธาตุ เป็นที่ตั้ง, ๒. มีอาโปธาตุ เกาะกุม, ๓. มีวาโยธาตุ กระทบพัด

ข. สสมภารเตโช คือ สัมภาระของไฟ แบ่งออกเป็น ๒ จำพวก คือ

(๑) อชมตติกเตโช ธาตุไฟภายใน หมายถึงธาตุไฟที่มีอยู่ในร่างกายที่มีวิญญาณครองมีอยู่ ๔ คือ อุสมเตโช ไฟที่ทำให้ร่างกายอบอุ่นไม่ร้อนนักไม่เย็นนักพอสบาย เป็นอุณหเตโชมีอยู่ทั่วร่างกาย ปาจกเตโช ไฟที่ย่อยอาหารเป็นอุณหเตโชมีอยู่ที่ลิ้นจนถึงทวารหนัก ชिरณเตโช ไฟที่บ่มให้ร่างกายทรุดโทรมชราภาพ เป็นทั้ง อุณหเตโช และสีตเตโช มีอยู่ทั่วร่างกายสนดาปนเตโช ไฟที่ทำให้ร้อนเป็นไข้ได้ป่วย เป็นอุณหเตโช มีจรรยา เป็นครั้งคราว

(๒) พาหิรเตโช ธาตุไฟภายนอก หมายถึงธาตุไฟอันเป็นส่วนประกอบที่มี อยู่ในสิ่งที่ไม่มีความอบอุ่นมีอยู่มากมาย เช่น ไฟฟืน ไฟเผาหญ้า ไฟเผาขยะ ไฟแก๊ส ฯลฯ เป็นต้น

ค. กสิณเตโช หรือ อารมมณเตโช คือ ไฟที่เป็นนิमितทั้งปวงที่เกิดจากปฏิบัติภาวนามีในปริกรรม นิमित อุกคหนิมิต และปฏิภาคนิมิต

ง. ปกตเตโช หรือ สมนตเตโช คือไฟภายนอกซึ่งอยู่ตามธรรมชาติที่ใช้ประโยชน์ในการหุงต้มเป็นต้น อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายอายุจะยืนหรือไม่นั้น ก็เพราะประสิทธิภาพเหนือธาตุอื่น ๆ ของเตโชธาตุนี้ เช่น อุสมเตโชให้ความอบอุ่นไม่พอ ปาจกเตโชไม่เพียงพอแก่การย่อยอาหาร เพียงเท่านั้น สัตว์ทั้งหลายก็จะดำรงชีวิตอยู่ได้ยากลำบาก

^{๕๗} นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, คู่มือการศึกษาอภิมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๘ (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ หจก. ทิพย์วิสุทธิ, มูลนิธิแนบมหาธีรานนท์), หน้า ๒๒.

อัมตติกเตโชคือเตโชธาตุภายใน อีกนัยหนึ่งแสดงว่ามี ๕ อย่างดังจะแสดง โดยย่อ ต่อไปนี้

เตโชธาตุ	กิจ	ลักษณะ	ฐาน
๑. อุสมาเตโช	อบอุ่น	อุณหะ	ทั่วกาย
๒. ปาจกเตโช	ย่อยอาหาร	อุณหะ	จากลิ้นถึงทวารหนัก
๓. ชिरณเตโช	บ่ม	อุณหะและสีตะ	ทั่วกาย
๔. สนตاپนเตโช	ร้อน	อุณหะ	อาคันตุงกะ
๕. ทาหนเตโช	ทุรนทุราย	อุณหะและสีตะ	อาคันตุงกะ

เป็นการแสดงแผนผังของธาตุไฟที่ทำให้กายร้อนเกิดโรคอาพาธกำเริบเจ็บไข้ได้ป่วย เตโชธาตุทั้ง ๕ นี้ มีประจำอยู่ในร่างกายที่มีวิญญูณก็มี เช่น อุสมาเตโช และ ปาจกเตโช มีอยู่ประจำในร่างกาย ส่วนสันตاپนเตโช ทาหนเตโช ไม่มีอยู่ประจำเป็นธาตุไฟที่จรมมาที่เรียกว่า อาคันตุงกะ จรมมาเพื่อก่อให้เกิดมีอาการผิดปกติด้วยอำนาจ กรรมบ้าง จิตบ้าง อุตุบ้าง และอาหารบ้าง เป็นปัจจัยให้เกิดวิปริตผิดปกติไป เรียกคนไข้ประเภทนี้ว่าโรคกรรม เหตุที่คนและสัตว์ทั้งหลายมีความแก่ชราทรุดโทรม หูหนวกตาฟาง ผมหงอก เนื้อหนังเหี่ยวยุบปรากฏนั้น เกิดจากอุสมาเตโช ที่มีอยู่ประจำในร่างกายคนและสัตว์นั่นเอง เปลี่ยนสภาพเป็นชิรณเตโชธาตุเผาร่างกายให้เกิดอาการต่างๆ เป็นต้น

๔. วาโย ธาตุลม

วาโยธาตุเป็นธาตุรูปปรมาณ ซึ่งมีลักษณะไหวหรือเคร่งตึง มีลักษณะทิจตุกะ^{๕๘} ดังนี้
 วิตถมณ ลกขณา มีความเคร่งตึง เป็นลักษณะ

สมุทธีรณ รสา มีการไหว เป็นกิจ

อภินิหาร ปจจุปฏฐานา มีการเคลื่อนย้าย เป็นผล

อวเสสธาตุตตย ปทฐฐานา มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือ เป็นเหตุใกล้

ธรรมชาติที่การตั้งการหย่อนกิติ การเคลื่อนไหวกิติที่มีอยู่ในกายนั้น ท่านเรียกว่าวาโยธาตุ
 วาโยธาตุ ธาตุลม จัดเป็น ๔ ประเภท คือ^{๕๙}

ก. ลกขณาวาโย ได้แก่ลักษณะของธาตุลมที่พิสูจน์ได้ ๒ มีลักษณะ คือ

(๑) วิตถมณ ลกขณ มีลักษณะตึง ซึ่งมีอยู่ในสิ่งที่มีชีวิตและปราศจากสิ่งมีชีวิต

(๒) สมุทธีรณ ลกขณ มีลักษณะเคลื่อนไหว ซึ่งมีอยู่ในสิ่งที่มีชีวิตและปราศจาก

สิ่งมีชีวิตธาตุที่มีลักษณะ " ไหวตึง หรือ เคร่งตึง " ธาตุลมที่มีลักษณะหวั่นไหว เรียกว่าสมุทธีรณวาโย และธาตุลมที่มีลักษณะ เคร่งตึง เรียกว่าวิตถมณวาโย

^{๕๘} นายวรรณสิทธิ ไหวทยะเสวี, คู่มือการศึกษาอภิมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๖, พิมพ์ครั้งที่ ๘ (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ หจก. ทิพย์วิสุทธิ, มูลนิธิแนบมหาธีรานนท์), หน้า ๒๓.

^{๕๙} นายวรรณสิทธิ ไหวทยะเสวี, คู่มือการศึกษาอภิมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ หจก. ทิพย์วิสุทธิ, มูลนิธิแนบมหาธีรานนท์ พิมพ์ครั้งที่ ๘), หน้า ๒๔.

ธาตุวิตถัมภนวาโยนี้ ทำให้รูปที่เกิดพร้อมกันกับตนนั้น ไม่ตั้งมั่น คลอนแคลนหวั่นไหว เคลื่อนไหวในร่างกาย ผู้นั้นจะมีอาการปวดเมื่อยรู้สึกตึงไปทั่วร่างกาย แขนเกร็ง ขาเกร็ง เป็นอาการของ วิตถัมภนวาโยธาตุปรากฏ ถ้ามีสมุทธรณวาโยมาก วิตถัมภนวาโยน้อย ร่างกายหรือสัดส่วนต่าง ๆ ของร่างกายจะเคลื่อนไหวหรือไหวไปได้สะดวก

ข. สสมภารวาโย คือ สัมภาระของหรือสสัมภาระต่าง ๆ ของลมที่ประชุมกันอยู่ รวมเรียกว่า ลมแบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ

(๑) อชมตติกวาโย ธาตุลมภายในกาย หมายถึงร่างกายที่มีวิญญานครอง ซึ่งมีอยู่ ๖ อย่างคือ อุทงคควาโย ลมที่พัดขึ้นเบื้องบน เช่น หน้ามืด มีนศีรษะ เรอ จาม ไอ เป็นต้น อโธควาโย ลมที่พัดลงสู่เบื้องต่ำ เช่น การผายลม การเบ่ง (ลมเบ่ง) เป็นต้น กุจฉิสยวาโย ลมที่อยู่ในช่องท้อง ทำให้ปวดท้อง เสียดท้อง เป็นต้น โภจิสยวาโย ลมที่อยู่ในลำไส้ เช่น ท้องถ่วง ท้องร้อง เป็นต้น องคกงคานุสาริวาโย ลมพัดอยู่ทั่วกาย ทำให้ร่างกายเคลื่อนไหวไปมาได้ อสสาสปสสาสวาโย ลมหายใจเข้าออก

(๒) พาหิรวาโย ธาตุลมภายนอกกาย หมายถึง ธาตุลมที่มีอยู่ในสิ่งที่ไม่วิญญาน เช่น ลมพายุ ลมฝน ลมหนาว เป็นต้น ธาตุลม ที่ชื่อว่าวาโย ด้วยอรรถเคลื่อนไหว คือให้ประชุมแห่งภุตรูป เคลื่อนที่ไป โดยเป็นเหตุเกิดปรากฏแห่งรูปในที่อื่น วาโยธาตุ นั้น อาศัยธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือ ให้ปรากฏ และเป็นไปมีดังนี้ คือ ๑. มีปฐวีธาตุเป็นที่ตั้ง ๒. มีอาโปธาตุเกาะกุม ๓. มีเตโชธาตุ ทำให้อุ่นหรือเย็น

ค. กลินนวาโย คือ ลมกลิน โยคีผู้ใช้ลมเป็นอารมณ์ของจิตผู้ทำมาด้วยการเอาวาโยธาตุที่ทำให้ไปไม่โอบอุ้มไหวเป็นต้น เป็นนิमित ตั้งแต่ปริกรรมนิमित อุกคหนิมิต จนถึงปฏิภาคนิมิต

ง. ปกติวาโย คือ ลมตามธรรมชาติที่พัดผ่านไปมา อนึ่ง วาโยธาตุนี้ มีความสำคัญมาก แก่สัตว์ทั้งปวง เพราะมีลมหายใจเข้าออกจึงไม่ตาย และธาตุลมทำให้ไหววจาและไหวกายได้ คือการพูดจา การแสดงออกทางกายต่างๆได้นั่นเอง

ธาตุทั้ง ๔ หรือมหาภูตรูปทั้ง ๔ อันได้แก่ ปฐวี อาโป เตโช วาโย นี้เป็นสหชาติกันเกิดพร้อมกันทั้งคณะ ธาตุใดธาตุหนึ่งอาจมีมากบ้างน้อยมากบ้างยิ่งหย่อนกว่ากันไปเท่า ธาตุดินที่แข็ง ย่อมจะอยู่กับธาตุน้ำที่เกาะกุมอยู่กับธาตุไฟที่เย็นและอยู่กับธาตุลมที่ตึง ส่วนธาตุดินที่อ่อน ย่อมอยู่กับธาตุน้ำที่ไหลเอิบอาบอยู่กับธาตุไฟที่ร้อนและอยู่กับธาตุลมที่เคลื่อนไหว

อนึ่ง ๔ ธาตุนี้ ยังแบ่งออกเป็น ๒ พวก คือ^{๖๐} มิสสก มิตรธาตุ และปฏิปักษ์ศัตรูธาตุ หรือจะเรียกง่ายๆ ว่า คู่ธาตุ คู่ศัตรู ก็ได้เข้าคู่กันดังนี้

ธาตุดิน กับ ธาตุน้ำ เป็นคู่ธาตุที่เป็นมิตรกัน

ธาตุไฟ กับ ธาตุลม เป็นคู่ธาตุที่เป็นมิตรกัน

ธาตุดิน กับ ธาตุลม เป็นคู่ศัตรูคู่อาฆาตกัน

ธาตุไฟ กับ ธาตุน้ำ เป็นคู่ศัตรูคู่อาฆาตกัน

ที่ปฐวีธาตุ กับ อาโปธาตุ เป็นมิตรสหาย เป็นคู่ธาตุกัน เพราะเป็นธาตุหนักเหมือนกัน ที่ได้มีดินมากที่นั่นจึงมีน้ำมากด้วยเสมอ

^{๖๐} นายวรรณสิทธิ ไหวทยะเสวี, คู่มือการศึกษาอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ หจก. ทิพยวิสุทธี, มูลนิธิแนบมหาธีรานนท์ พิมพ์ครั้งที่ ๘), หน้า ๒๖.

ที่เตโชธาตุ กับ วาโยธาตุ เป็นมิตรสหาย เป็นคู่ธาตุกัน เพราะเป็นธาตุเบาเหมือนกัน ที่ได้มีไฟมากที่นั่นมีลมมากด้วยเสมอ

ธาตุทั้ง ๔ ย่อรวมกันเป็นมหาธาตุรูปทั้ง ๔ ที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ เฉพาะรูปกายที่มีวิญญาณนั้น เมื่อรวบรวมแล้วย่อมาได้ จำนวน ๔๒ ส่วนหรืออาการ เรียกว่า โภกฐาส ได้แก่

ปฐมธาตุ ประกอบใน ๒๐ โภกฐาส, อาโปธาตุ ประกอบใน ๑๒ โภกฐาส, เตโชธาตุ ประกอบใน ๔ โภกฐาส, วาโยธาตุ ประกอบใน ๖ โภกฐาส รวม ๔๒ โภกฐาสหรืออาการ จึงมีชื่อตามสติปัญญาว่าจตุธาตุวัญฐาน

๒.๓ ๑ อุปาทายรูป รูปอาศัย

ที่ได้ชื่อว่า อุปาทายรูป เพราะเป็นรูปธรรมที่ต้องอาศัยมหาธาตุรูปใหญ่เป็นแดนเกิด ถ้าไม่มีมหาธาตุรูปแล้วอุปาทายรูปก็ไม่สามารถเกิดได้ตามลำพัง เมื่อไม่มีที่อาศัยเกิด ก็เกิดไม่ได้ รูปที่อาศัยมหาธาตุเป็นไป ชื่อว่า อุปาทายรูป

อุปาทายรูป รูปอาศัย มีทั้งหมด ๒๔ รูปดังนี้คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย รูป เสียง กลิ่น รส อิตถินทรีย์ ปริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หทัยวัตถุ กายวิญญูติ วิจิวิญญูติ อากาสธาตุ รูปสส ลหุตา ความเบาแห่งรูป รูปสส มหุตา ความอ่อนแห่งรูป รูปสส กम्मณญตา ความคล่องแห่งรูป รูปสส อุปจย ความเติบโตแห่งรูป รูปสส สนตติ ความสืบต่อแห่งรูป รูปสส ชรตา ความทรุดโทรมแห่งรูป รูปสส อนิจจตา ความไม่ยั่งยืนแห่งรูป กวฬิงการาหาร^{๖๑}

รูปทั้งหมดดังกล่าวมานี้ในพระอภิธรรมจัดอยู่ในส่วนของรูปปรมาณู^{๖๒} กล่าวคือเป็นรูปจริงที่มีความหมายหลายนัย เป็นสภาพธรรมที่ไม่รับรู้อารมณ์ไว้ความรู้สึกใดๆ มีปัจจัยปรุงแต่ง จึงเกิดขึ้นและดับไป เช่นเดียวกัน กับจิตและเจตสิก

บรรดาอุปาทายรูปเหล่านั้น ตา มีความ่องใสแห่งรูปพอกระทบรูปได้เป็นลักษณะ หมายถึงรูปที่มากกระทบกับจอของตาก็สามารถมองเห็นเป็นภาพได้เลย อีกนัยหนึ่งมีความ่องใสแห่งรูปที่มีความใคร่จะเห็นเป็นต้นเหตุและมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะมีอันเวียนอยู่ในรูปทั้งหลายเป็นรส มีฐานรับจักขุวิญญาณเป็นปัจจุภูฐานคือผล มีรูปอุปอันเกิดแต่กรรมใคร่จะเห็นเป็นต้นเหตุเป็นปทัฏฐาน^{๖๓}

รูปชั้น ๒๘ ประเภานั้น มีรูปที่จิตรับรู้ได้ทางสายตา คือสามารถมองเห็นได้เพียงรูปเดียวคือสิ่งที่ปรากฏทางสายตาเท่านั้น ส่วนอีก ๒๗ รูปนั้น จิตไม่สามารถเห็นได้ แต่จิตรับรู้ได้ทางอื่นตามประเภทของรูปนั้นๆ เช่น เสียงเรารู้หรือได้ยินทางหูได้ เป็นต้น

^{๖๑} พระพุทธโฆสเถระ วจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธมหาราช (อจา อสภมหาเถร), แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ บริษัท ธนาเพรส จำกัด ๒๕๕๔), หน้า ๗๔๒.

^{๖๒} สุจินต์ บริหารวนเขตต์, ปรมัตถธรรมสังเขป จิตสังเขปและภาคผนวก, (กรุงเทพมหานคร: พริ้นติ้งเฮาส์ มูลนิธิศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา ๒๕๕๓), หน้า ๓๓.

^{๖๓} พระพุทธโฆสเถระ วจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธมหาราช (อจา อสภมหาเถร), แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ บริษัท ธนาเพรส จำกัด ๒๕๕๔), หน้า ๗๔๒.

มหาภูตรูป ๔ นี้เป็นปัจจัย เป็นที่อาศัยการเกิดของรูปอีก ๔ รูปที่เกิดร่วมกับมหาภูตรูป คือ^{๖๔}

วิณโณ แสงสี เป็นรูปที่สามารถมองเห็นทางตา ๑ รูป

วิณโณ แสงสีหรือรูป มีอันกระทบจักขุเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งจักขุวิญญาณเป็นกิจ มีอันโคจรแห่งจักขุวิญญาณนั้นแหละเป็นผล มีมหาภูตรูป ๔ เป็นเหตุใกล้ แสงสีต่าง ๆ เป็นอารมณ์ของจิตทำให้รับรู้วัตถุที่กระทบเป็นรูปร่างสัณฐาน ดังมีวจนัตถะว่า รูปยติ ทพฺพํ ปกาเสตติ รูปิ แปลว่า รูปโดยอ้อมแสดงวัตถุของรูปร่างสัณฐานให้ปรากฏ รูปนั้นชื่อว่า รูปารมณฺ์ ดังนี้^{๖๕}

คันโธ กลิ่น เป็นรูปที่สามารถรับรู้ทางจมูก ๑ รูป

คันโธ กลิ่น มีอันกระทบจมูกเป็นลักษณะมีความเป็นวิสัยแห่งฆานวิญญาณเป็นกิจ มีอันโคจรแห่งฆานวิญญาณเป็นผลมีมากอย่างโดยนัยว่า กลิ่นรากไม้ กลิ่นแก่นไม้เป็นต้นคันธารมณฺ์คือ^{๖๖} กลิ่นนี้ ย่อมทำให้คนรู้ได้ทันทีว่า นี่เป็นกลิ่นรากไม้ นี่เป็นกลิ่นน้ำหอมและรู้ทิศทางของกลิ่นนั้น ๆ ด้วย

รโส รส เป็นรูปที่สามารถรับความรู้สึกทางลิ้น ๑ รูป

รโส รส มีอันกระทบชีวหาเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งชีวหาวิญญาณเป็นกิจ มีอันรู้รสของชีวหาวิญญาณเป็นผล มีมหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นเหตุใกล้^{๖๗}

โอชา อาหาร เป็นรูปที่เป็นปัจจัยให้เกิดรูป ๑ รูป

โอชา อาหารมีโอชาเป็นลักษณะ มีการนำมาซึ่งรูปเป็นกิจ มีอันค้ำจุนร่างกายไว้เป็นผล มีวัตถุอันจะพึงกลืนกินเป็นเหตุใกล้^{๖๘}

รูปคือ ดิน น้ำ ลม ไฟ สี กลิ่น รส อาหาร ทั้ง ๘ รูปนี้แยกออกจากกันไม่ได้เลย เป็นกลุ่มของรูปเล็กที่สุดแล้ว เกิดและดับพร้อมกันอย่างฉับพลัน

สภาพของรูปมีอายุเท่ากับจิตเกิดดับ ๑๗ ขณะ^{๖๙}

เมื่อขณะแรกเกิดของรูปนั้น จัดเป็น อุปจยรูป ๑

ขณะที่เจริญขึ้นของรูปนั้น จัดเป็น สันตติรูป ๑

ขณะที่เสื่อมลงของรูปนั้น จัดเป็น ชรตารูป ๑

ขณะที่ดับลงของรูปนั้นเป็น อนิจจตารูป ๑

รวมเป็นลักษณะรูป ๔ ประการ

ลักษณะรูปคือ รูปที่มีกาเวลาเป็นเครื่องหมายกำหนด ได้แก่ แสดงบอกกาลเวลาของรูป^{๗๐}

ความก่อตัว ชื่อว่า อุปจยยะ มีอธิบายว่า การก่อตัวครั้งแรกนับแต่ปฏิสนธิ

^{๖๔} สุจินต์ บริหารวนเขตต์, **ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขปและภาคผนวก**, อ่างแล้ว, หน้า ๓๕.

^{๖๕} นายวรรณสิทธิ ไททยะเสวี, **คู่มือการศึกษาอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๖**, พิมพ์ครั้งที่ ๘ (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ หจก. ทิพยวิสุทธี, มูลนิธิแนบมหาธีรานนท์), หน้า ๖๕.

^{๖๖} ผู้ช่วยศาสตราจารย์พิเศษ สมบูรณ์ ตาสนธิ, **๑ เดือน ดูจิตให้นิพพาน**, (นนทบุรี: สำนักพิมพ์ ธิงส์ ปียอนต์๒๕๕๕), หน้า ๓๘๘.

^{๖๗} นายวรรณสิทธิ ไททยะเสวี, **คู่มือการศึกษาอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๖**, หน้า ๖๙.

^{๖๘} พระพุทธโฆสเถระ รจนา, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ บริษัท ธนาเพรส จำกัด ๒๕๕๔), หน้า ๗๕๑.

^{๖๙} สุจินต์ บริหารวนเขตต์, **ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขปและภาคผนวก**, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖.

^{๗๐} นายวรรณสิทธิ ไททยะเสวี, **คู่มือการศึกษาอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๖**, หน้า ๕๒.

ความสืบทอด ชื่อว่า สันตติ มีอธิบายว่า นับแต่รูปเกิดมาจนเติบโตใหญ่รูปก่อเจริญเติบโต สืบทอดเนื่องกันไปมิขาดสาย

ความเสื่อมโทรม กำหนดเอาความเสื่อมที่นำไปสู่ความดับของรูปในแต่ละขณะ^{๗๑}หรือ ความแก่แห่งรูปทั้งหลายตั้งอยู่ชั่วขณะแล้วมุ่งหน้าสู่ความดับ ชื่อว่า ชรา

ชรานั้นแล ชื่อว่า ชรตา คือ รูปเป็นอนิจจังโดยสภาพหาความเที่ยงแท้และยั่งยืนไม่ได้ ความไม่เที่ยง กำหนดเอาความแตกสลายอย่างสิ้นเชิงของรูปร่างกาย

ปริจเฉทรูป คือ อากาศธาตุ^{๗๒} ซึ่งคั่นกลางอยู่ระหว่างกลุ่มของรูปต่าง ๆ ทั้งเล็กทั้งใหญ่ เพื่อทำให้รูปเป็นช่องว่างไม่ติดกัน

ส่วนอุปาทินนทสังขารคือ รูปร่างที่มีใจครอง ในภพภูมิต่างๆ ที่มีชั้น ๕ นั้น มีปสาทรูป อันเกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นปัจจัย ดังนี้ คือ^{๗๓}

จักขุปสาทรูป เป็นรูปที่กระทบกับวัตถุที่ปรากฏทางประสาทตาได้ ๑ รูป

โสตปสาทรูป เป็นรูปที่กระทบกับประสาทหูทำให้ได้ยินเสียงได้ ๑ รูป

ฆานปสาทรูป เป็นรูปที่กระทบกับประสาทจมูกทำให้ดมกลิ่นได้ ๑ รูป

ชีวหาปสาทรูป เป็นรูปที่กระทบกับประสาทลิ้นทำให้ลิ้มรสได้ ๑ รูป

กายปสาทรูป เป็นรูปที่กระทบกับธาตุทั้ง ๔ มีเย็น ร้อน (ธาตุไฟ) ๑ อ่อน แข็ง (ธาตุ ดิน) ๑ ตึง ไหว (ธาตุลม) ๑ ทำให้รู้สึกการรับรู้ทางกายได้ ๑ รูป

ดังมีอธิบายปสาทรูปต่อไปนี้

จักขุปสาทรูป คือ นัยน์ตา แวดล้อมด้วยขนตาสีดำ แวดตาดำและขาวสดใส ประจุ กลีบอุบลเขียว^{๗๔} นัยน์ตาเล็กโดยประมาณเท่าศิระษะเส้น ได้รับอุปการะอันธาตุทั้ง ๔ ทำหน้าที่ชิมซา บอญ์ตลอดเยื่อตา ๗ ชั้น คุจน้ำมันที่เขาราดลงปยุ่น ๗ ชั้น ถูกธาตุดินค้ำยันไว้ธาตุน้ำยึดไว้ธาตุไฟทำให้อบอุ่นธาตุลมประคองไว้ ดังขัตติยกุมารมีพระพี่เลี้ยงทั้ง ๔ อุปการะไว้อย่างดี อันฤดู จิต อาหาร และอายุอุดหนุนเลี้ยงดู มีโคจรคืออารมณ์ได้แก่สี กลิ่น รสเป็นต้นคอยห้อมล้อมทำกิจอันเป็นวิถิจิตมี จักขุวิญญานเป็นต้นของตนให้สำเร็จ ดำรงอยู่ตามสมควร

โสตปสาทรูป คือ รูปประสาทหูที่มีความใสรับฟังเสียงได้และเป็นที่ตั้งแห่งโสตวิญญาน จิต^{๗๕}

ฆานปสาทรูป คือ รูปประสาทจมูกที่ให้สำเร็จการพิสูจน์กลิ่นหรือทราบกลิ่น^{๗๖}

ชีวหาปสาทรูป คือรูปประสาทลิ้น ทำหน้าที่ลิ้มรสให้สำเร็จ

^{๗๑} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุปปาท, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, วัดมหาธาตุ ท่าพระจันทร์ ๒๕๔๙), หน้า ๔๑.

^{๗๒} พระพุทธโฆสเถระ รจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๗๔๘.

^{๗๓} สุจินต์ บริหารวณเขตต์, ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขปและภาคผนวก, อ่างแก้ว, หน้า ๓๗.

^{๗๔} พระพุทธโฆสเถระ รจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔๔.

^{๗๕} นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, คู่มือการศึกษาอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๖, หน้า ๓๐.

^{๗๖} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, สัมมาทิฎฐิ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (เชียงใหม่: โรงพิมพ์นันทพันธ์ ๒๕๕๖) หน้า ๑๔๘.

กายปราสาทรูป คือรูปประสาทกาย ทำหน้ารับรู้สัมผัสถูกต้องให้สำเร็จ

หทยรูป หรือ หทยวัตถุรูป คือรูปคือหัวใจเป็นที่อยู่อาศัยประจำของจิต^{๗๗} หรือจิตอื่นๆ เกิดขึ้นที่รูปๆ หนึ่ง เรียกว่า หทยรูป เพราะเป็นรูปซึ่งเป็นที่เกิดของจิต หทยวัตถุรูปปรากฏในคัมภีร์ปฏิฐานเล่มที่ ๔๐ ว่าด้วยเรื่องนิสสยปัจจัย

ชีวิตินทรียรูปคือรูปที่รักษาชีวิตเป็นอยู่ รูปที่เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐานทุกๆกลุ่ม เป็นอยู่ได้เพราะอาศัยชีวิตินทรียรูป ทำหน้าที่รักษารูปที่เกิดขึ้นนี้ให้รูปดำรงชีวิตอยู่รอด

การที่สัตว์บุคคลทั้งหลายโดยทั่วไปต่างกัน เป็นหญิงและชายนั้นเพราะมีสภาพอย่างหนึ่งที่ปรากฏให้เห็นเด่นชัดเป็นลักษณะเรียกว่า ภาวรูป มี ๒ ประการคือ^{๗๘}

อิตถิภาวรูป เป็นรูปที่ซึ่มซาบอ้อมเอิบอยู่ทั่วร่างกาย ทำให้ปรากฏเป็นทรวดทรง สัณฐาน อากาโร กิริยา ทำทางของเพศหญิงแสดงออกให้เห็น

บุริสภาวรูป เป็นรูปที่ซึ่มซาบมีความเข้มแข็งอยู่ทั่วร่างกาย ทำให้ปรากฏเป็นทรวดทรง สัณฐาน อากาโร กิริยา ทำทางของเพศชายแสดงออกให้เห็น

ในแต่ละบุคคลจะมีภาวรูปอย่างหนึ่งอย่างใดปรากฏ คือ อิตถิภาวรูป รูปที่แสดงความเป็นเพศหญิง หรือบุริสภาวรูป รูปที่แสดงความเป็นบุรุษเพศเท่านั้นปรากฏให้เห็น แต่บางบุคคลก็ไม่มีภาวรูปเลย เช่น พรหมบุคคลในพรหมโลก และผู้ที่มีใช้เพศหญิงเพศชายปรากฏเป็นนบุงสกลิงค์เพศหรือกระเทย

การที่รูปของสัตว์บุคคลทั้งหลาย เคลื่อนไหวไปมาได้เพราะมีจิตนั้นเป็นผู้สั่งการ รูปจึงเกิดจากจิตเป็นสมุฏฐานด้วย เพราะถ้ามีรูปเพียงอย่างเดียวที่เกิดจากกรรมแล้วไซ้ รูปจะเคลื่อนไหวไปมา ทำกิจกรรมต่างๆ ทำธุระต่างๆ ไม่ได้เลย รูปคือร่างกายจะเคลื่อนไหวทำกิจการงานต่างๆ ได้นั้นจะต้องมี การแสดงออกทางกิริยาอาการทางร่างกายให้ปรากฏ เรียกว่า วิการรูป ๓ รูป คือ^{๗๙}

๑) รูปลหุตา มีวจนัตถะว่า ลหุโน ภาโว = ลหุตา อากาโรที่เบา ชื่อว่า ลหุตา^{๘๐} รูปไม่หนักคล่องแคล่ว่องไวในอิริยาบถต่างๆ แม้กระทั่งการพูดจา ดังเช่น อากาโรของคนไม่มีโรคมีกายเคลื่อนไหวสะดวก ไม่หนักอึ้งเหมือนแบกสิ่งของไว้บนบ่า

๒) มุทุตารูป เป็นภาวะที่อ่อน ไม่กระด้างของรูป เหยียดคู้ได้ดังเช่น หนังที่ขยำไว้ดีแล้ว

๓) กัมมัณญุตารูป เป็นภาวะที่ควรแก่การงานของรูป คือจับวัตถุสิ่งของได้ไม่ติดขัด ดังเช่น ทองคำที่หลอมไว้ดีแล้ว

วิการรูป ๓ รูป ๓ ประการนี้ มีอาการเบา อ่อนและควรแก่การงาน จึงจัดเป็นอาการแสดง กิริยาวิต่าง ๆ ของมหาภูตรูปทั้ง ๔ ฉะนั้นวิการรูป ๓ ประการนี้ เป็นรูปที่เกิดแก่สัตว์บุคคลที่เป็นอุปาทินนกลิงขาร คือรูปที่มีใจครองเท่านั้น

๑) กายวิญญูติรูป คือ อาการของรูปเกิดขึ้นตามที่จิตรู้ในอาการที่แสดงออกทางทวารต่างๆ เช่น ขยิบนัยน์ตา สิ้นศีรษะเป็นต้น อุปาทายรูป รูปที่มีใจครองนั้น เมื่อจิตต้องการให้รูปแสดง

^{๗๗} ผู้ช่วยศาสตราจารย์พิเศษ สมบูรณ์ ตาสนธิ, ๑ เดือน คูจิตให้นิพนพาน, (นันทบุรี: สำนักพิมพ์ ริงค์ ปียอนต์๒๕๕๕). หน้า ๔๐๗.

^{๗๘} สุจินต์ บริหารวนเขตต์, **ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขปและภาคผนวก**,เรื่องเดียวกัน. หน้า ๓๙.

^{๗๙} สุจินต์ บริหารวนเขตต์, **อ้างแล้ว**. หน้า ๔๑.

^{๘๐} นายวรรณสิทธิ ไวกยะเสวี, **คู่มือการศึกษาอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๖**, อ้างแล้ว, หน้า ๕๐.

อาการทางกายตามที่จิตรู้ ขณะนั้นจิตเป็นสมุฏฐานให้การเคลื่อนไหวทางกายเกิดขึ้น เมื่อใดจิตไม่ต้องการให้รูปแสดงอาการตามที่จิตรู้ กายวิญญูติรูปคืออาการแปลกๆ คือการเคลื่อนไหวทางกายก็ไม่เกิด

๒) วจวิญญูติ คือรูปที่ชื่อว่าวจวิญญูติ เพราะมีใจความว่า ทำคนอื่นให้รู้ความประสงค์ของตนด้วยวาจาและตนก็รู้ว่าเจ้านั้นด้วย เช่น การเคลื่อนไหวทางวาจา ขณะใดที่จิตเป็นปัจจัยให้เกิดการพูด การเปล่งเสียงจึงเป็นการแสดงอาการให้รู้ความหมาย ขณะนั้นจิตเป็นสมุฏฐาน คือเป็นปัจจัยให้วจวิญญูติรูปเกิด ถ้าไม่เกิดการเคลื่อนไหวทางวาจาตั้งกล่าวแล้วการพูดหรือการเปล่งเสียงต่างๆ ก็ไม่มีไม่ได้

ในบางแห่งจะรวมวิการรูป ๓ และวิญญูติรูป ๒ เป็นวิการรูป ๕ เสียงก็มี

สัททรูป คือรูปอันเกิดจากเสียง ไม่ใช่วิญญูติรูป เสียงเป็นรูปที่กระทบกับโสตปสาทรูป เป็นปัจจัยให้เกิดโสตวิญญูณจิต เสียงบางเสียงก็เกิดจากจิต และเสียงบางอย่างก็ไม่ได้เกิดจากจิต เช่น เสียงฟ้าร้อง เสียงเครื่องยนต์ เป็นต้น

เสียง มีการกระทบหุเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งโสตวิญญูณเป็นกิจ^{๑๑}มีการรู้ได้ ยินของโสตวิญญูณเป็นผล มีมหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นเหตุใกล้

บางแห่งแสดงจำนวนของรูปต่างกัน เช่น ในอัฐฐาสลีนี รูปกัณฑ์ ปกิณณกกา แสดงรูป ๒๕ คือ รวมธาตุดิน ไฟ ลม เป็นโผฏฐัพพายตนะ คือรูปที่กระทบกายปสาท ๑ รูป รวมกับหทยรูปอีก ๑ รูป จึงเป็นรูป ๒๖ เมื่อรูปๆ หนึ่งเกิดขึ้นจะเกิดพร้อมกับรูปอีกที่รูป รวมกันเป็นกลาปหนึ่งๆ นั้น ย่อมต่างกันไป ตามประเภทของรูปนั้นๆ และการจำแนกรูป ๒๘ รูปมีหลายนัยตั้งกล่าวแล้ว

ในอรรถกถาอัฐฐาสลีนี รูปชั้นที่เรียกว่า มหาภูตรูป นั้น มีสาเหตุด้วยกัน ๕ อย่างคือ เพราะปรากฏเป็นของใหญ่ ๑, เพราะเหมือนนักเล่นมายากลและนางยักษ์เป็นต้น ๑, เพราะต้องบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็นอันมาก ๑, เพราะมีการเปลี่ยนแปลงอย่างมโหฬาร ๑, เพราะปรากฏเป็นกองใหญ่ ๑.^{๑๒}

ที่ว่า รูปทั้งหลายปรากฏเป็นของใหญ่นั้นคือ กระแสรูปของสัตว์มีชีวิตและไม่มีชีวิต ซึ่งมีธาตุดินเป็นต้นประชุมกันเข้าเป็นรูปร่างจัดเป็นมหาธาตุ มิใช่หมายเอาความเป็นรูปร่างใหญ่โตปรากฏให้เห็นชัดเจน

ที่ว่า เหมือนนักเล่นมายากลและนางยักษ์นั้น เพราะท่านเปรียบมหาภูตรูป รูปใหญ่นี้กับนักเล่นมายากล แสดงกลลวงด้วยลีลาท่าทางต่างๆ ทำสิ่งหนึ่งให้เป็นอีกสิ่งหนึ่ง เช่น เป่ากระดาดให้กลายเป็นนกพิราบได้ฉับไฉน อีกอย่างนักมายากลคือมหาภูตรูปเอง ก็มีไชยักซ์แต่ทำตัวเป็นยักษ์เป็นนางยักษ์แต่งเต็มเสริมแต่งให้ดูดีบิดบังอำพรางร่างอันโสโครกนี้ เพื่อล่อลวงสัตว์ทั้งหลายให้ติดกับดักของตน ฉะนั้นเหมือนกัน

ที่ว่า ต้องบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็นอันมากนั้น เพราะรูปชั้นทั้งหลายคือมหาภูตรูปนี้ต้องทะนุบำรุงด้วยอาหารหวานคาวเครื่องอุปโภคบริโภคเป็นต้นอยู่เป็นนิจ

^{๑๑} พระพุทธโฆสเถระ รัตนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, , หน้า ๗๔๖.

^{๑๒} พระพุทธโฆสเถระ รัตนา, อัฐฐาสลีนี พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวังศ์ แปล, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด, ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๔). หน้า ๗๔๗.

ที่ว่า เพราะมีการเปลี่ยนแปลงอย่างมโหฬารนั้น เนื่องจากรูปทั้งหลายทั้งที่มีชีวิตทั้งที่ไม่มีชีวิต ถึงเวลาที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่อันเกิดแต่ภัยคือโลกาวินาศบ้าง ชาติในร่างกายกำเริบขาดความสมดุลย์กันทำให้เกิดโรคอาพาธต่าง ๆ ได้

ที่ว่า เพราะปรากฏเป็นกองใหญ่ นั้น คือรูปเหล่านี้ต้องอาศัยวิริยอินทรีย์ อินทรีย์คือความเพียรช่วยกำหนดเจริญภาวนาเป็นอย่างยิ่ง ทั้งยังเป็นรูปที่มีอยู่จริงด้วย ในคัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๗) ท่านได้อธิบายไว้ว่า ผู้ปฏิบัติธรรมต้องกำหนดรู้รูปทั้ง ๔ ประการ มีการทำสฬวิสุทธิตั้งต้นให้หมดจดบริบูรณ์ หรือจะกำหนดธาตุทั้ง ๔ ที่เรียกว่า จตุธาตุววัตถาน เช่นนี้ก็ได้

คำว่า จตุมนุญจ มหาภูตานิ อุปาทายรูป และรูปที่อาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔ เกิดขึ้น หมายความว่า รูปเล็กน้อยที่พึ่งพาอาศัยรูปใหญ่เป็นหลักเกิดขึ้นคือไม่ปล่อยมหาภูตรูปนั่นเอง

อิท วุจจติ สัพพ รูป นีทานก็เรียกว่ารูปทั้งหมด ฉะนั้นมหาภูตรูป รูปใหญ่ก็ดี อุปาทายรูป รูปอาศัยก็ดี จัดเป็นรูปทั้งหมด

๒.๔ องค์ธรรมของรูปชั้น

องค์ธรรมของรูปชั้น องค์ธรรมแห่งรูปชั้นมีทั้งหมด ๒๘ ประการ^{๘๓} คือมหาภูตรูป รูปใหญ่ ๔, ปสาทรูป ประสาท ๕, วิสยรูป หรือโคจรรูป รูปจร ๔, ภาวรูป ๒ คือแสดงเพศ, หทยรูป รูปที่เกิด ๑, ชีวิตรูป ดำรงชีพไว้ ๑, อาหารรูป อาหารล่อเลี้ยงรูป ๑, รวม ๑๘ รูป จัดเป็นรูปปรมัตถ์แท้ ชื่อว่า นิปผันนรูป, ปริจเฉทรูป ช่องว่างของรูป ๑, วิญญูติรูป การเคลื่อนไหวของรูป ๒, วิการรูป กิริยาพิเศษ ๓, ลักษณะรูป แสดงการเปลี่ยนแปลงรูป ๔, รวม ๑๐ รูปนี้เป็นรูปปรมัตถ์เทียม ชื่อว่า อนิปผันนรูป โดยรวมรูปทั้งหมดเป็น ๒๘ รูป.

๒.๕ คุณและโทษของรูปชั้น

มนุษย์คือสัตว์โลกประเภทหนึ่งที่ยังมองคุณลักษณะรูปลักษณะภายนอกเป็นข้อกำหนดกฎเกณฑ์เป็นเครื่องมาตรฐานวัดดูกายอย่างหนึ่ง เช่น ประชากรในประเทศนี้ต้องมีส่วนสูงเฉลี่ยไม่ต่ำกว่าเกณฑ์นี้จึงได้มาตรฐาน จะเข้ารับราชการต้องสูงเท่านี้เป็นข้อกำหนดทางสังคมเพื่อคัดสรรบุคคล อีกอย่างหนึ่งใครก็ตามมีบุคลิกลักษณะดีหน้าดีก็มีงานที่สบาย หากเป็นผู้นี้ก็สามารสร้างศรัทธาสร้างขวัญกำลังใจแก่ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาได้ หรือที่เราเรียกกันว่า รูปปมาณิกา ผู้มีรูปเป็นอาวุธ ใครเห็นเข้าก็รักก็ชอบนี้จัดเป็นคุณประโยชน์ของรูปชั้นของชาวโลกเป็นเบื้องต้น ถึงองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ยังมีพุทธลักษณะเป็นองค์คุณตามตำราทนายทักพระลักษณะเป็นปฐม คุณและโทษของรูปชั้นในพระสูตรนั้น พระพุทธเจ้าทรงประทานคำตอบแก่ภิกษุรูปหนึ่ง ซึ่งได้ทูลถามว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรเป็นคุณ อะไรเป็นโทษ อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากรูป อะไรเป็นคุณ อะไรเป็นโทษ อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากเวทนา อะไรเป็นคุณ อะไรเป็นโทษ อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากสัญญา อะไรเป็นคุณ อะไรเป็นโทษ อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากสังขาร อะไรเป็นคุณ อะไรเป็นโทษ อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากวิญญาน”

^{๘๓} นายวรรณสิทธิ ไหวทยะเสวี, คู่มือการศึกษาอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๒, เรื่องเดียวกัน หน้า ๙

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ภิกษุ สภาพที่สุขโสมนัสอาศัยรูปเกิดขึ้น นี่เป็นคุณในรูป สภาพที่รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี่เป็นโทษในรูป ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในรูป นี่เป็นเครื่องสลัดออกจากรูป”^{๘๔} ดังนี้

ในที่นี้จักกล่าวถึงส่วนที่เป็นรูปชั้น ๕ ตามหัวข้อที่ผู้ศึกษาได้กำหนดไว้ ดังเราจะเห็นได้จาก พระดำรัสที่ตรัสตอบแก่ภิกษุรูปนั้นว่า สุขโสมนัสอาศัยรูปเกิดขึ้นนั้น หมายถึง ผู้ปฏิบัติภาวนาได้ กำหนดรู้รูปชั้นคือมหาภูตรูปธาตุ ๔ และอุปาทายรูป รูปที่อาศัยรูปใหญ่จนเข้าถึงปฏิเวธคือการรู้แจ้ง ทุกข์ นี่เป็นคุณแห่งรูป, รูปที่กำหนดรู้อยู่เข้าถึงสภาวะกฎเกณฑ์ทางธรรมชาติคือมีการเปลี่ยนแปลงไม่คงที่ ทนสภาพเดิมๆได้ยาก ยอมรับสภาพที่เกิดขึ้นเหล่านั้นได้ด้วยการปหานคือละรูปเหล่านั้นได้ไม่ยึดติด นี่จัดเป็นโทษแห่งรูป, ผู้ปฏิบัติภาวนาสามารถกำหนดรู้เท่านั้นกำจัดสังโยชน์คือฉันทราคะในรูปเสียได้ ละได้เด็ดขาด ทำให้มรรคผลเกิดได้ นี่จัดเป็นเครื่องสลัดออกจากรูป

พระองค์ทรงตรัสย้ำอีกว่า เรายังไม่รู้ทั่วถึงคุณโดยความเป็นคุณ โทษโดยความเป็นโทษ และเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ โดยความเป็นเครื่องสลัดออกนี้ ตามความเป็นจริงเพียงใด เราก็ยังไม่ยืนยันว่าเป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณะพราหมณ์เทวดาและมนุษย์ เพียงนั้น แต่เมื่อใด เราได้รู้ทั่วถึงคุณโดย ความเป็นคุณ โทษโดยความเป็นโทษ และเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ โดยความเป็นเครื่อง สลัดออกนี้ ตามความเป็นจริง เมื่อนั้น เราจึงจะยืนยันว่าเป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม ในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณะพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ อนึ่ง ญาณทัสสนะ เกิดขึ้นแล้วแก่เราว่า “เจโตวิมุตติของเราไม่กำเร็บชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพ ใหม่ไม่มีอีก”^{๘๕} ดังนี้

ต่อไปจักยกตัวอย่างบุคคลในธรรมบทซึ่งเป็นผู้มีวิมุตติอยู่ภายในรูปชั้นซึ่งมีแต่โทษ หลังจากพิจารณารูปตามความเป็นจริงคือตกอยู่ภายใต้ของการเปลี่ยนแปลงจึงก่อให้เกิดทุกข์เป็นทุกข์ เมื่อคาดหวังให้เป็นดังใจประสงค์ไม่ได้ก็โศกเศร้าเป็นทุกข์อีกเช่นกัน ถ้าพิจารณาอย่างมีสติเข้าถึง สัจธรรมได้อย่างแท้จริง อย่างน้อยที่สุดสามารถทำให้ผู้นั้นเข้าถึงความเป็นสหายแห่งเทพบนสวรรค์ สูงสุดสามารถปิดประตูแห่งอบายได้.

บุคคลที่ ๑ ทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุณีชื่อว่ารูปันนทาเถรี ผู้มีวิมุตติรูปตนว่า เลอโฉมหาใครเปรียบมิได้ พระศาสดาทรงเนรมิตรูปหญิงผู้มีความงามมากกว่าแสดงโชว์ให้เห็นถึงรูปเป็นสภาพไม่เที่ยงมีการแปรปรวนไปเป็นธรรมดาเป็นลักษณะ โดยเริ่มแสดงที่ความแปรเปลี่ยนเพศของรูปของหญิง มีรูป ที่คลอบุตรครั้งเดียว ้วยกลางคน ้วยแก่ ้วยแก่คร่ำคร่าชรา มีพยาธิ ถึงมรณะจนความเป็นศพพองขึ้น พระนางรูปันนทาเถรี ทรงพิจารณาซากศพ ทรงเบื่อหน่าย ทรงเห็นการแปรปรวน ว่า “หญิงนี้ถึงความแก่ ความเจ็บ ความตาย ก็จักมาถึงแก่สภาพอย่างนั้นเหมือนกัน” ทรงตรัสพระคาถาว่า นันทา เธอจงดูกายอันกรรมยกขึ้น อันอาดูรไม่สะอาด เปื่อยเน่า ไหลออกอยู่ข้างบน ไหลออก อยู่ข้างล่าง ที่พาลชนทั้งหลายปรารถนากันนัก; สรีระของเธอนี้ ฉันไค, สรีระของหญิงนั้น ก็ฉันนั้น, สรีระ

^{๘๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๘/๑๐๐.

^{๘๕} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๓/๔๓๘.

แผนภาพที่ ๑ สรุป รูปตามในมหาภูตรูป ๔ และอุบาทयरูป ที่มาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา^{๙๑}

อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๘๔/๑๖๗, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๘๔/๑๖๙,			
มหาภูตรูป	ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๗-๔๙๙/ ๒๑๖-๒๒๐.	อภิ.วตารฎีกา.๓/ ๖๙๕/๑๐๖.	วิสุทธิ. ๒/๑๖๙.
ปฐวีธาตุ	สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่ สภาพอันเป็นหลักที่ตั้งที่อาศัย แห่งสหชาตรูป	แข็งและมั่นคง	
อาโปธาตุ	สภาวะที่เอิบอาบหรือดูดซึม ซ่านไป ขยายขนาด ผืนก พูน เข้าด้วยกัน	ไหลและเกาะกุม	
เตโชธาตุ	สภาวะที่ทำให้ร้อน	ร้อนและทำให้สุก	
วาโยธาตุ	สภาวะที่ทำให้สั่นไหว เคลื่อนที่ ค้ำจุน	เคลื่อนไหวและรองรับ	
อุบาทयरูป	อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๕๘๔-๙๘๔/ ๑๖๙-๒๕๕.	วิสุทธิ. ๓/๑๑.	วิสุทธิ. ๓/๑๙. วิสุทธิ.มหาฎีกา๑๑ อภิ.วตารฎีกา ๗๖/๑๐๗.
จักขุประสาท	ปสาทรูป ๕	อวัยวะที่เห็นรูป	
โสทรประสาท		อวัยวะที่ฟังเสียงโสทร	
ฆานประสาท		อวัยวะที่สูดมกลิ่น	
ชีวหาประสาท		อวัยวะที่รู้รส	
กายประสาท		อวัยวะที่รู้กระทบสัมผัส	
รูปารมณ	โคจร รูป หรือ วิสัยรูป ๕	ปฏิกิริยาของอารมณ์ที่พึงเห็น	
สัททารมณ	โณภูมัพพะ ไม่นับเพราะเป็นอัน	ปฏิกิริยาของอารมณ์ที่พึงฟัง	
คันธารมณ	เดียวกับมหาภูตรูป ๓ คือ ปฐวี	ปฏิกิริยาของอารมณ์ที่พึงดม	
รสารมณ	เตโช วาโย	ปฏิกิริยาของอารมณ์ที่พึงลิ้ม	
อิตถิภาวะ	ภาวรูป ๒	ลักษณะธรรมชาติที่เป็นหญิง	
ปฐิสภาวะ		ลักษณะธรรมชาติที่เป็นชาย	
ชีวิตินทรีย์	ชีวิตรูป ๑	สภาวะที่รักษาโดยกรรม	
กายวิญญูติ	วิญญูติรูป ๒	เป็นกิริยาทางกาย	
วจีวิญญูติ		เป็นกิริยาทางวาจา	
ปริจเฉทรูป	อากาศธาตุ	ช่องว่างระหว่างรูป	

^{๙๑} พระมหาสุเรส สุเรโส (แจ่มแจ้ง), การศึกษาวิเคราะห์วิธีการกำหนดรูปนามในอริยาปถปิพพะเฉพาะ
กรณีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, ๒๕๕๓). หน้า ๒๔.

รูปลหุตตา	วิธีการรูป ๕	ความเบาของรูป	
รูปมหุตตา		ความอ่อนของรูป	
รูปกัมมัฏญตา		ความความแก่การงานของรูป สภาวะธรรมทั้ง ๓ นี้ เป็นความเฉื่อยชาของรูป	
อุปจยะ	ลักษณะรูป ๔	เติบโตของรูป	
รูปสันตติ		ความสืบทอดของรูป	
รูปชรตา		ความแก่ของรูป	
รูปอนิจจตา		รูปอนิจจตา ความไม่เที่ยงของรูป	
อาหารรูป	อาหารรูป ๑ กวฬิงการาหาร	สิ่งสำคัญของอาหารที่สัตว์ได้รับ	
หทัยรูป	หทัยรูป ๑	สิ่งที่เกิดขึ้นโดยอาศัยมหาภูตรูปและมนโณวิญญาณธาตุ	
รูปชาติ		การเกิดขึ้นของอารมณ์ที่เป็นรูป	
มิตริรูป		มหาภูตรูปแสดงลักษณะอุปาทายรูป	

รูปทั้งหมดนี้ ในที่ขนิกาย ปาฎิกวรรค จำแนกรูป มี ๓ ประเภท คือ

๑. รูปที่เห็นได้และกระทบได้ คือ รูปารมณั
๒. รูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ คือ รูปหยาบ เพราะถูกสัมผัสเป็นรูปที่เป็นอายตนะภายในและภายนอก เว้นรูปารมณั
๓. รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ คือ ไม่ถูกโดยการสัมผัส รูป ๑๘ ที่เหลือ

บทที่ ๓

ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

ในการปฏิบัติตนเพื่อให้หลุดพ้นจากสังสารวัฏฏ์ได้อย่างเด็ดขาดนั้น คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทกล่าวถึงหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักของสติปัฏฐานสูตร ผู้ศึกษาได้กำหนดหัวข้อไว้เพื่อเป็นบรรทัดดังนี้

- ๓.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๒ วิปัสสนาภูมิ
- ๓.๓ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔
- ๓.๔ วิธีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๕ อานิสงส์การปฏิบัติสติปัฏฐานสูตร
- ๓.๕ สรุป

จากขอบข่ายของเนื้อหาที่ได้กำหนดเอาไว้ดังกล่าว ผู้ศึกษาจะชี้แจงรายละเอียดต่อไปนี้

๓.๑ วิปัสสนาภาวนา

คำว่า “วิปัสสนา” ตามคัมภีร์ไวยากรณ์ มาจาก วิ+ทิส+ยฺ บั+จฺจฺย วิ+พิเศษ+แจจฺ+ต่าง+เป็น, แปลง ทิส ธาตุเป็น ปสฺส^๑, แปลง ยฺ เป็น อน, ลง อา อากาเรนต์ในอิติลึงค์ วิเคราะห์ว่า วิปัสสยเตติ วิปัสสนา อันเขา ย่อมเห็นแจจฺ เพราะเหตุนี้ ซึ่งว่า การเห็นแจจฺ

๓.๑.๑. ความหมายของวิปัสสนา ได้มีการให้ไว้ หลายนัยว่า

ในคัมภีร์อรรถกถาขณิกนิคาย มูลปณณาสก อธิบายว่า วิปัสสนา คือการพิจารณาเห็นลักษณะของสภาวะธรรมที่ปรากฏ ๗ ประการ คือ

๑) อนิจจานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง
๒) ทุกขานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์
๓) อนัตตานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน
๔) นิพพิทานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย
๕) วิราคานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความคลายกำหนัด
๖) นิโรธานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความดับกิเลส
๗) ปฏินิสสัคคานุปัสสนา	พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส ^๒

ในขุททกนิคาย ปฏิสัมภิตามรรค อธิบายวิปัสสนา ไว้ว่า วิปัสสนา คือ ปัญญา ที่หยั่งรู้สภาวะของสภาวะธรรม ชื่อว่า ญาณ^๓ เพราะมีสภาวะรู้ชัดอารมณ์ภายในกาย ใจ หรือรูปกับนาม ตาม

^๑ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช, ป.ศ. ๙, ราชบัณฑิต), **ชุดศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๒,** (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๔๑๙.

^๒ ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๖๕/๑๖๙.

ความเป็นจริงว่าสภาวะธรรมทั้งหลาย ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคลตัวตนเราเขา กล่าวคือไตรลักษณ์ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดจริยา ชื่อว่าจริยานานัตตญาณ

ในคัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ให้ความหมายว่า วิปัสสนา คือ การเห็นแจ้ง หรือวิธี ทำให้เกิดการเห็นแจ้ง วจนัตถะว่า “อนิจจาทิว-เสน วิวิเณ อากาเรหิ ธมเม ปสสตีติ วิปัสสนา อนิจจานุปัสสนาทิกา ภาวนาปณฺญา ฯ” ปัญญาใด ย่อมเห็นสังขตธรรมมีขันธเป็นต้น ด้วยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ได้แก่ ภาวนาปัญญา มีอนิจจानุปัสสนาเป็นต้น ฯ ฉะนั้น ปัญญานั้น ชื่อว่า วิปัสสนา^๔

ในพินิทาย มหาวรรคและอรรถกถา ว่า “วิปัสสนา คือ เห็นประจักษ์แจ้งพระไตรลักษณ์ ในรูปที่เห็น อาการที่เคลื่อนไหว ใจที่คิด เป็นต้น เป็นวิธีการปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงสภาวะดับ สงบ เย็น หมดทุกข์ รู้แจ้งนิพพานได้^๕ ถ้าต้องการสุขแท้ สุขถาวรที่ไม่กลับมาทุกข์อีกก็ต้องดำเนินไปตามหนทางนี้เท่านั้น”

ในอภิธรรมปิฎกธัมมสังคณีให้ความหมายของวิปัสสนาไว้ว่า วิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นปัญญา เป็นกิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนรัตนะ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ในสมัยนั้น^๖

ในอภิธรรมัตถวิภาวินี ว่า “วิปัสสนา คือ เห็นสังขารธรรม โดยอาการต่าง ๆ ด้วยอำนาจแห่งพระไตรลักษณ์ อันมีอนิจจลักษณะเป็นอาทิ ฯ”^๗

วิปัสสนา ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค หมายถึง ปัญญาที่รู้ชัด คือ รู้โดยประการต่างๆ อย่างวิเศษ สุดยิ่งกว่าอาการคือ ความหมายรู้ และรู้แจ้ง^๘ หมายความว่า แม้สัญญา วิญญูณ และปัญญา จะ เป็นความรู้ด้วยกันก็จริง แต่สัญญาคือความหมายรู้นั้น เป็นแต่สักว่าหมายรู้อารมณ์ แต่ไม่อาจให้ถึงความ หมดซึ่งลักษณะว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาได้ วิญญูณก็เช่นกัน ย่อมทำหน้าที่รู้จักอารมณ์ และยอมให้ถึงความหมดซึ่งลักษณะได้ด้วย แต่ไม่อาจให้ก้าวหน้าไปถึงความปรากฏแห่งมรรค ส่วนปัญญาที่เกิดจากวิปัสสนา ย่อมรู้แจ้งอารมณ์และให้ถึงความหมดซึ่งลักษณะด้วยวิปัสสนา ญาณอันประกอบพร้อมด้วยกุศลจิตแล้ว

^๓ จุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗๑/๑๒๑.

^๔ พระธรรม-วโรดม (บุญมา คุณสมปนฺโน ป.ธ.๙), อภิธรรมัตถวิภาวินีแปล, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (ม.ป.ท., ๒๕๕๐), หน้า ๑๘๐.

^๕ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^๖ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๐/๓๐.

^๗ พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมปนฺโน ป.ธ.๙), อภิธรรมัตถวิภาวินีแปล, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (ม.ป.ท., ๒๕๕๐), หน้า ๑๘๐.

^๘ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อจจ. อาสภมหาเถระ), แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๗๓๑.

หนังสือ อริยวังสะปฏิปทา ของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (พุก) ได้ให้ความหมาย วิปัสสนา ไว้ว่า การเจริญปัญญา เข้าไปเห็นแจ้งเป็นพิเศษในสภาวะธรรมแห่งรูปนาม ตามความเป็นจริงคือ เห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่างๆ ที่ปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยความเป็นรูปนามที่แท้จริง และเห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่างๆ ที่ปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยความเป็นของไม่เที่ยง (อนิจจะ) เป็นทุกข์ (ทุกข์) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา) และไม่สวยงาม (อสุภะ) ที่พิเศษออกไปจากนิจจสัญญาวิปัสสนา สุขสัญญาวิปัสสนา อตตสัญญาวิปัสสนา และสุกสัญญาวิปัสสนา^๙

วิปัสสนา ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ พระพรหมคุณาภรณ์ ได้ให้ความหมายว่า ความเห็นแจ้ง เห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ออนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง^{๑๐}

หนังสือ วิปัสสนากรรมฐาน ของพระธรรมธีรราชมุนี (โชดก ญาณสิริ) ได้ให้ความหมาย วิปัสสนาไว้ว่า ปัญญาที่เห็นรูปนามเป็นไปตามกฎไตรลักษณ์คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา^{๑๑}

หนังสือวิปัสสนานิยามของธนิธ อัญโพนี ได้ให้ความหมายวิปัสสนาไว้ว่า วิปัสสนา มีอารมณ์เป็นปรมาตถ์ และมีความหมายตามรูปศัพท์และตามสภาวะหรือปรากฏการณ์ในการปฏิบัติเป็น ๓ นัย ดังนี้

วิปัสสนา แปลว่า ปัญญาเห็นแจ้ง เห็นชัด

วิปัสสนา แปลว่า ปัญญาเห็นโดยอาการต่างๆ มีความไม่เที่ยง เป็นต้น

วิปัสสนา แปลว่า ปัญญาเห็นแปลกๆ ประหลาดๆ^{๑๒}

สรุป วิปัสสนา คือ หยั่งรู้สภาวะของสภาวะธรรมตามความเป็นจริงคือ ไตรลักษณ์ เห็นแจ้งในไตรลักษณ์ เห็นสังขตธรรมโดยอาการต่างๆ มีพระไตรลักษณ์ เป็นต้น

๓.๒. ภูมิของวิปัสสนา

ภูมิของวิปัสสนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เมื่อย่อยลงแล้วคือ รูปนาม ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนามีอารมณ์เดียว คือ รูปนาม ตั้งแต่เกิดนามรูปปัจเจกญาณ เป็นต้นไป แต่เมื่อบรรลุจกัณเฑาะฐญาณ เป็นต้นไป จนถึงอนุโลมญาณแล้ว จะรับรู้สภาวะดับไปของรูปนามเป็นหลัก ซึ่งเป็นขณิกสมาธิระดับสูงของวิปัสสนาญาณ นอกจากนี้ เมื่อปฏิบัติวิปัสสนาจนจิตมีกำลัง

^๙ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (พุก) (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, MA, Ph.D.), อริยวังสะปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๖.

^{๑๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สำนักพิมพ์เท็ดแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๒๓๑. ตรวจสอบแล้ว

^{๑๑} พระธรรมธีรราชมุนี (โชดก ญาณสิริ), วิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์ ปรินท์ ดิง, ๒๕๕๐), หน้า ๑๐๔.

^{๑๒} ธนิธ อัญโพนี, วิปัสสนานิยาม, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๒๑.

แก่กล้าอย่างสูงสุดก็จะบรรลुพระนิพพาน ซึ่งเป็นสภาวะที่ดับรูปนามดับสังขารทั้งหมดในขณะบรรลุมรรคผล^{๑๓}

อีกอย่างหนึ่ง วิปัสสนาภูมิ หมายถึง อารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนา ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นั้น อารมณ์ที่เป็นบาทฐานคือการกำหนดรู้มีอยู่ ๖ ภูมิด้วยกัน คือ

๑. ขั้น ๕
๒. आयตนะ ๑๒
๓. ธาตุ ๑๘
๔. อินทรีย์ ๒๒
๕. อริยสัจ ๔
๖. ปฏิจสมุปบาท ๑๒

เมื่อย่อลงแล้วก็เหลือเพียงรูปกับนามเท่านั้น ส่วนภูมิทั้ง ๖ นี้ เนื่องด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแสดงไว้ โดยให้ผู้ปฏิบัติกำหนดพิจารณารูปนามนี้ให้เห็นเป็นของจริง คือความจริงที่ละเอียดอย่างยิ่ง มีอยู่ในรูปนาม มีเรื่องอุปมาด้วยน้ำตอหนึ่งคือ

สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่เมืองสาวัตถี ได้ตรัสเรื่องนทีที่ไหลเชี่ยวจากยอดเขากับภิกษุทั้งหลาย ใจความว่า น้ำที่ไหลเชี่ยวพัดผ่านต้นหญ้า ไปไม่ เป็นต้นไปในภายใต้ ถ้าริมฝั่งทั้งสองมีต้นหญ้า หรือต้นไม้เกิดอยู่ ต้นหญ้าหรือต้นไม้ก็ลู่ไปตามน้ำ หากบุรุษถูกกระแสน้ำที่ไหลเชี่ยวพัดพาไปจับไว้ ต้นหญ้าหรือต้นไม้นั้นก็จะขาดหลุดลอยออกไป บุรุษนั้นพึงถึงความพินาศ ฉันทิ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หากบุคคลยึดถือโดยเป็นอัตตาตัวตน ก็จะถึงความพินาศฉันทิ^{๑๔}

ที่ทรงตรัสนี้ หมายถึงการตรัสถึงขั้น ๕ อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาที่ผู้ปฏิบัติไม่ควรยึดมั่น โดยเป็นอัตตาตัวตน เรา เขา เพราะเมื่อยึดมั่นถือมั่นก็จะไม่สามารถรู้แจ้งโลก คือเบญจขันธ์ หรือขั้น ๕ นี้ได้

ในฉัปปาณโกปมสูตร พระผู้มีพระภาคแสดงถึงความไม่สำรวมอายตนะภายใน ๖ อุปมาเหมือนสัตว์ ๖ ชนิด ทรงอุปมาไว้ดังนี้ คือ

๑. ตา อุปมาเหมือน งู
๒. หู เปรียบเหมือน จระเข้
๓. จมูก อุปมาเหมือน นก
๔. ลิ้น อุปมาเหมือน สุนัขบ้าน
๕. กาย อุปมาเหมือน สุนัขจิ้งจอก
๖. ใจ อุปมาเหมือน วอก^{๑๕}

^{๑๓} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ ศาตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๗.

^{๑๔} ส. ข. (ไทย) ๑๗/๑๗๗/๙๓.

^{๑๕} ส. ส. (ไทย) ๑๘/๒๖๒/๒๔๗.

ผู้ไม่สำรวมอายตนะภายใน ๖ ก็จะถูกอุปมาเหมือนสัตว์ ๖ ชนิดเหล่านี้ เพราะตกไปตามอำนาจของตนเสมอ

การที่พระองค์ทรงตรัสอย่างนี้ ก็เพราะอายตนะ เป็นภุมมิจืออารมณ์ของวิปัสสนา ที่ผู้ปฏิบัติจำต้องนำมาประพจน์ปฏิบัติให้ถูกต้อง แล้วจึงจะได้รับผลตามสมควรแก่การปฏิบัติ

ตาราง แสดงภูมิของวิปัสสนา ๖

ชั้นที่ ๕		อายตนะ๑๒	ธาตุ ๑๘	อินทรีย์ ๒๒	อริยสัง ๔	ปฏิจจนุปบาท ๑๒
รูปธรรม	รูปชั้นที่	จักขุอายตนะ กายายตนะ คันธอายตนะ ฆานายตนะ โสตายตนะ รูปลายตนะ รสายตนะ ชีวหายตนะ สัททหายตนะ โณภูฐัพพายตนะ	จักขุธาตุ รูปธาตุ ฆานธาตุ โสตธาตุ คันธธาตุ ชีวหาธาตุ รสธาตุ กายธาตุ สัทธาธาตุ โณภูฐัพพธาตุ	จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชีวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์		
นามธรรม	เวทนาชั้นที่ สัญญาชั้นที่ สังขารชั้นที่ วิญญาณชั้นที่	มานายตนะ	จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชีวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนวิญญาณธาตุ มโนธาตุ	มโนินทรีย์ โทมนัสสินทรี สมาธิินทรีย์ สุชินทรีย์ อุปกชินทรีย์ ปัญญินทรีย์ สติินทรีย์ ทุกชินทรีย์ สัทธินทรีย์ อนันตัญญัต สามิตินทรีย์ โสมนัสสินทรี วิริอินทรีย์ อัญญาตาวิินทรี	สมุทยสังจะ นิโรธสังจะ มคคสังจะ	อวิชชา สังขาร วิญญาณ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรามรณะ
รูป-นาม		ธัมมายตนะ	ธัมมธาตุ	ชีวิตินทรีย์	ทุกขสังจะ	นามรูปสพายนะ

จากการแสดงตารางนี้ ทำให้เห็นองค์ธรรมในวิปัสสนาภูมิ ๖ หรืออารมณ์วิปัสสนาเท่านั้น เพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา หรือเพื่อปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔

องค์ธรรมประกอบในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเพื่อทำให้แจ้งพระนิพพานนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมที่เป็นองค์ประกอบทำความเพียรหลายอย่าง หลายประเภท ในหลายสถานที่ จึงขอนำมาแสดงไว้ในที่นี้พอเป็นตัวอย่าง

พระองค์ตรัสกับภิกษุผู้เป็นสัทวิฬาริกของพระสารีบุตร ในเรื่องสัทวิฬาริกของพระสารีบุตรเถระนั้นว่า

“เธอจงตัดความรักของตน เหมือนตัดดอกบัวที่เกิดในสารทกาล

จงเพิ่มพูนทางแห่งสันติเท่านั้น เพราะพระสุตเจ้าแสดงนิพพานไว้แล้ว”^{๑๖}

คำว่า ทางสันติ หมายถึง พระนิพพาน พระองค์ตรัสให้ตัดความรักในชั้น ๕ หรือเบญจชั้น ๕ ลงเสียเพราะความรักความห่วงใยตนเป็นเครื่องเนิ่นช้าคือตัณหา หากตัดไม่ขาดก็จะไม่อาจเข้าถึงทางแห่งสันติ

“ในเรื่องของปฏาจาราเถรี พระองค์ตรัสแก่นางมีใจความว่า

บุคคลเมื่อถึงคราวจะตาย บุตรทั้งหลายก็ต้านทานไว้ไม่ได้

บิดาก็ต้านทานไว้ไม่ได้ พวกพ้องก็ต้านทานไว้ไม่ได้

แม้ญาติพี่น้องก็ต้านทานไว้ไม่ได้ บัณฑิตผู้สำรวมในศีล

รู้ความเป็นจริงนี้แล้ว พึงรีบชวนชวายุเรงชำระทางอันจะนำไปสู่นิพพาน”^{๑๗}

ในที่นี้ ศีล เป็นองค์ธรรมในการชำระกาย วาจาให้หมดจด กระทบการสำรวมระมัดระวังทางทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ที่เป็นศีลที่ละเอียดครอบคลุมถึงจิตใจเรียกศีลประเภทนี้ว่าสังวรศีล หรืออินทรีย์สังวร สำหรับผู้ปฏิบัติขาดศีลเป็นเบื้องต้นนี้แล้ว ชำระทางให้ถึงพระนิพพานไม่ได้

ในการเจริญสติปัฏฐาน ๔ องค์ธรรมที่มีอยู่ในตัว คือ อาตาปี มีความเพียรพยายามเพิกเลสสัมปะชาโน ความรู้ตัวหรือตัวปัญญานั้นเอง สติมา ก็คือมีสติกำกับทุกขณะจิตยกเว้นเวลาหลับเท่านั้น

เป็นองค์ประกอบสำคัญยิ่ง เพราะมีอยู่ในสติปัฏฐาน ๔ ทั้ง ๔ ฐาน

ในการปรับอินทรีย์นั้น หรือการนำอินทรีย์มาใช้ อินทรีย์ ๕ ก็เป็นคุณเครื่องสำคัญให้บรรลุ มรรค ผลโดยลำดับ

อินทรีย์ ๕ ประการนี้ คือ

๑. สัทอินทรีย์ อินทรีย์คือศรัทธา

๒. วิริยอินทรีย์ อินทรีย์คือวิริยะ

๓. สตินทรีย์ อินทรีย์คือสติ

^{๑๖} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๑/๒๘๕.

^{๑๗} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๒/๒๘๘-๒๘๙.

๔. สมาธินทรีย์ อินทรีย์คือสมาธิ

๕. ปัญญินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา

“เมื่อใด อริยสาวกรู้ชัดคุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ประการนี้ตามความเป็นจริง เมื่อนั้นอริยสาวกรนี้เรียกว่า เป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จเป็นอริยบุคคลในวันข้างหน้า”^{๑๘} และในที่อื่นการปรับอินทรีย์ ๕ ให้เสมอกันนั้นก็จะทำให้การปฏิบัติของผู้ผู้นั้นดำเนินไปได้เร็ว และได้รับผลจริงๆ เช่น อินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ที่ผู้บำเพ็ญภาวนาต้องปรับให้เสมอกัน กล่าวคือ

๑. ปรับศรัทธากับปัญญาให้เสมอกัน เพราะถ้าศรัทธามากกว่าปัญญา บุคคลก็จะเลื่อมใสจนเกินไป หรือเลื่อมใสในเหตุที่ไม่น่าเลื่อมใส ถึงขั้นหลงงมงายเพราะขาดปัญญา ถ้าปัญญามากกว่าศรัทธา บุคคลนั้นก็จะหนักไปข้างอวดดี ตี้อริเป็นเหมือนโรคตัวยารักษาให้หายยาก ถ้าธรรมทั้งสองเสมอกัน บุคคลจะเลื่อมใสในเหตุที่น่าเลื่อมใส

๒. ปรับสมาธิกับวิริยะให้เสมอกัน เพราะถ้าสมาธิมากกว่า วิริยะ ความเกียจคร้านจะครอบงำ เนื่องจากสมาธิเป็นฝ่ายเดียวกันกับความเกียจคร้าน ถ้าวิริยะมากกว่า สมาธิ ความฟุ้งซ่านจะครอบงำ เนื่องจากวิริยะเป็นฝ่ายเดียวกันกับความฟุ้งซ่าน ดังนั้น สมาธิที่ประกอบ ควบคู่กับวิริยะ จิตจะไม่ตกไปในฝ่ายความเกียจคร้าน วิริยะที่ประกอบควบคู่กับสมาธิ จิตจะไม่ตกไปในฝ่ายความฟุ้งซ่าน

แต่สำหรับ สติ นั้น ผู้บำเพ็ญก็มีภูมิจำเป็นให้สติให้มีพลังในทุกเวลา ดุจเกลือจำเป็นมีในกับข้าวทุกอย่าง ดุจอำมาตย์ผู้ชำนาญการ จำต้องปรารภในราชการทุกอย่าง^{๑๙}

ทั้งนี้ยังมีองค์ธรรมที่ประกอบในการปฏิบัติวิปัสสนาหลายประการ ซึ่งมีอินทรีย์ ๕ แล้ว ศีลและสมาธิก็มีความสำคัญเหมือนกัน

๑. สีสวิสุทธิ

การปฏิบัติภาวนาจะมีความรุดหน้าหรือถดถอย ผู้ปฏิบัติภาวนา จำต้องอาศัยศีลและสมาธิเป็นพื้นฐาน ซึ่งปรากฏในรตวินิตสูตรว่า ผู้มีศีลหมดจด สมาธิจึงสมบูรณ์ เป็นให้ยถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทา วิราคะ วิมุตติญาณทัสสนะ ย่อมบริบูรณ์ เมื่อศีลหมดจด คือสีลวิสุทธิ ย่อมทำให้จิตหมดจดคือจิตตวิสุทธิ ปราศจากนิวรณ์ ย่อมทำให้เกิดปัญญาชัดขั้น ๕ คือรูปนามตามเป็นจริง^{๒๐} การปฏิบัติวิปัสสนามีศีลและสมาธิเป็นพื้นฐาน เรื่องศีลในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้^{๒๑} ท่านพระพุทโธมหาราชได้นำเอามาจากที่พระพุทธองค์ทรงแสดงโดยมุขคือ ศีล สมาธิ และปัญญาที่มีคุณเป็นอย่างมาก นับว่าเป็นอันทรงแสดงโดยย่ออยู่ เพราะฉะนั้น จึงไม่เพียงพอช่วยเหลือจนทุกจำพวกได้ เพราะเหตุนี้ จึงจะแสดงรายละเอียดในคัมภีร์นั้นว่า อะไรคือศีล ศีลมีความหมายว่าอย่างไรบ้าง อะไรเป็นลักษณะ เป็นหน้าที่ของศีล เป็นอาการปรากฏของศีล เป็นเหตุใกล้ที่ทำให้เกิดศีล อานิสงค์ของศีลเป็นอย่างไร ศีลนั้นมีกี่อย่าง อะไรทำให้ศีลเศร้าหมอง และอะไรทำให้ศีลผ่องแผ้วสืบต่อไป

^{๑๘} ส.ม. (ไทย) ๑๔/๒๘๓/๔๗๒.

^{๑๙} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๒/๑๐๘.

^{๒๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๒/๒๗๔.

^{๒๑} พระพรหมมุนี (จันท พุทธิมคฺคโต ป.ธ. ๙), วิสุทธิมรรคแปล, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๗.

๑) ศิล คืออะไร

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านตั้งคำถามไว้ว่า อะไรเป็นศีล และท่านก็ได้อธิบายว่า "ธรรมทั้งหลายมีเจตนาเป็นต้นของบุคคลผู้เว้นจากโทษมีปาณาติบาตเป็นต้นก็ดี ของบุคคลผู้บำเพ็ญข้อวัตรปฏิบัติที่ดี เป็นศีล"^{๒๒} ดังที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวในปฏิสัมภิทาวา "อะไร ชื่อว่าศีล เจตนาชื่อว่าศีล เจตสิกชื่อว่าศีล สังวรชื่อว่าศีล ความไม่ก้าวล่วงก็ชื่อว่าศีล"^{๒๓}

๒) **เจตนาเป็นศีล** ในศีลเหล่านั้นเจตนาของบุคคลผู้เว้นจากโทษมีปาณาติบาตเป็นต้นก็ดี ของบุคคลผู้บำเพ็ญวัตรปฏิบัติที่ดี ชื่อว่าเจตนาศีล ความงดเว้นของบุคคลผู้เว้นจากโทษมีปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่าเจตสิกศีล หรือ เจตนาในกรรมบถ ๗ ของบุคคลผู้ละโทษมีปาณาติบาตเป็นต้นชื่อว่าเจตนาศีล ซึ่งคู่กับธรรมคือ อนภิขมา อพยาบาท และสัมมาทิฐิ ที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุละอภิขมา มีใจปราศจากอภิขมาอยู่"เป็นต้น^{๒๔} ชื่อว่าเจตสิกศีล

๓) สังวร ๕ เป็นศีล

ท่านกล่าวว่า สังวรคือความสำเร็จโดยอาการได้แก่ สำรวมในปาฏิโมกข์ สำรวมในสติ สำรวมในญาณ สำรวมในขันติ สำรวมในวิริยะ ในสังวร ๕ อย่างนั้น พระพุทธองค์ตรัสว่า

ผู้เข้าถึงแล้วเป็นผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยปาฏิโมกข์สังวรนี้^{๒๕} ชื่อว่า ปาฏิโมกข์สังวร การรักษาอินทรีย์คือตา ย่อมถึงความสังวรในอินทรีย์คือตา^{๒๖}เป็นต้นชื่อว่า สติสังวร ตัวอย่างเช่น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า ตูก่อนอชิตะ กระแสต์มหาทั้งหลายเหล่าใด มีอยู่ในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น เรากล่าวสติว่า เป็นเครื่องกั้นกระแสทั้งหลาย แต่กระแสเหล่านั้นอันผู้ปฏิบัติจะละได้ด้วยปัญญา^{๒๗}ชื่อว่า ญาณสังวร

การเสพปัจจัยรวมลงในญาณสังวรนี้ด้วยเหมือนกัน^{๒๘}

สังวรคือความเป็นผู้อดทนต่อความหนาว ต่อความร้อนเป็นต้น^{๒๙} ชื่อว่า ขันติสังวร

สังวรคือการไม่รับกามวิตกที่เกิดขึ้นแล้วเป็นต้น^{๓๐} ชื่อว่าวิริยสังวรรวมถึงอาชีวปาริสุทธิรวมลงในวิริยสังวรนี้ด้วย

สังวรดังกล่าวมาและ ความงดเว้นจากวัตถุที่ประจบเข้าของกุกุบุตรทั้งหลายผู้กลัวบาปทั้งหมด ชื่อว่า ศิลสังวร

^{๒๒} พระพรหมมุนี (จันท์ พรหมคุดโต ป.ธ. ๙), *วิสุทธิมรรคแปล*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๔.

^{๒๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๙ /๖๐.

^{๒๔} ที.สี. (ไทย) ๙/๙๔.

^{๒๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๐๘/๓๘๕.

^{๒๖} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๔๓.

^{๒๗} ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๖.

^{๒๘} พระพรหมมุนี (จันท์ พรหมคุดโต ป.ธ. ๙), *วิสุทธิมรรคแปล*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๕.

^{๒๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๘.

^{๓๐} อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑๘.

สรุปว่า ความไม่ก้าวล่วงเป็นศีล คือ ความไม่ล่วงละเมิดทางกายและวาจาแห่งผู้สมათานศีลแล้ว เป็นศีลนั่นเอง

๔) ความหมายของศีล

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ที่เรียกว่าศีลเพราะอรรถว่าอะไร ท่านได้อธิบายไว้ว่า ความหมายที่หนึ่ง ได้แก่ สีลนะ คือเป็นมูลราก เพราะที่ชื่อว่า สีลนะนี้ หมายถึงกิริยาที่รวมเอาไว้อย่างดี อธิบายไว้ ๒ ประการ คือ

- ๑).กรรมทางทวารมีกายกรรมเป็นต้น ไม่กระจัดกระจาย โดยความมีระเบียบอันดี
- ๒).ความเข้าไปรับไว้ คือ เป็นที่รองรับ โดยความเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย

๕) ลักษณะที่จตุกกะของศีล

คำว่า ลักษณะที่จตุกกะประกอบด้วยลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน และเป็นปทัฏฐาน ดังนี้

องค์ประกอบที่หนึ่งของศีล ความจริงสิ่งจะพึงเห็นได้ด้วยตา ชื่อว่าเป็นลักษณะของรูปายตนะ แม้มีชนิดต่างกันโดยอเนกประการโดยต่างแห่งสมีสีเขียวเป็นต้น ก็ไม่ล่วงพ้นความเป็นสิ่งมีวิสัยที่จะพึงเห็นได้ด้วยตา ฉันทใด สีลนะที่กล่าวไว้โดยเป็นการรวม เอาไว้อย่างดีซึ่งกายกรรมเป็นต้น และโดยเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งกุศลธรรมทั้งหลายนั้นแหละชื่อว่าเป็นลักษณะของศีล แม้ต่างกันแห่งธรรมมีเจตนาเป็นต้น ซึ่งไม่ล่วงพ้นความเป็นที่รวมเอาไว้อย่างดี และความเป็นที่ตั้งอาศัยไปได้ดังกล่าว

องค์ประกอบที่สองของศีล คือ หน้าที่เรียกอีกอย่างว่า รส เป็นกิริยาที่กำจัดความทุศีล หรือ คุณคือความหาโทษมิได้ ชื่อว่าเป็นรส เพราะอรรถว่าเป็นกิจและเป็นสมบัติ ของศีลดังกล่าว^{๓๑} เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าการกำจัดซึ่งความทุศีลก็ดี โดยรสอันมีกิจเป็นอรรถก็ดี มีความไม่มิโทษเป็นรสก็ดี โดยรสอันมีสมบัติเป็นอรรถก็ดี สรุปว่า กิจ หรือ สมบัติ ท่านเรียกว่า รส

องค์ประกอบที่สามของศีล คือ ปัจจุปฏฐาน มีความสะอาด คือ สะอาดทางกาย สะอาดทางวาจา สะอาดทางใจ^{๓๒} เป็นปัจจุปฏฐาน เพราะว่า ศีลนั้นย่อมปรากฏโดยความเป็นคุณที่ควรถือเอาโดยความเป็นธรรมชาติสะอาด

องค์ประกอบที่สี่ของศีล ศีลมีหิริและโอตตปะเป็นปทัฏฐาน อธิบายว่า เป็นอาสันนเหตุ คือเหตุใกล้แห่งศีล เพราะเมื่อหิริและโอตตปะมีอยู่ ศีลจึงจะเกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้ เมื่อหิริและโอตตปะไม่มี ศีลก็เกิดไม่ได้ ตั้งอยู่ไม่ได้

จากที่สังเกตพบในลักษณะที่จตุกกะดังกล่าวมาพบว่า ศีลกับธรรมอาศัยกันอยู่ คือถ้ามีศีลก็มีธรรม ถ้ามีธรรมก็มีศีล ดังนั้น ศีลธรรมจึงเป็นของคู่กันนั่นเอง

^{๓๑} พระพรหมมุนี (จันท์ พรหมคุดโต ป.ธ. ๙), วิสุทธิมรรคแปล, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๗.

^{๓๒} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๓๕๐.

๖) เรื่องอานิสงส์ของศิลปิน

ศิลปินอานิสงส์ คือได้รับคุณเป็นอนเนกมีความไม่ต้องเดือดร้อนเป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า อานนทฺ์ ศิลปินกุศล มีความไม่ต้องเดือดร้อนใจเป็นผล มีความไม่ต้องเดือดร้อนใจมีอานิสงส์^{๓๓}และตรัสกะคฤหบดีทั้งหลายว่า อานิสงส์แห่งศิลปินสมบัติของผู้มีศิลปิน ๕ ประการ คือ

ประการที่หนึ่ง คนผู้มีศิลปินถึงพร้อมด้วยศิลปิน ย่อมได้ประสบกองแห่งโภคะใหญ่มีความไม่ประมาทเป็นเหตุแห่งศิลปินสมบัติของผู้มีศิลปินในโลกนี้

ประการที่สอง กิตติศัพท์อันงามของผู้มีศิลปิน ผู้ถึงพร้อมด้วยศิลปิน ย่อมพุ่งไป

ประการที่สาม ผู้มีศิลปินถึงพร้อมด้วยศิลปิน จะเข้าไปสู่บริษัทใด ๆ จะเป็นชาติตติยบริษัทก็ตาม พราหมณ์บริษัทก็ตาม คฤหบดีบริษัทก็ตาม สมณะบริษัทก็ตามย่อมเป็นผู้องอาจ ไม่เคอะเขิน

ประการที่สี่ ผู้มีศิลปินถึงพร้อมด้วยศิลปิน เป็นผู้ไม่หลงทำกาลกิริยา

ประการที่ห้า ผู้มีศิลปินถึงพร้อมด้วยศิลปิน เมื่อตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์^{๓๔}

นอกจากนี้ยังมีอานิสงส์อื่นอีกคือ มีความเป็นที่รักที่ชอบใจเป็นเบื้องต้น มีความสิ้นอาสวะเป็นที่สุด ดังมีพุทธพจน์รับรองว่า ภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุหวังว่า เราพึงเป็นที่รักที่ชอบใจเป็นที่เคารพ เป็นที่ยกย่องของเพื่อนสหพรหมจารีทั้งหลาย เธอจงทำให้บริบูรณ์ในศิลปินทั้งหลายเถิด^{๓๕}

ท่านกล่าวสรุปไว้ในเรื่องนี้ว่า เว้นศิลปินใดเสียแล้ว ที่พึงของกุลบุตร ในพระศาสนาหาไม่ใครเล่าจะพึงกล่าวกำหนด อานิสงส์ของศิลปินนั้นได้ น้ำคือศิลปินยอมชำระ มลทินอันใดของสัตว์มีชีวิตในโลกนี้ได้ แม่น้ำ ใหญ่ทั้งหลาย คือแม่น้ำคงคา ยมนา สรรภู สรัสวดี แม่น้ำอจิรวดี มหิ หาอาจชำระ มลทินอันนั้นได้ไม่ ศิลปินบุคคลรักษาดีแล้วเป็นอริยศิลปิน มีความ เย็นยิ่งนัก ย่อมระงับความเร่าร้อนอันใด ของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ได้ ลมเจือฝ่นก็ระงับ ความเร่าร้อนอันนั้นไม่ได้ และแม้ไม้แก่นจันทน์แดงก็ระงับไม่ได้ สร้อยคอมุกดาก็ไม่ได้ แก้วมณีก็ ไม่ได้ รัตนีอื่น ๆ แห่งจันทร์ก็ไม่ได้ กลิ่นที่ เสมอด้วยกลิ่นศิลปิน ซึ่งพุ่งไปได้ทั้งในที่ตามลมและ ทวนลมเท่าๆ กัน จักมีแต่ที่ไหนสิ่งอื่นที่จะเป็น บันไดขึ้นสู่สวรรค์ หรือจะเป็นประตูในอันที่จะยังสัตว์ให้เข้าสู่พระนิพพานเสมอด้วยศิลปิน จักมีแต่ที่ไหน พระราชาประดับแล้วด้วยมุกดาและมณี ยังงามไม่เหมือนนักพรตผู้ประดับด้วยเครื่องประดับคือศิลปิน ศิลปินยอมกำจัดภัยมีอิตตานุภาพภัยเป็นต้นได้ โดยประการทั้งปวง ศิลปินยอมขจัดชื่อเสียงและความร่ำเรืองให้เกิดแก่ผู้มีศิลปินทุกเมื่อ

๗) ประเภทของศิลปิน มี ๕ หมวดคือ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคพระพุทธโฆสจารย์ได้แบ่งศิลปินทั้งหมดไว้เป็นหมวด ๆ เพื่อง่ายต่อการศึกษาและจดจำ ดังจะอธิบายดังต่อไปนี้

^{๓๓} อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑.

^{๓๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๖ /๒๐๗.

^{๓๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๕/๕๗.

ประเภทของศีลหมวดเดียวกัน ศีลมีก้อย่างตามที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรคศีลทั้งหมด มีลักษณะคือความเป็นมุลรากของตน มีอย่างเดียว

ประเภทของศีลสองหมวด มีจาริตศีลและวาริตศีล มีอภิสาจาริกศีลและอาทิพรหมจริยศีล มีวิรัตศีลและอวิรัตศีล มีนิสิตศีลและอนินสิตศีล มีกาลปริยัตศีลและอาปาณโกฏิกศีล มีสปริยัตศีลและอปริยัตศีล และมีโลกียศีลและโลกุตตรศีล

ประเภทของศีลสามหมวด มีหินศีล มัชฌิมศีล ปณัตศีล มีอตัตตปิเตยยศีล โลกาธิปิเตยยศีล และธัมมาธิปิเตยยศีล มีปรัมมัญญศีล อปรัมมัญญศีล และปฏิปัสสัทธิศีล มีวิสุทธศีล อวิสุทธศีล และ เวมตติกศีล และมีเสขศีล อเสขศีล และเนวเสขานาเสขศีล

ประเภทของศีลสี่หมวด มีทานภาคียศีล ฐิติภาคียศีล วิเสสภาคียศีล และนิพเพธภาคียศีล มีภิกขุศีล ภิกขุณีศีล อนุสัมปันนศีล และคหัญญุศีล มีปกตศีล อาจารย์ศีล ธัมมตาศีล และปุพพเหตุกศีล และมีปาฏิโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวปาริสุทธิศีล และปัจจยสันนินิตศีล

ประเภทของศีลห้าหมวด มีปาริสุทธิศีลมีปริยัตปาริสุทธิศีลเป็นต้น เรื่องนี้พระสารีบุตรกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทาว่า "ศีล ๕ ประการ คือปริยัตปาริสุทธิศีล อปริยัตปาริสุทธิศีล ปริยัตปาริสุทธิศีล อปรัมมัญญปาริสุทธิศีล ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล"^{๓๖} และมีปทานศีล เวรมณีสศีล เจตนาศีล สังวรศีล และอวิตกมศีล

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้วมีศีล ๔ ประเภทคือ (๑) ปาฏิโมกขสังวรศีล (๒) อินทริยสังวรศีล (๓) อาชีวปาริสุทธิศีล และ (๔) ปัจจยสันนินิตศีล ซึ่งเรียกรวมๆ ว่า จตุปาริสุทธิศีล คือ ศีล ๔ ประการที่เป็นเครื่องทำให้บริสุทธิ์บ้าง เป็นเหตุให้เกิดความบริสุทธิ์บ้าง หรือความประพฤติทางกายวาจาที่บริสุทธิ์

ศีลที่หมดจดที่เรียกว่า สีสุทธิ นั้นเป็นศีลปัจจุบันใช้เป็นพื้นฐานที่สำคัญในการปฏิบัติวิปัสสนา แต่ต้องเป็นศีลที่นุ่มไปเพื่อละกิเลส ปทานกิเลส เป็นศีลที่ประพฤติเพื่อการเข้าถึงมรรคผลและนิพพาน ไม่ใช่ศีลที่ปฏิบัติเพื่ออิงอาภิสคือรักษาศีลหวังผลให้ตนมีความมั่งคั่งร่ำรวยเป็นต้น ฉะนั้น สีสุทธิจึงหมายถึง จตุปาริสุทธิศีล อันมีปาริสุทธิศีล เป็นเบื้องต้น

๒ จิตวิสุทธิ

จิตวิสุทธิ แปลตามศัพท์ว่า ความหมดจดของจิต เป็นศัพท์สมาส แยกเป็น จิตต และ วิสุทธิ สมาสพจน์นี้หมายถึง ความหมดจดของจิตที่ปราศจากนิเวรณเครื่องปิดกั้นไม่ให้จิตนี้สงประงับเข้าถึงคุณงามความดีได้ ฉะนั้นจิตวิสุทธิจึงเป็นเรื่องของการฝึกสมาธิบังคับจิตให้อยู่ในอำนาจ อันเป็นการกล่าวถึงความหมายและความสำคัญของสมาธิตามที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท โดยแบ่งออกเป็น ความหมายของสมาธิ และความสำคัญของสมาธิ ผู้วิจัยจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้

^{๓๖} ชู.ป. (ไทย) ๓๑/๓๗/๕๗.

๑) ความหมายของสมาธิ

ความหมายของสมาธิ กล่าวถึงความหมายของสมาธิตามที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท คำว่า สมาธิเป็นภาษาบาลี องค์ประกอบของคำนี้สามารถพิจารณาได้ ๒ นัย^{๓๗} คือ

(๑) นัยที่ ๑ คือ “ธา” ธาตุ แปลว่า ทรง (ตั้ง รับ หรือวาง)^{๓๘} ประกอบด้วย “ส” บทหน้า “อา” สระหน้า และ “อิ” ปัจจัยเมื่ออาเทศนิกิตเป็น “ม” และลบสระหน้า นัยนี้มุ่งแสดงให้เห็นถึงสภาพที่จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวดังคำกล่าวที่ว่า “สภาพที่จิตยินดีในอารมณ์เดียว ชื่อว่าสมาธิ”^{๓๙}

(๒) นัยที่ ๒ คือ “สมุ” ธาตุ แปลว่า สงบ ระงับ^{๔๐} ตามด้วย “อาธิ” ปัจจัย นัยนี้มุ่งแสดงให้เห็นถึงความสงบลงจากการฟุ้งไปในอารมณ์ต่างๆ ดังคำกล่าวที่ว่า “ธรรมที่ข่มจิตอันฟุ้งไปในอารมณ์ต่างๆ ให้สงบลง ชื่อว่าสมาธิ”^{๔๑}

๒) ความสำคัญของสมาธิ

ฉะนั้น สมาธิ แปลว่า ความตั้งมั่นแห่งจิต หมายถึง ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งหรือการที่จิตแนบแน่นอยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งนาน ๆ การฝึกสมาธิก็คือกรรมวิธีในการฝึกฝนจิตให้แน่วแน่ฝึกกรรมพลังจิตและฝึกจัดระเบียบความคิดของตน เพื่อนำไปใช้ในชีวิตรประจำวัน เช่น การศึกษาเล่าเรียน การทำงานให้มีประสิทธิภาพ การพัฒนาบุคลิกภาพ และอย่างสูงก็เพื่อใช้เป็นฐานของปัญญาการรู้สิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จนสามารถลดละหรือเลิกกิเลสได้ตามลำดับ อันเป็นเป้าหมายทางพระพุทธศาสนา สมาธิ เป็นภาวะกลาง ๆ ไม่ได้ไม่ชั่วในตัวเอง สุดแต่จะนำไปใช้ในทางใด ถ้าใช้ในทางผิด เช่น เพื่อเบียดเบียนตนเองและผู้อื่นก็เป็น มิจฉาสมาธิ ถ้าใช้ในทางถูกก็เป็นสัมมาสมาธิผู้วิจยจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้

(๑) ในพจนานุกรม บาลี-ไทย ได้ให้ความหมายของคำว่าสมาธิไว้ว่า สมาธิ หมายถึง ความตั้งใจมั่น, ตั้งใจแน่วแน่^{๔๒}

(๒) ในพจนานุกรม มคธ-ไทย ได้ให้ความหมายคำว่า สมาธิไว้ว่า ความตั้งมั่น, ความตั้งใจมั่น, ความตั้งใจมั่นด้วยดีแห่งจิต, ความตั้งใจด้วยดีแห่งจิตในอารมณ์เดียว, ความไม่ส่ายไปแห่งจิต, ความสำรวมใจให้แน่วแน่, มีวิเคราะห์ว่า

^{๓๗} พระมหาสมปอง มุทิโต แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยวรงค์พรินติ้ง จำกัด), หน้า ๒๑๔.

^{๓๘} ธารณะ-สทท.ธาตุ. (ไทย) ๒๘๕.

^{๓๙} เอกการมมณ สฎฐุ อชานัน สมาธิ - อภิธาน.ฎีกา (บาลี) ๑๕๕.

^{๔๐} อุปสม-สทท.ธาตุ. (ไทย) ๖๑๘.

^{๔๑} นานาลมพณวิกเขปวสปปวตต์ อธิสงฆาต์ จิตตพยธิ สเมตติ สมาธิ-อภิธาน.ฎีกา (บาลี) ๑๕๕.

^{๔๒} จำลอง สารพัดนึก, พจนานุกรม บาลี-ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : เรื่องปัญญา, ๒๕๔๘), หน้า ๔๓๗.

๑) เอกภพเน สัมมุตต อาราม สภาธิ สัมพุโพ ธารารณ อธิ ปัจจัย^{๔๓}

๒) สมมา สมั วา จิตต์ อาทาทิตติ สภาธิ.

สภาธิใช้เป็นกุศลกรรมเป็นส่วนมาก แต่ในที่บางแห่งท่านต้องการให้ชัดจึงเติมศัพท์ที่บ่งชัดไว้ข้างหน้าคือ

๑) ฝ่ายดีท่านเติม สมมา เป็น สมมสภาธิ

๒) ฝ่ายชั่ว ท่านเติม มิจฉา เป็นมิจฉาสภาธิ^{๔๔}

(๓) ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายของคำว่า สภาธิไว้ว่า ความตั้งมั่นแห่งจิต, ความสำรวมใจให้แน่วแน่เพื่อให้จิตใจสงบหรือเพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้ง^{๔๕}

(๔) ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ได้ให้ความหมายของคำว่า สภาธิไว้ว่า สภาธิ คือ ความตั้งมั่นแห่งจิต, ภาวะที่จิตสงบนิ่งจับอยู่ที่อารมณ์เดียว มี ๒ ประการ คือ

๑) อุปจารสภาธิ คือ สภาธิเฉียดๆ ,สภาธิจวนจะแน่วแน่

๒) อัปนาสภาธิ คือ สภาธิแน่วแน่, สภาธิแนบสนิท, สภาธิในฌาน

และมีสภาธิอีก ๓ ประการ คือ

๑) ขณิกสภาธิ คือ สภาธิชั่วขณะ

๒) อุปจารสภาธิ คือ สภาธิจวนจะแน่วแน่

๓) อัปนาสภาธิ คือ สภาธิแน่วแน่^{๔๖}

(๕) พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), ได้ให้ความหมายของคำว่า สภาธิไว้ว่า สภาธิ หมายถึง การฝึกพัฒนาในด้านจิตใจ มีความสำคัญอย่างยิ่งเพราะจิตใจ เป็นฐานของพฤติกรรม เนื่องจากพฤติกรรมทุกอย่างเกิดขึ้นจากความตั้งใจหรือเจตนาและ เป็นไปตามเจตจำนงค์และแรงจูงใจที่อยู่เบื้องหลัง ถ้าจิตใจได้รับการพัฒนาให้ดีงามแล้วก็จะควบคุมดูแลและนำพฤติกรรมไปในทางที่ดีงามด้วย แม้ความสุขความทุกข์ในที่สุดก็อยู่ที่ใจยิ่งกว่านั้น ปัญญาจะเจริญงอกงามได้ต้องอาศัยจิตใจที่เข้มแข็งสู้ปัญหาเอาใจใส่ มีความเพียร พยายามที่จะคิดค้นไม่ท้อถอย ยิ่งเรื่อง que คิดหรือพิจารณานั้นยากหรือละเอียดลึกซึ้งก็ยิ่งต้องมี จิตใจที่สงบแน่วแน่ ไม่ฟุ้งซ่านไม่พลุ่งพล่านกระวนกระวาย คือ ต้อง

^{๔๓} รูป.๕๘๒.

^{๔๔} พันตรี ป. หลงสมบุญ (ประยุทธ์ หลงสมบุญ), พจนานุกรม มจร-ไทย, (กรุงเทพมหานคร : คณะศิษย์วัดปากน้ำภาชีเจริญ, ๒๕๔๐), หน้า ๗๑๔.

^{๔๕} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๔, (กรุงเทพมหานคร : ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด(มหาชน), ๒๕๕๔), หน้า ๑๑๗๑.

^{๔๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๗๔.

มีสมาธิจึงจะคิดได้ ชัดเจน เจาะลึกทะลุได้และมองเห็นทั่วตลอด จิตที่ฝึกดีแล้ว จึงเป็นฐานที่จะให้ปัญญาทำงาน และพัฒนาอย่างได้ผล^{๔๗}

(๖) พุทธทาสภิกขุได้ให้ความหมายของคำว่า สมาธิไว้ว่า สมาธิในไตรสิกขา สิกขาขั้นที่ ๒ เรียกว่า “สมาธิ” ข้อนี้ได้แก่การบังคับจิตใจของตัวเองไว้ให้อยู่ใน สภาพที่จะทำประโยชน์ให้มากที่สุด ตามที่ตนต้องการ ขอให้ตั้งข้อสังเกตความหมายของคำว่า สมาธิ ไว้ให้ถูกต้อง^{๔๘}

(๗) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ได้อธิบายไว้ว่า สมาธิที่แปลว่าความมีใจตั้งมั่น ไม่ฟุ้งซ่านมีกายกับใจรวมเป็นหนึ่งเดียวที่เรียกว่า เอกัคคตา ตามหลักในทางพระพุทธศาสนากล่าวถึงสมาธิ ๓ ระดับ คือ (๑) ขณิกสมาธิ (๒) อุปจารสมาธิ และ (๓) อัปปนาสมาธิ^{๔๙} การเจริญสมาธิมีปรากฏในประโยค ๘ คัมภีร์วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๒ หน้าที่ ๑๔ ว่า สมาธินั้นจะพึงเจริญอย่างไร ท่านพระพุทธโฆสาจารย์อธิบายไว้ว่า สมาธิได้อันสัมปยุตด้วยอริยมรรค ที่ท่านกล่าวไว้ก่อนแล้วในทุกสมาธิ มีชื่อว่า “นี้สมาธิเป็น ๒ โดยเป็นโลกิยะและโลกุตระ” เป็นต้นวิธีแห่งการเจริญอริยมรรคสมาธินั้นสงเคราะห์เข้ากับนัยแห่งการเจริญปัญญาได้อย่างเดียว เพราะว่า เมื่อเจริญปัญญาแล้ว มรรคสมาธินั้นก็ย่อมเป็นอันเจริญด้วยแท้ เพราะเหตุนี้ เราจะไม่นุ่งเอามรรคสมาธินั้นมากกล่าวแยกไว้ต่างหาก ว่ามรรคสมาธินั้นจะพึงเจริญอย่างนี้ๆ หลักวิธีในการฝึกสมาธินั้น พระโยคาวจรผู้ยังศีลทั้งหลายให้หมดจด โดยนัยที่กล่าวแล้ว ตั้งอยู่ในศีล ๔ อันบริสุทธิ์ดีแล้ว ตัดปัลลิว ๑๐ ประการปัลลิวใดมีอยู่ ให้ตัดปัลลิวนั้นเสียแล้วเข้าไปหาท่านผู้ให้กรรมฐานผู้เป็นกัลยาณมิตรถือเอากรรมฐานที่อนุกุลแก่ความประพฤติของตน ละวิหารอันไม่เหมาะสมแก่การเจริญสมาธิเสีย อยู่ในวิหารอันเหมาะสม ตัดความกังวลเล็กน้อยเสียให้หมด แล้วพึงเป็นผู้ไม่ทำภาวนาวิธีที่บังพวนให้บกพร่องไป ก็จะสามารถเจริญเกิดสมาธิขึ้น เมื่อรู้จักหลักของการเจริญสมาธิดีแล้ว ต่อไปจะกล่าวถึงการนำเอาสมาธิไปใช้ต่อไป

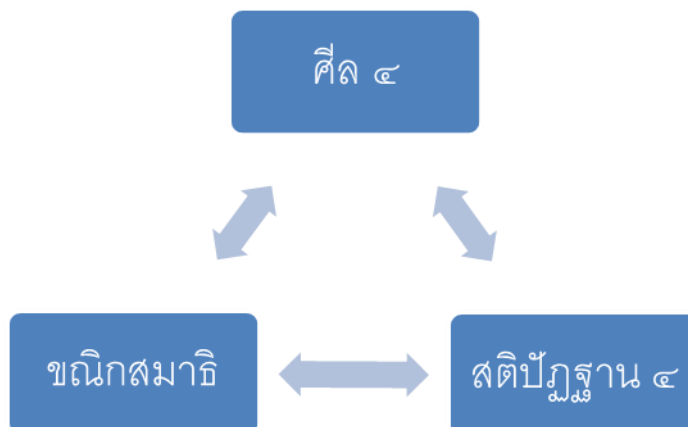
๓). ความสัมพันธ์ของศีล ๔ กับ ขณิกสมาธิ และสติปัญญา

จากหัวข้อที่กล่าวมาข้างต้นนั้น จะเห็นว่ามีความสัมพันธ์กันมาเป็นลำดับ จะขาดส่วนใดส่วนหนึ่งไม่ได้เลย ซึ่งในจุดเริ่มแรกของความสัมพันธ์นั้นก็คือเรื่องของศีลนั้น จะเป็นหลักสำคัญของความสัมพันธ์กับสมาธิและสติในสติปัญญาสูตรดังมีรายละเอียดความสัมพันธ์ที่ปรากฏในแผนภูมิรูปภาพ ข้างล่าง

^{๔๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), การศึกษา กับ การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๙), หน้า ๖๗.

^{๔๘} พุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินทปญโญ), คู่มือมนุษย์, (กรุงเทพมหานคร: ชุมชนสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๕๖.

^{๔๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๔), หน้า ๔๐๑.

จากแผนภูมิรูปภาพข้างบนนี้ จะเห็นถึงความสัมพันธ์กันของศิลปะกับสมาธิและสติปัฏฐานดังจะได้อธิบายเป็นลำดับสืบไป

ศิลปะ ๔ เริ่มตั้งแต่การชำระศิลปะในปาวกัโมกขสังวรศิลปะของพระตามโทษานุโทษก่อน ถ้าเป็นฆราวาสนั้นก็สมาทานศิลปะ ๘ จากนั้นกำหนดสำรวมกายวาจาและใจของตน โดยตั้งมั่นอยู่ในการดำรงชีพที่ถูกต้องด้วย จากนั้นก็เป็นเรื่องของการพิจารณาปัจจัยที่ใช้สอยอยู่ทุกขณะ ซึ่งจะละหรือขาดจากขณิกสมาธิไม่ได้เลย เพราะขณิกสมาธินี้มีความสำคัญอย่างยิ่งที่จะยกระดับศิลปะดังกล่าวให้พัฒนาสู่ปัญญาในพระไตรลักษณ์ของสติปัฏฐาน ๔ เมื่อจิตตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิอยู่กับปัจจุบันอารมณ์อยู่ตลอดเวลา กำลังของสติที่ตามระลึกก็กำหนดระลึกในอาการของรูปนามที่ปรากฏในสติปัฏฐาน ๔ ทั้ง ๖ อย่างต่อเนื่อง ชัดเจน เห็นความเกิดดับของรูปตามอาการที่เป็นจริงแต่ละอาการนั้นๆ อยู่ตลอดเวลา เมื่อระลึกอยู่ในอาการแห่งรูปที่ปรากฏชัดดังกล่าวอยู่ตลอดเวลา ก็ทำให้ศิลปะทั้ง ๔ บริสุทธิ์ด้วย เมื่อศิลปะ ๔ บริสุทธิ์ดีแล้ว ขณิกสมาธิก็ตั้งมั่นด้วย เมื่อสมาธิตั้งมั่นดีการกำหนดสติปัฏฐาน ๔ ก็ชัดเจนดีด้วย

๔). ความแตกต่างระหว่างกายานุปัสสนากับกายคตาสติ

ความแตกต่างในด้านที่มาคือ

กายานุปัสสนา พบในสติปัฏฐานสูตรที่ขณิกายและมัชฌิมนิกาย ดังพุทธพจน์ว่า “สติของเธอย่อมปรากฏกว่า มีเพียงกองรูป เพื่อปัญญาและการระลึกยิ่งๆ ขึ้นไปเท่านั้น เธอเป็นอยู่อย่างไม่ถูกตัณหาและทิวฐิเข้าอิงอาศัย และไม่ถือมั่นอะไรในโลก”^{๕๐} ส่วนกายคตาสติ พบใน อังคุตตรนิกาย เอก

^{๕๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๑๐๑.

นิบาต ดังพุทธพจน์ว่า “ชนเหล่าใดไม่เจริญกายคตาสติ ชนเหล่านั้นชื่อว่าไม่บรรลุมตธรรม ชนเหล่าใดเจริญกายคตาสติ ชนเหล่านั้นชื่อว่าบรรลุมตธรรม”^{๕๑}

ในเรื่องนี้ได้มีคำอธิบาย ดังต่อไปนี้

คำว่า กายานุปัสสนา ตามที่ท่านพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อธิบายไว้ในหนังสือ ทางสู่พระนิพพาน ว่า การกำหนดรูปร่างว่าเป็นเพียงกองรูป ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม โดยจำแนกออกเป็น ๖ หมวดใหญ่ และ ๑๔ หมวดย่อย^{๕๒}

คำว่า กายคตาสติ ตามที่พระธรรมกิตติวงศ์ท่านอธิบายไว้ในพจนานุกรมว่า สติที่เป็นไปใน กาย เป็นวิธีทำกรรมฐานอย่างหนึ่งในอนุสสติ ๑๐ อย่าง หมายความว่า การใช้สติพิจารณาถึงอวัยวะ ในร่างกายของตน หรือ คนอื่น เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนังเป็นต้น โดยเห็นตามความเป็นจริงว่า เป็นสิ่ง ไม่งาม ปฏิกูล น่าเกลียด สกปรกโสภโคจรไม่ควรยึดมั่นถือมั่น เมื่อพิจารณาแล้วเกิดความเบื่อหน่าย คลายความกำหนัดยินดีในร่างกายของตนและคนอื่น ทำให้เกิดสภาวะทางจิตใจสงบไม่ฟุ้งซ่าน เพราะ รูปสวยงามเป็นต้น ย่อมบรรเทาโรคและความยึดมั่นในร่างกายของตนและคนอื่นได้ ทำให้ถอน ความคิดว่า สวย ว่า งามได้^{๕๓} จากความหมายดังกล่าวจะเห็นว่า กายคตาสติจะมีเนื้อหาแคบกว่าของ กายานุปัสสนา เหมือนกับว่ากายคตาสติเป็นเพียงส่วนหนึ่งของกายานุปัสสนาในหมวดทวัตติงสาการ หรืออาการ ๓๒

พระญาณโพนิกเถระ ได้อธิบายเรื่องการเฝ้าตามดูกายนี้ว่า มี ๒ แบบ คือ (๑) การกำหนด เฉยๆ และ (๒) สัมผัสัญญะ ในการเฝ้าดูกายนี้มีลักษณะที่ร่วมกันตรงกันคือ ทุกวิธีจะนำไปสู่ความ ละเอียดซึ่งความยึดติดผูกพันในร่างกาย อาการที่ไม่ยึดมั่นนี้ เกิดขึ้นได้เพราะอาศัยจากการสังเกตเห็น ธรรมชาติของร่างกาย และมีความรู้ความเข้าใจอย่างแท้จริงในธรรมชาตินั้นด้วย^{๕๔}

สรุปว่า กายานุปัสสนาและกายคตาสตินั้นมีที่มาต่างกันก็จริงแต่มีวัตถุประสงค์และ เป้าหมายปลายทางตรงกันคือความพ้นทุกข์จากความยึดมั่นถือมั่นในกองรูปว่าเป็นเรา ของเรา ตัวตน บุคคล เราเขานั้นเอง

^{๕๑} อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๖๐๐/๕๘.

^{๕๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **มหาสติปัฏฐานสูตร**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๒๒.

^{๕๓} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต, **คำวิต**, (กรุงเทพมหานคร: เลียงเชียง, ๒๕๔๘), หน้า ๕๙.

^{๕๔} พระญาณโพนิกเถระ, **หัวใจกรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: ศยาม, ๒๕๔๘), หน้า ๗๗.

๓.๓ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น คนทั่วไปยังขาดความรู้ความเข้าใจอย่างแท้จริง เห็นการปฏิบัติเป็นสิ่งที่มลายเป็นที่หลงงมงายของชาวโลก ชัดแย้งต่อหลักคำสอนตามวัตถุประสงค์หลักของพุทธศาสนา ปฏิบัติวิปัสสนาเพื่อความหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะ แม้แต่พระภิกษุซึ่งเป็นเสาหลักของพุทธบริษัทยังขาดความรู้ทั้งภาคทฤษฎีทั้งภาคปฏิบัติ ส่วนมากปฏิบัติเพื่อหวังลาภสักการะเห็นแก่อามิสต่าง ๆ อวดอ้างสถานะสิ่งที่ไม่มีในตนว่ามีในตน สิ่งที่ไม่เห็นบอกว่าตนเห็น ทำให้ผู้ปฏิบัติที่เป็นสัมมาปฏิบัติ สัมมาทิฐิพลอยถูกปรามาสไปด้วย การตำหนิพระภิกษุส่วนมากที่ไม่ปฏิบัติภาวนาอย่างเดียวนั้นนับว่าไม่ถูกต้อง ที่เป็นเช่นนั้นเพราะโครงสร้างของการศึกษาพุทธศาสนานั้นมิได้บรรจุหลักปฏิบัติไว้ในหลักสูตรการศึกษาแต่แรกเริ่ม ฉะนั้นเพื่อความเป็นสัมมาทิฐิผู้ศึกษาจะอธิบายการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐานดังต่อไปนี้

๓.๓.๑ หลักสติปัฏฐาน ๔

พระพุทธองค์ตรัสไว้ใน มหาสติปัฏฐานสูตร ว่า “ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุลุยาธธรรม เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔ ประการ”^{๕๕}

ในมหาปรินิพพานสูตร ตรัสมรรค คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ แก่สุภัททปริพาชก ว่า “สุภัททะในธรรมวินัยนี้มีอริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมมีสมณะที่ ๑ ๒ ๓ และ ๔ มีอยู่ในธรรมวินัยนี้เท่านั้น สุภัททะถ้าภิกษุเหล่านี้เป็นอยู่โดยชอบ โลกจะไม่พึงว่างจากพระอรหันต์ทั้งหลาย”^{๕๖} มรรค หรืออริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นหนทางเป็นหลักวิธีการปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เป็นหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาซึ่งก็คือ สติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐาน แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน^{๕๗} มีกล่าวไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา พิจารณาเห็นจิตในจิต พิจารณาเห็นธรรมในธรรม ดังนี้^{๕๘}

เพื่อเข้าใจหลักการปฏิบัติ จะกล่าวถึงเหตุปัจจัยของสติปัฏฐาน ๔ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในสมุทฺยสูตร ว่า “เพราะอาหารเกิด กายจึงเกิด เพราะอาหารดับ กายจึงดับ เพราะผัสสะเกิด

^{๕๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๖/๑๐๑-๑๐๒.

^{๕๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๔/๑๖๒.

^{๕๗} ที.ม.อ.(บาลี) ๓๗๓/๓๖๗-๓๖๘.

^{๕๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒.

เวทนาจึงเกิด เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะนามรูปเกิด จิตจึงเกิด เพราะนามรูปดับ จิตจึงดับ เพราะมนสิการเกิด ธรรมจึงเกิด เพราะมนสิการดับ ธรรมจึงดับ”^{๕๙}

สติปัฏฐาน ๔ จึงมี อาหาร ผัสสะ นามรูป มนสิการ เป็นเหตุปัจจัย ดังนั้น กล่าวได้ว่า สติปัฏฐาน ๔ เป็นการตั้งสติสัมปชัญญะ เพียรพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม เพื่อกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกให้ได้ มีหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน เป็น ๔ ประการ คือ

- ๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน
- ๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน
- ๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน
- ๔) ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

พระอรรถกถาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์ปัญจกถาอรรถกถาอ้างวาทกถาว่า "สติปัฏฐานมิใช่มีเพียง ๔ ประการเท่านั้น แต่หมายถึงสภาวะธรรม ทั้งหมดที่ใช้เป็นอารมณ์ของสติปัฏฐานได้" และอ้างว่า "สมัยของท่านโมคคัลลิตตีสสะเถระ วาทกถานี้ตรงกับทรรคนะของนิกายอันธกะและนิกายที่แยกย่อยออกไปจากนิกายนี้ คือ นิกายปุพพเสลียะ นิกายอปรเสลียะ นิกายราชคิริกะ และนิกายสิทธัตถิกะ"^{๖๐}

หลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสไว้หลายที่มี ในมหาปริณิพพานสูตร อตตทีปสูตร จักกวัตติสูตร คิลานสูตร จุนทสูตร และอุกกเจตสูตร แต่หลักการและวิธีการปฏิบัติมีอยู่เฉพาะในมหาสติปัฏฐานสูตร เท่านั้น

แผนสรุปโครงสร้างมหาสติปัฏฐานสูตร

ตารางโครงสร้างสติปัฏฐาน ๔	
กายานุปัสสนา ๖	๑. อานาปานปัพพะ ๒. อิริยาปถปัพพะ ๓. สัมปชัญญูปปัพพะ ๔. ปฏิกูลปัพพะ ๕. ธาตุปัพพะ ๖. นวสีกถิกাপปัพพะ
เวทนานุปัสสนา ๘	๑. สุขเวทนา ๒. ทุกขเวทนา ๓. อุเบกขาเวทนา ๔. สุขเวทนา เจือด้วยอามิส ๕. ทุกขเวทนาเจือด้วยอามิส ๖. อุเบกขาเวทนาเจือด้วยอามิส ๗. สุขเวทนาไม่เจือด้วยอามิส ๘. ทุกขเวทนาไม่เจือด้วยอามิส ๙. อุเบกขาเวทนาไม่เจือด้วยอามิส
จิตตานุปัสสนา ๑๖	๑. สราคจิต ๒. วีตราคจิต ๓. สโทสจิต ๔. วีตโทสจิต ๕. สโมหจิต ๖. วีตโมหจิต ๗. สังขิตตจิต ๘. วิกขิตตจิต ๙. มหัคคตจิต ๑๐.

^{๕๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๐๘/๒๖๕-๒๖๖.

^{๖๐} อภิ.ปญจก.อ. (บาลี) ๓๐๑/๑๗๙-๑๘๐.

	อมหัทคตจิต ๑๑. สอตุตตรจิต ๑๒. อนตุตตรจิต ๑๓.สมาหิตจิต ๑๔. อสมาหิตจิต ๑๕. วิมุตตจิต ๑๖. อวิมุตตจิต
ธัมมานุปัสสนา ๕	๑. นีวรณปัพพะ ๒. ชันธปัพพะ ๓. อายตนปัพพะ ๔. โภฆมังคปัพพะ ๕. สัจจปัพพะ

ในตอนท้ายของพระสูตร ตรัสสรุปการปฏิบัติ ไว้ว่า

อิติ อชฌตต์ วา กายะ กายานุปัสสี (เวทนานุปัสสี จิตตานุปัสสี ธัมมานุปัสสี) วิหริติ, พหิทุธา วา.วิหริติ, อชฌตตพหิทุธา วา.วิหริติ. ภิกษุพิจารณาเห็นกาย (เวทนา จิต ธรรม)ในกาย (เวทนา จิต ธรรม) ภายในอยู่.ภายนอกอยู่ หรือ.ทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ด้วยประการฉะนี้

สมุททยธมมานุปัสสี วา กายสมิ (เวทนาสุ จิตตสมิ ธมเมสุ) วิหริติ, วยธมมานุปัสสี วา.วิหริติ, สมุททวยธมมานุปัสสี วา.วิหริติ. พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในกาย(เวทนา จิต ธรรม)อยู่.เป็นเหตุดับ หรือ.เป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ

อตถิ กาโยติ (เวทนา จิตตา ธมมา) วา ปนสส สติ ปจจุปภูจिता โหติ, ยาวเทว ภาณมตตาย ปตีสสตีตตาย อนิสสิโต จ วิหริติ น จ ภิกขุ โลเก อุปาทิยติ.หรือว่า ภิกษุนี้มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ‘กาย(เวทนา จิต ธรรม)มีอยู่’ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยค้นหาและทวิภูจิชูอยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆในโลก^{๖๑}

สรุปเป็น วิธีการปฏิบัติ ผลการปฏิบัติ และแนวทางการปฏิบัติ ได้ว่า

๑. วิธีการปฏิบัติ ตามรู้ในกาย เวทนา จิต ธรรม ภายใน ภายนอก ทั้งภายในและภายนอกกว่าเป็นกาย เวทนา จิต ธรรม

๒. ผลการปฏิบัติ ตามรู้สภาวะ เหตุเกิด เหตุดับ ทั้งเหตุเกิดและเหตุดับ ในกาย เวทนา จิต ธรรม

๓. แนวทางการปฏิบัติ มีสติอาศัยกาย เวทนา จิต ธรรม เจริญญาณ เจริญสติ ไม่อาศัยค้นหาและทวิภูจิชูอยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆในโลก

ภายในกาย อธิบาย เป็นหลายนัย ได้ชี้แจงเพื่อให้กำหนดโดยไม่สับสนกัน คือ ตามดูกาย ในกาย ไม่ใช่ตามดูเวทนา หรือจิต หรือธรรม คือ “ตามดูกายแต่ละส่วน ๆ ในกายที่เป็นส่วนรวม เป็นการแยกดูไปที่ละอย่าง จนมองเห็นว่ากายทั้งหมดไม่มีอะไรนอกจากเป็นที่รวมของส่วนย่อย ๆ ลงไป ไม่มีบุคคล เป็นเรา เป็นเขา หรือกายของเรา เป็นการวิเคราะห์หน่วยรวม เป็นการคลี่คลายความเป็นกลุ่มก้อนเหมือนลอกใบกล้วยและกาบกล้วยออกจากต้นกล้วยจนไม่เห็นมีต้นกล้วย”^{๖๒} ในเวทนาในเวทนา จิตในจิต ธรรมในธรรม ก็ทำนองเดียวกันนี้

^{๖๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒-๓๐๔.

^{๖๒} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๗๒, ม.อ. (บาลี) ๑/๓๓๓, อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒๘๔.

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ดังกล่าว สมเด็จพระผู้มีพระภาคได้ตรัสเตือนให้พวกภิกษุได้ตระหนักถึงวิปัสสนา ด้วยพระดำรัสว่า พวกเธอจะมีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง ไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งเลย คือ ปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔^{๖๓} เห็นด้วยปัญญาตาม ความเป็นจริงว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา^{๖๔}ตน ธรรม ก็คือ กาย เวทนา จิต ธรรม หรือ รูปนาม เป็นที่ตั้งของสติ เกิดปัญญา คือการพิจารณาเห็นตามความเป็นจริง แยก रूप แยกนาม ตามพระไตรลักษณ์

๓.๓.๒. องค์ธรรมที่สำคัญของสติปัฏฐาน ๔

พระพุทธองค์ตรัสมีตนเป็นที่เกาะ เป็นที่พึ่ง คือ เป็นผู้ปฏิบัติกำหนดรู้สภาวะธรรม มีธรรมเป็นเกาะเป็นที่พึ่ง หมายถึงหลักการแห่งความเชื่อมั่นและการพึ่งตนเอง คือ พิจารณาอารมณ์ที่ถูกรู้ในสติปัฏฐาน ๔ มีองค์คุณ ๓ คือ

๑. อาตปปี เพียรตั้งใจทำจริง
๒. สัมปชานโน รู้ตัวทั่วพร้อมติดตามอิริยาบถอยู่ทุกขณะ
๓. สติมา มีสติระลึกรู้อยู่ที่รูปนามที่กำลังเกิดขึ้น

ความจริงคนทั่วไปที่มีได้เจริญสติปัฏฐานก็รู้ว่าตนเดิน ใจไม่ได้อยู่กับอาการเดินนั้น แต่ใจมักคิดถึงเรื่องในอดีตหรืออนาคตโดยมิได้รับรู้สภาวะเดินอย่างแท้จริง ในบางครั้งแม้จะรู้ถึงการเดินก็มีความสำคัญว่าเป็นอดีต ตัวตน เป็นเราที่เดินอยู่ การเดินมีความเที่ยงไม่แปรปรวน เพราะกิริยาเดินดำรงอยู่เหมือนเดิม มิได้ปรากฏสภาวะเกิดดับ ความรู้สึกของคนทั่วไปจึงมีอดีตสัญญา คือ ความสำคัญว่าเป็นตัวตน ไม่ใช่สติปัฏฐานหรือวิปัสสนา

นักปฏิบัติตามรู้สภาวะเดินในปัจจุบันขณะ ย่อมจะมีสติและปัญญาแตกต่างจากการรับรู้ของคนทั่วไป กล่าวคือ ย่อมรับรู้จิตที่ต้องการจะเดินก่อนโดยกำหนดว่า “อยากเดินหนอ” แล้วสามารถตามรู้สภาวะเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงที่สุด ย่อมรู้ว่าสภาวะเคลื่อนไหวเกิดขึ้นจากจิตที่สั่งให้เคลื่อนไหว และสภาวะเคลื่อนไหวนั้นก็มีความขาดช่วงในระยะที่ยก ย่าง และเหยียบไม่ปะปนกัน หลังจากนั้นก็จะยังเห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของสภาวะเคลื่อนไหวโดยละเอียด นักปฏิบัติผู้เกิดสภาวะธรรมอย่างนี้ ย่อมจะเข้าใจว่าไม่มีตัวเรา ของเรา ซึ่งเป็นผู้เดิน มีเพียงจิตที่สั่งงานและกลุ่มรูปที่เคลื่อนไหวจากระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่ง มีสภาพไม่เที่ยงเพราะเกิดขึ้นแล้วดับไป เป็นทุกข์เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดดับ และไม่ใช่ตัวตนที่ผู้ใดอาจบังคับบัญชาได้ ย่อมเพิกถอนความเห็นผิดว่ามีบุคคล ตัวตน เป็นเรา ของเรา และละความยึดมั่นในตัวตน

^{๖๓} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๓/๕๙.

^{๖๔} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๓/๕๙.

องค์คุณคือ อาตาศิปิ สมปชาโน สติมา

การตื่นบำเพ็ญเพียร เป็นกิจที่ควรทำให้ยิ่งขึ้นไป ในมหาอัสนปุรสูตร กล่าวว่า เราทั้งหลายจักเป็นผู้ประกอบความเพียรในธรรมเป็นเครื่องตื่นอย่างต่อเนื่อง จักชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมอันเป็นเครื่องขัดขวางด้วยการเดินจงกรมและการนั่งตลอดวัน ด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่งตลอดปฐมยามแห่งราตรี สำเร็จการนอนดูจราขสีห์โดยตะแคงข้างเบื้องขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะ หมายใจว่าจะลุกขึ้นตลอด มัชฌิมยามแห่งราตรี ลุกขึ้นชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมเป็นเครื่องขัดขวางด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่งตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี^{๖๕}

๑. อาตาศิปิ หรือ ความเพียรเผากิเลส ที่เรียกว่า สัมมัปปธาน ๔ เพื่อละอกุศล เพื่อไม่ทำอกุศลใหม่ เพื่อทำกุศลใหม่ และเพื่อเพิ่มพูนกุศลเก่า (จัดจ้อในรูปนามปัจจุบัน)

๒. สมปชาโน มีสัมปชัญญะ มีปัญญาเห็นเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ที่เป็นสภาวะลักษณะ และสามัญญลักษณะของรูปนาม (หยั่งเห็น)

๓. สติมา มีสติอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วงตั้งแต่ตื่นนอนจนถึงหลับสนิท^{๖๖} (ต่อเนื่องไม่ขาดช่วง) ในการถือเอานิมิต และการปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน นอกจากธรรม ๓ ประการดังกล่าว ยังต้องประกอบด้วย สมาธิ ศรัทธาเป็นอินทรีย์หรือผละ ๕ ประการ

นอกจากธรรม ๓ ประการดังกล่าว ทรงแสดงสมาธิเกิดจากสติที่ต่อเนื่อง และเป็นเครื่องพัฒนาให้ปัญญาแก่กล้าขึ้นตามลำดับ ตามมคคพทวลัญจนนัย สมาธิ ที่เกิดจากสติที่ต่อเนื่อง สมาธิทำให้จิตตั้งมั่นอยู่ในสภาวะธรรมที่กำหนดรู้ด้วยสติ จัดเป็นวิปัสสนา ขณิก สมาธิ (จิตแนบชิดตั้งมั่นอยู่ในสภาวะธรรมที่กำหนด) เป็นบางส่วนขององค์มรรค คือ สัมมาทิฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ เป็นคุณสมบัติสำคัญช่วยให้บรรลุจุดหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน เมื่อรวมพลังกันในสัดส่วนที่พอเหมาะแล้ว ผลสำเร็จย่อมเกิดขึ้น หากขาดส่วนใดส่วนหนึ่งจะทำให้การกำหนดรู้นั้นไม่ต่อเนื่อง ไม่ชัดเจน และมีโอกาสถูกบิดเบือนได้ง่าย

“ดังนั้น ผู้หวังความก้าวหน้าในการพ้นทุกข์จึงต้องศึกษาให้รู้จักองค์คุณทั้ง ๓ พร้อมทั้งฝึกฝนพัฒนาลักษณะทั้ง ๓ ดังกล่าว ให้มีในตนเอง เพราะว่าหากไม่มีความเพียรก็จะเกิดความชะงักงันในการสังเกต ซึ่งเป็นอุปสรรคในการเจริญกรรมฐาน ผู้ที่ไม่มีสัมปชัญญะก็จะเกิดความสับสนในการเลือกใช้วิธีการที่ถูกต้อง หรือวิธีการหลีกเลี่ยงทางที่ผิด ส่วนผู้ที่มีสติอ่อนก็จะไม่สามารถระลึกถึงวิธีการที่ถูกและละทิ้งวิธีการที่ผิด ทำให้ผู้ปฏิบัติไม่ประสบความสำเร็จในการเจริญกรรมฐาน เป็นต้น”

^{๖๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๒๓/๔๕๖-๔๕๗.

^{๖๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), พระคันธสาราภิงค์ แปลและเรียบเรียง, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙ M.A, Ph.D.) ตรวจสอบชำระ, มหาสติปัญญาฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๓๐-๓๓.

พระพุทธองค์ยกย่องถึงความเพียร สติ และสัมปชัญญะ ในขบวนการปฏิบัติว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเฝ้าตามดูกายในกาย (เวทนา.จิต.ธรรม) มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ.กำจัดอภิชฌาและโทมัทสน์ในโลกอยู่ เมื่อภิกษุเฝ้าตามดูกายในกายอยู่ ย่อมตั้งจิตไว้โดยชอบ ผ่องใสโดยชอบ ในกายานุปัสสนานั้น เธอตั้งจิตไว้โดยชอบ ผ่องใสโดยชอบ ในกายานุปัสสนานั้นแล้ว ยังญาณทัสสนะให้เกิดในกายอื่นภายนอก.”^{๖๗}

ในมหาปฐิสสูตรทรงตรัสว่า “เมื่อเธอเฝ้าดูอยู่เช่นนั้น จิตย่อมคลายกำหนด ย่อมหลุดพ้นจากอัสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่น.”^{๖๘}

๓.๔ วิธีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ การใช้สติและปัญญาพิจารณา กำหนดรู้ รูป นาม สภาวะธรรมทางกาย เวทนา จิต ธรรม ตามความเป็นจริง จนหยั่งรู้ถึงความเปลี่ยนแปลง แปรปรวนไปของสภาวะธรรมทั้งหลายว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคลตัวตนเราเขา อนึ่ง อาศัยเพียงการฟังธรรมอย่างเดียวไม่กำหนดรูป นาม ในขณะที่ปัจจุบันย่อมไม่สามารถทำวิปัสสนาญาณให้เกิดขึ้นได้ ซึ่งกล่าวได้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนาที่พ้นจากการกำหนดรูป นาม หรือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่พ้นจากหลักสติปัฏฐาน ๔ ไม่มีเลย

ในคัมภีร์วิปัสสนาที่ปณีฎีกา ได้สรุปประเด็นเรื่องสติปัฏฐานกับวิปัสสนาว่า “ขึ้นชื่อว่าวิปัสสนาแล้วย่อมไม่แคล้วจากมหาสติปัฏฐานไปได้เลย ไม่มองคิโดก้องค์หนึ่งขององค์ ๔ ในมหาสติปัฏฐานนี้รวมอยู่ด้วย”^{๖๙} ซึ่งมีความหมายอีกอย่างว่า มหาสติปัฏฐานนี้ คือ เส้นทางที่พระพุทธองค์และพระอรหันตสาวกทั้งหลายดำเนินไปสู่ความพ้นทุกข์จริง

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐานเป็นได้ทั้งสมณะและวิปัสสนาคือ กายา นุปัสสนาสติปัฏฐาน มีอิริยาบถปัพพะ สัมปชัญญะปัพพะ ธาตุมนสิการปัพพะ เป็นวิปัสสนา ส่วนอานาปานปัพพะ ปฏิกูลมนสิการปัพพะ นวสวิตถาปัพพะ ต้องเจริญสมณะเสียก่อนแล้วจึงยกขึ้นสู่วิปัสสนา ภายหลัง ส่วนเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ธัมมานุปัสสนา สติปัฏฐาน เป็นวิปัสสนาล้วน

^{๖๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๙/๒๒๒-๒๒๔.

^{๖๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๗๗/๒๒๙.

^{๖๙} พระอาจารย์ ดร.ภททันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุฐานาจริยะ, **ปฐมวิปัสสนา วงศ์ในประเทศไทย**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอรินทรพริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๔), หน้า ๒๔๔.

วิธีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ในหมวดกาย เวทนา จิต และธรรม มีดังนี้

๓.๔.๑ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

หลักปฏิบัติว่าด้วยการพิจารณากำหนดรู้อาการที่ปรากฏทางกาย คือเอาสติไปตั้งไว้ที่กายในอิริยาบถต่างๆ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในพระไตรปิฎกมีพระบาลีรับรองว่า

“กายะ กายานุปัสสี วิหริติ อาตาปี สมปะชาโน สติมา”^{๗๐} แปลว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ”^{๗๑}

ในหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้มี ๖ ปัพพะ คือ ๑. อานาปานปัพพะ ๒. อิริยาปถปัพพะ ๓. สัมปชัญญูปัพพะ ๔. ปฏิกูลมนสิการปัพพะ ๕. ธาตุมนสิการปัพพะ ๖. นวสิวลิกาปัพพะ ซึ่งเป็นได้ทั้งสมถะและวิปัสสนา ในที่นี้จะนำเสนอเฉพาะหมวดที่เป็นวิปัสสนาล้วน อันได้แก่ อิริยาปถปัพพะ สัมปชัญญูปัพพะ และธาตุมนสิการปัพพะ ดังนี้

๑) อิริยาปถปัพพะ

ว่าด้วยวิธีปฏิบัติเกี่ยวกับอิริยาบถหลัก ๔ ประการ คือ เดิน ยืน นั่ง นอน มีพระพุทธดำรัสตรัสวิธีปฏิบัติไว้ว่า “ปุณ จปริ ภิกขเว ภิกขุ คจจนโต วา คจจามิติ ปชานาติ”^{๗๒}

แปลว่า “ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุ เมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่า เราเดิน”^{๗๓} แม้ในอิริยาบถ คือ ยืน นั่ง และนอน ก็มีพระดำรัสตรัสไว้ในลักษณะเดียวกันนี้

ในคัมภีร์อรรถกถา แสดงวิธีปฏิบัติเกี่ยวกับอิริยาบถหลักไว้ว่า

การเดิน ความว่า เดินไปโดยการแผ่ขยายของวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของจิต วาโยธาตุเกิดจากจิตเพราะฉะนั้น ภิกษุนี้ จะรู้ชัด (อิริยาบถ) อย่างนี้ว่า จิต (ความคิด) เกิดขึ้นว่า เราจักเดิน จิตนั้นจะให้วาโยเกิด จะให้การไหววาโยเกิด. การเคลื่อนไหวกายทั้งหมดไปข้างหน้า โดยการแผ่ขยายของวาโยธาตุอันเกิดจากกิริยาของจิต เรียกว่า การเดิน.

ในการปฏิบัติวิปัสสนา เปรียบเทียบการเดินจกรม ๖ ระยะ^{๗๔} โดยท่านวิปัสสนาจารย์กำหนดแบ่งไว้เพื่อสะดวกในการปฏิบัติเป็นขั้นๆ ดังนี้

๑ ระยะกำหนด ขว้างหนอ ซ้าย่างหนอ

๒ ระยะ กำหนด ยกหนอ เหยียบหนอ

๓ ระยะ กำหนด ยกหนอ ย่างหนอ เหยียบหนอ

^{๗๐} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘.

^{๗๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^{๗๒} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๐๘/๗๘.

^{๗๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๘/๑๐๔.

^{๗๔} พระพุทธโฆสเถระ, **วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อจ อสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๐๓๙.

๔ ระยะเวลา กำหนด ยกสั้นหนอ ยกหนอ อย่างหนอ เหยียบหนอ

๕ ระยะเวลา กำหนด ยกสั้นหนอ ยกหนอ อย่างหนอ ลงหนอ ถูกหนอ

๖ ระยะเวลา กำหนด ยกสั้นหนอ ยกหนอ อย่างหนอ ลงหนอ ถูกหนอ กตหนอ^{๗๕}

๒) สัมผัสขณูปัพพะ

เป็นหลักปฏิบัติเกี่ยวกับอิริยาบถย่อย ซึ่งเนื่องอยู่กับอิริยาบถหลัก เช่น การก้าวไป การถอยกลับ การแลดู เหลียวดู การคู้ การเหยียด การครองสังฆาฏิ บาตร จีวร การฉั่น การเคี้ยว การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ เป็นต้น พระพุทธองค์ตรัสวิธีปฏิบัติทุก ๆ อิริยาบถที่เคลื่อนไหวทางร่างกาย มีพุทธดำรัสว่า “ปุณ จปริ ภิกขเว ภิกขุ อภิกกนเต ปฏิกกนเต สมปะชานการี โหติ”^{๗๖} แปลว่า “ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุ ทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ”^{๗๗} ในอิริยาบถย่อย ๆ อื่น ก็มีพุทธดำรัสไว้ในลักษณะเดียวกันนี้ ในอรรถกถาได้กล่าวอธิบายไว้ว่า

ภิกษุยอมเป็นผู้ทำสัมผัสขณูปัพพะ (ความเป็นผู้รู้พร้อม) ในการก้าวไปข้างหน้า และถอยกลับมาข้างหลัง ย่อมเป็นผู้ทำสัมผัสขณูปัพพะ ในการแลไปข้างหน้า แลเหลียวไปข้างซ้าย ข้างขวา ย่อมเป็นผู้ทำสัมผัสขณูปัพพะ ในการคู้เอวจะเข้า เหยียดเอวจะออกยอมเป็นผู้ทำสัมผัสขณูปัพพะ ในการทรงผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวร ย่อมเป็นผู้ทำสัมผัสขณูปัพพะ ในการกิน ดม เคี้ยว และลิ้ม ย่อมเป็นผู้ทำสัมผัสขณูปัพพะในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ย่อมเป็นผู้ทำสัมผัสขณูปัพพะในการเดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พุด และความเป็นผู้นิ่งอยู่^{๗๘}

ในอรรถกถาอธิบายสัมผัสขณูปัพพะ มี ๔ ประการ คือ

ประการที่ ๑ ความรู้ที่เกิดจากการพิจารณาว่า มีประโยชน์หรือไม่มีประโยชน์ เรียกว่า สาทถกสัมผัสขณูปัพพะ

ประการที่ ๒ ความรู้ที่เกิดจากการพิจารณาว่า เป็นสัปายะหรือไม่เป็นสัปายะ เรียกว่า สัปายสัมผัสขณูปัพพะ

ประการที่ ๓ ความรู้ที่เกิดขึ้นจากการพิจารณาว่า อารมณ์นั้นถูกต้องหรือไม่ถูกต้อง เรียกว่า โจรสัมผัสขณูปัพพะ

ประการที่ ๔ ความรู้ที่เกิดขึ้นจากการพิจารณาว่า รู้สึกตัวชัดว่าไม่หลงลืมในขณะที่ทำกิจนั้นๆ เรียกว่า อสัมโมหสัมผัสขณูปัพพะ^{๗๙}

๓) ธาตุมนสิการปัพพะ

^{๗๕} ธนิต อยู่โพธิ์, *วิปัสสนาภิธาน*, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๒๘.

^{๗๖} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๖/๒๕๐.

^{๗๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๖/๓๐๕.

^{๗๘} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๖/๒๑๒.

^{๗๙} ที.สี.อ. (บาลี) ๒๑๔/๑๖๖.

เป็นหลักปฏิบัติว่าด้วยวิธีกำหนดพิจารณาเกี่ยวกับธาตุทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม ดังมีพระพุทธดำรัสว่า “ปุณ จปริ ภิกขเว ภิกขุ อิมเมว กายิ ยถาจิติ ยถาปณิหิติ ธาตุ โส ปจจเวกขติ อตถิ อิมสมิ กายเ ปจวิธธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุติ”^{๘๐} แปลว่า “ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุ พิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้ มี ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่”^{๘๑}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้อธิบายไว้ในหนังสือมหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน มีความว่า ธาตุ ๔ เหล่านี้ บางแห่งเรียกว่า มหาภูตรูป คือ รูปใหญ่โตปรากฏชัด แปลว่า รูปที่ใหญ่โตโดยรูปร่างและปรากฏชัดโดยลักษณะ เพราะวัตถุสิ่งของทั้งสิ้นประกอบขึ้นจากรูปเหล่านี้ซึ่งมีลักษณะเฉพาะตนเด่นชัดกล่าวคือ

- ๑) ปฐวีธาตุ ธาตุดิน มีลักษณะแข็ง หรืออ่อน
- ๒) อาโปธาตุ ธาตุน้ำ มีลักษณะไหล หรือเกาะกุม
- ๓) เตโชธาตุ ธาตุไฟ มีลักษณะเย็น หรือร้อน
- ๔) วาโยธาตุ ธาตุลม มีลักษณะหยาบ หรือตึง^{๘๒}

๓.๕. อานิสงส์การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๑) ในตอนท้ายของมหาสติปัฏฐานสูตร ตรัสอานิสงส์การปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ ว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็ผู้ใดผู้หนึ่ง พึงปฏิบัติสติปัฏฐานภาวนา ๔ อย่างนี้ ตลอด ๗ วัน เป็นอย่างน้อยก็หวังได้ว่า เขาพึงหวังผลในปัจจุบันอย่างใดอย่างหนึ่ง ในจำนวนผล ๒ อย่าง คือ ๑. จะได้บรรลุมรรคผล ๒. ถ้ายังมีอุปาทานเหลืออยู่ จะบรรลุนาคามิผล ทรงตรัสสัตถุประสงค์การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาสติปัฏฐาน ๔ ว่า ทางนี้เป็นทางเดียว ๑. เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ ๒. เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ ๓. เพื่อดับทุกข์และโทมนัส ๔. เพื่อบรรลุนิพพาน ๕. เพื่อให้แจ้งนิพพาน

๒) อานิสงส์การเจริญวิปัสสนาภาวนาในพระสูตร กล่าวสรุปได้ ๔ ประการ คือ

๑. มีสติมั่นคงไม่ตายด้วยความหลง^{๘๓}
๒. ได้เกิดอยู่ในสุคติภูมิ คือโลกมนุษย์และสวรรค์
๓. ถ้าอุปนิสัยยังอ่อนอยู่ ก็จะเป็นอุปนิสัยติดขันธสันดานไปในภพหน้า^{๘๔}

^{๘๐} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๘/๒๕๑.

^{๘๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗.

^{๘๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๑๘๘.

^{๘๓} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๙/๔๗๕.

^{๘๔} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๙/๓๐๔.

๔. ถ้ามีอุปนิสัยและอินทรีย์แก่กล้า ก็จะทำให้แจ้งพระนิพพานด้วยปัญญาภายใน ๗ วันหรือ ๗ เดือน หรือ ๗ ปี พระอรหัตผลในปัจจุบันหรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลือ ก็จักเป็นพระอนาคามี พึงหวังได้^{๘๕}

๓) กล่าวถึงอานิสงส์ของสติปัฏฐาน ๔ ที่ละหรือทำลายวิปัสสนาธรรมทั้ง ๔ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา มีว่า

๑. กายานุปัสสนาทำลายสุภวิปัสสนา	ความสำคัญว่าเป็นของสวยงาม
๒. เวทนานุปัสสนาทำลายสุขวิปัสสนา	ความสำคัญว่าเป็นสุข
๓. จิตตานุปัสสนาทำลายนิมิตวิปัสสนา	ความสำคัญว่าเป็นของเที่ยง
๔. ธัมมานุปัสสนาทำลายอัตตวิปัสสนา	ความสำคัญว่าเป็นตัวเป็นต้น ^{๘๖}

๔) อานิสงส์ตามลักษณะการกำหนดจนได้สภาวะธรรมในวิปัสสนาภาวนา ในวัตถุนานัตตญาณนิเทศ^{๘๗} ญาณกถา ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค พระสารีบุตรกล่าวว่า เมื่อกำหนด กำหนดจนไตรลักษณ์เกิด อานิสงส์คือ

เมื่อกำหนดโดยความไม่เที่ยง ย่อมต้องละนิมิตสัญญาได้

เมื่อกำหนดโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้

เมื่อกำหนดรูปรูปันธ์เป็นต้น ว่า รูปนี้แก่ รูปนี้เจ็บ รูปนี้เหี่ยวแห้งเป็นต้น ย่อมละอัตตสัญญาได้ เพราะเห็นได้ว่ารูปที่กำหนดแล้วนั้น ล้วนแล้วไม่อยู่ในการควบคุมของตน ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของตน ละทิฐฐิมานะความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนเราเขาเสียได้ ลดความเห็นผิด มีสัมมาทิฐฐิความเห็นชอบโดยแท้

๓.๖. สรูป

๓.๑ วิปัสสนาภาวนา หมายถึง ปัญญาที่ยังรู้สภาวะรูปนามตามความเป็นจริงว่า สภาวะธรรมทั้งหลาย ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคลตัวตนเราเขา กล่าวคือไตรลักษณ์ หรือพิจารณาเห็นลักษณะรูปนามว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตน นำเบื่อ คลายราคะ ละกำหนด ดับกิเลส ทิ้งกิเลส

๓.๒ วิปัสสนาภูมิ เรียกว่า อารมณ์ของวิปัสสนา ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เมื่อย่อเป็น รูปนาม ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนามีอารมณ์เดียวเท่านั้น ใช้ขณิกสมาธิกำหนดรับรูปนาม

^{๘๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๔/๓๓๘-๓๔๐.

^{๘๖} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๖๙.

^{๘๗} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๖/๑๐๙-๑๑๐.

จนกระทั่งฌณิกสมาธิยกยกระดับสูงขึ้น จิตมีกำลังแกร่งกล้าอย่างสูงสุดก็จะเห็นการเกิดดับของรูปนาม
บรรลุมรรคผลได้ในที่สุด^{๘๘}

อีกอย่างหนึ่ง วิปัสสนาภูมิ หมายถึง อารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาเป็นอารมณ์ของการ
กำหนดรู้ในขณะที่ปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นั้น มีอยู่ ๖ ภูมิด้วยกัน คือ

๑. ชั้นที่ ๕	๒. อายุตนะ ๑๒	๓. ชาติ ๑๘
๔. อินทรีย์ ๒๒	๕. อริยสัจ ๔	๖. ปฏิจจนุปบาท ๑๒

๓.๓ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานี้ พระพุทธองค์ตรัสไว้ใน มหาสติปัฏฐานสูตร ว่า “ทางนี้เป็น
ทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อ
บรรลุนิพพาน เพื่อให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔ ประการ

แม้ในมหาปรินิพพานสูตร ก็ตรัสอธิบายมรรคแก่สุภัททปริพาชก ว่า “ธรรมวินัยนี้จะไม่ว่าง
จากอริยบุคคลหากปฏิบัติชอบในอริยมรรคอยู่” สติปัฏฐานจึงเป็นการพิจารณาเห็นภายใน ภายนอก
อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ เห็นเวทนาในเวทนา เห็นจิต
ในจิต เห็นธรรมในธรรมอยู่

สติปัฏฐาน ๔ จึงเป็นหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนามี ๔ ประการ คือ

๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน มี ๖ ปีพพะคือ อานาปาน อิริยาปละ สัมปชัญญะ ปฏิกุ
ชาติ นวสีกะ

๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน มี ๙ ปีพพะคือ สุข ทุก อุเบกขา ๔.สุขเจ็ดด้วยอามิส
ทุกข์เจ็ดด้วยอามิส อุเบกขาเจ็ดด้วยอามิส สุขไม่เจ็ดด้วยอามิส ทุกข์ไม่เจ็ดด้วยอามิส อุเบกขาไม่เจ็ด
ด้วยอามิส

๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน มี ๑๖ ปีพพะคือ จิตมีราคะ จิตไม่มีราคะ จิตมีโทสะ จิต
ไม่มีโทสะ จิตมีโมหะ จิตไม่มีโมหะ จิตปรุงแต่ง จิตไม่ปรุงแต่ง จิตเป็นมหากุศล จิตไม่เป็นมหากุศล จิต
อื่นยิ่งกว่า ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตตั้งมั่น จิตไม่ตั้งมั่น จิตหลุดพ้น จิตไม่หลุดพ้น

๔) ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน มี ๕ ปีพพะคือ นิ वर्ณ ๕ ชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒
โพชฌงค์ ๗ สัจจะ ๔

มีองค์ธรรมที่ประกอบคือ อาตาปี เพียรตั้งใจทำจริง

สัมปะชาโน รู้ตัวทั่วพร้อมติดตามอิริยาบถอยู่ทุกขณะ

สติมา มีสติระลึกอยู่ที่รูปนามที่กำลังเกิดขึ้น

๓.๔ วิธีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

วิธีการปฏิบัติใช้สติตามรู้ในกาย เวทนา จิต ธรรม ภายใน ภายนอก ทั้งภายในและ
ภายนอกกว่าเป็นเพียงกาย เวทนา จิต ธรรม แต่ละอย่างไปที่ปรากฏในปัจจุบัน

^{๘๘} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ ศาตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A.,
Ph.D.), อริยวงศ์ปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูร
สาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๗.

สติตามรู้สภาวะ เหตุเกิด เหตุดับ ทั้งเหตุเกิดและเหตุดับ ในกาย เวทนา จิต ธรรม ปฏิบัติ ผลคือไตรลักษณ์ปรากฏเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไป

แนวทางการปฏิบัติคือมีสติอาศัยกาย เวทนา จิต ธรรม เจริญญาณ เจริญสติ ไม่อาศัย ตัณหาและทิฏฐิอยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆในโลกคือรูปนาม

ตัวอย่างการตามดูภายในกาย ไม่ใช่ตามดูเวทนา หรือจิต หรือธรรม คือ ตามดูกายแต่ละ ส่วน ๆ ในกายที่เป็นส่วนรวม แยกดูไปที่ละอย่าง จนมองเห็นว่ากายทั้งหมดไม่มีอะไร ไม่มีสัตว์ บุคคล เรา เขา หรือเป็นกายของเรา ละลายความเป็นกลุ่มก้อนเหมือนลอกใบกล้วยและกาบกล้วยออกจาก ต้นกล้วยจนไม่เห็นมีต้นกล้วย^{๘๘} ในเวทนาในเวทนา จิตในจิต ธรรมในธรรม ก็ทำนองเดียวกันนี้

๓.๕ อานิสงส์การปฏิบัติสติปัฏฐานสูตร

สรุปอานิสงส์ไว้ท้ายของมหาสติปัฏฐานสูตร ว่า

ผู้ปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ อย่างนี้ พึงหวังผลในปัจจุบัน ๒ อย่าง คือ ๑. จะได้บรรลุอรหัตตผล ๒. ถ้ายังมีอุปาทานเหลืออยู่ จะบรรลุอนาคามีผล และทรงตรัสว่าตฤประสงค์การปฏิบัติวิปัสสนากาวนา สติปัฏฐาน ๔ ว่า ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอุบายธรรม เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน

^{๘๘} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๗๒.

บทที่ ๔

ศึกษาเหตุเกิดและเหตุดับของรูปชั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

จากวัตถุประสงค์ในการวิจัยครั้งนี้ คือ เพื่อศึกษาเหตุเกิดและเหตุดับของรูปชั้น ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ผู้ศึกษาได้กำหนดขอบเขตของเนื้อหาในบทนี้ไว้ ดังนี้

๔.๑ เหตุเกิดรูปชั้น

๔.๒ เหตุดับของรูปชั้น

๔.๓ ความสัมพันธ์ของรูปชั้นกับปัจจัยสมุปบาท

๔.๔ เหตุเกิดและเหตุดับของรูปชั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๔.๕ บทสรุป

ซึ่งต้องศึกษาในแต่ละหัวข้อต่อไปนี้

๔.๑ เหตุเกิดรูปชั้น

คำว่า เหตุเกิด ความหมายในพจนานุกรม ที่แปลว่า เหตุที่เกิดขึ้นโดยไม่คาดคิด^๑ และอีกอย่าง ตามที่คนทั่วไปเข้าใจคือการทำบุญก็ดีทำบาปก็ดีนำมาเกิด ถ้าหากบุญนำมาเกิดก็จะมีสุขภาพร่างกายแข็งแรงปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ มียศ ลาภ สรรเสริญ สุขต่างๆ มากมาย แต่ถ้าเป็นบาปนำมาเกิดก็มีความหมายตรงกันข้าม ซึ่งไม่มีผู้ใดปรารถนาเลย แต่ก็หลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะละเว้นจากผลแห่งกรรมคือการกระทำของตนในอดีตชาตินั่นเอง ความเกิดของสรรพสิ่งในโลกและจักรวาลล้วนมีเหตุ ไม่ใช่เกิดขึ้นลอยๆ ตามลำพัง พุทธศาสนานั้นมีหลักธรรมที่อธิบายว่าเหตุเกิดหรือที่มาหรือบ่อเกิดนั้นหมายถึงอะไรเกิดแล้วจะเป็นอะไร ซึ่งไม่ได้หมายถึงเพียงแต่การเกิดของคนทั่วไปที่เข้าใจว่า ผู้ที่คลอดออกมาจากท้องแม่แล้วมีชีวิตอยู่นั้นเรียกว่า เกิด

กาลาที่ ๘๗๓ หน้า ๑๐๐๑ ในคัมภีร์อภิธานวรรณนาได้ให้ความหมายของมูลศัพท์^๒ ซึ่งมีเหตุภายในคือโลภะเหตุเป็นต้น ดังนี้

สรุปว่า เหตุที่ตรงกับงานวิจัยนี้ที่สุดคือ เหตุที่มีโลภะเป็นต้นที่เป็นต้นต่อของการก่อให้เกิดกระบวนการของรูปตั้งแต่การเกิดขึ้นเป็นต้นไปนั่นเอง ซึ่งในธรรมจักรตรงกับ สมุทยสัง ความจริงคือเหตุให้เกิดทุกข์ หมายความว่า รูปชั้นนี้เป็นตัวทุกข์เพราะอาศัยเหตุเกิดคือตัณหา ๓ มีความอยากมีอยากเป็นและความยึดติดในรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และความยินดีในธรรมารมณ์นั่นเอง

คำว่า เกิด ในบาลี คือ (๑) โยนิ (๒) ปฏิสนธิ ดังมีอธิบายดังนี้

โยนิ แปลว่า กำเนิด คือ ที่เกิด หรือที่ให้กำเนิดของสรรพสัตว์ มี ๔ ประการ ได้แก่

^๑ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๖), หน้า ๑๔๒๕.

^๒ พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๐๐๑.

๑. ซลาพุชะ คือ เกิดในครรภ์ ได้แก่สัตว์ที่เกิดอยู่ในครรภ์ก่อนแล้วค่อยคลอดออกมาเป็นตัว เช่น มนุษย์ โค หมา แมว เป็นต้น

๒. อัณฑชะ คือ เกิดในไข่ ได้แก่ สัตว์ที่จำแนกบางอย่างที่เกิดในไข่ก่อนแล้วจึงฟักตัวออกมาเช่น ไก่ นก กบ เต่า ปลา เป็นต้น

๓. สังเสทชะ คือ เกิดในเถ้าโคล ได้แก่ สัตว์ที่เกิดในของสกปรกโสภณ เช่น หนอน ยุง แมลง

๔. โอปปาติกะ คือ เกิดผุดขึ้น ได้แก่ พวกที่เกิดเป็นตัวตนเลย เช่น เทวดา มาร พรหม และสัตว์นรก

คำว่า ปฏิสนธิ^๓ พบในมิลินทปัญหาหลายเรื่อง เช่น

นามรูปปฏิสนธิคณหปัญหาที่ ๑ บ้าง ปุณปฏิสนธิคณหปัญหาที่ ๗ บ้าง นจสังกมติปฏิสนธิคณหปัญหาที่ ๕ บ้าง เป็นต้น^๔

คำทั้ง ๒ รวมกันเป็น เหตุเกิด จึงหมายถึงสิ่งที่ทำให้เกิดหรือเหตุที่ทำให้เกิดกระบวนการทางปัญญา ซึ่งตรงกับงานวิจัยนี้คือ รูปทุกชนิดที่กำหนดได้เช่น รูปสี รูปกลิ่น รูปรส เป็นต้น

๔.๑.๑ เหตุเกิดของรูปชั้นในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร

ต้นหาคือ ความอยาก มี ๓ ประการด้วยกันคือ กามตัณหา ความอยากในอารมณ์ที่ต้องการ ภาวตัณหา ความอยากมีอยากเป็นต่าง ๆ วิภวตัณหา ความไม่อยากเป็นนั่นเป็นนี่ จึงเป็นเหตุทำให้เกิดรูปชั้น (ทุกข์ทั้งปวง) เริ่มตั้งแต่การเกิดในภพใหม่ไปจนถึงทุกข์ที่เนื่องด้วยอุปาทานชั้น ๕ ความเข้าใจเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์นี้เป็นเรื่องสำคัญเพื่อการดับทุกข์โดยตรง เหมือนกับการวินิจฉัยโรคเป็นสิ่งจำเป็นในการรักษาโรคเช่นกัน พระพุทธองค์ทรงรู้เหตุที่ทำให้เกิดรูป คือทุกข์ด้วยพระองค์เอง และยังสามารถดับความทุกข์ในรูปให้หมดสิ้นไปได้ ด้วยการดับสาเหตุคือสมุทัยสัง อันได้แก่ ตัณหา คือ ความทะยานอยากในกามคุณ มีลักษณะกระหายอยากได้สิ่งที่ต้องการ เหมือนคนที่หิวข้าวและกระหายน้ำดื่มฉะนั้น

ในเรื่องเดียวกันนี้ ท่านพระโสภณมหาเถระ ได้อธิบายไว้ในหนังสือ ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ว่า พระพุทธองค์กล่าวถึงเหตุเกิดทุกข์คือรูปชั้น (ในงานศึกษานี้จะเน้นส่วนที่เป็นรูป) ว่า “อิท โข ปน ภิกขเว ทุกขสมุทยो อริยสัจจ, ยาย ตณฺหา โปโนปภาวิกานนฺทิราศสทคตา ตตรตตราภินฺนุทีนึ เสยฺยถิ กามตณฺหา ภาวตณฺหา วิภวตณฺหา” แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์นี้ คือ ตัณหาที่ก่อให้เกิดภพใหม่ ประกอบกับความยินดีพอใจที่ทำให้เพลิดเพลินในภพและอารมณ์นั้นๆ หมายความว่า ความพอใจในกามคุณอย่างหนึ่ง ความพอใจโดยเห็นว่าภพเที่ยงอย่างหนึ่ง และความพอใจโดยเห็นว่าภพขาดสูญอย่างหนึ่ง^๕ตามความคิดของผู้ศึกษาคำว่า ภพ แปลว่า เกิดมี ก็ได้ ก็จะได้ความหมายอีก

^๓ พระครูสังวรสมาธิวัตร (ประเดิม โภมโล), **บทเรียน ไตรภูมิพระร่วง**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, มปป.), หน้า ๑๒ - ๒๘.

^๔ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **คัมภีร์มิลินทปัญหา ไทย-บาลี**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ พระพุทธิวงศมุนี (บุญมา ที่ปถมโม สุตสุข), (กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๐).

^๕ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๙๔.

อย่างว่าตัณหาที่ประกอบด้วยความยินดีพอใจที่เรียกว่าอุปาทานยึดมั่นสร้างภพชาติขึ้น เพราะภพมีจึงทำให้เกิดรูปขันธ์เป็นมนุษย์ขึ้นแล้วนำมาซึ่งทุกข์

ตัณหาทั้ง ๓ ประการที่เป็นสาเหตุการเกิดของรูปขันธ์เป็นต้นนั้น ก็เพราะคนเราหลงเข้าไปยึดติดด้วยอำนาจของความพอใจ ยึดติดรูปทั้งหลายว่าสวยว่างามน่ารัก ติดเวทนา คือเสวยอารมณ์ที่ชอบใจ เสวยอารมณ์ที่ไม่พอใจ ไปยึดติดสัญญาว่า พองอย่างนี้ขัดดีหนอ ชอบ พองอย่างนี้ติด ๆ ขัด ๆ ไม่ชอบหนอ ปวดแรงแง ๆ ชอบเพราะรุนแรง ปวดน้อย ๆ เบา ๆ ไม่ชอบ หนาวเย็นมาก ๆ ไม่ชอบหนอ หนาวเย็นน้อย ๆ อบอุนชอบ ร้อนมาก ๆ ไม่ชอบ ร้อนนิดหน่อยกลับชอบ เช่นนี้เป็นต้น ติดสังขารคือการปรุงแต่งจิตเป็นบุญเป็นบาป บางครั้งอยากให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ในสิ่งที่เราถูกใจชอบใจ ติดความรู้สึก คือติดในจิต ติดวิญญาณว่ารู้สึกกอย่างนี้ดี รู้สึกกอย่างนี้ไม่ดี^๖ ฉะนั้นอุปาทานที่ยึดติดในอารมณ์ต่าง ๆ เหล่านี้ทำให้เกิดรูปนามขึ้นในทุก ๆ ภพชาติเลยทีเดียว

ในภาคปฏิบัติโยคีผู้กำหนดอารมณ์จดจ่อต่อเนื่องก็สามารถรู้แยกแยะออกได้ว่าสิ่งไหนเป็นเหตุเกิดเหตุดับของเบญจขันธ์มีรูปขันธ์เป็นต้นอาทิเช่น ในขณะที่โยคีเห็นกดี คู้เข้าเป็นต้นกดี ทุกครั้งที่กำหนดว่า “เห็นหนอ คู้เข้าหนอ” ก็จะทราบถึงความใสของจักขุ ที่สามารถเห็นได้และรูปมีการเคลื่อนไหวเป็นต้นนั้น จะเกิดดับอยู่อย่างต่อเนื่อง ก็การรู้เช่นนี้ ได้ชื่อว่าเป็นอุทยัพพญาณคือญาณที่เห็นการเกิดซึ่งเรียกว่า สมุทยะ หรือนิพพัตตลักษณะ และเห็นการดับซึ่งเรียกว่า วยะ หรือวิปริณามลักษณะ

อนึ่ง ธรรมดาว่า พาลปุถุชนทั้งหลาย ย่อมนี้กว่า รูปและนามเป็นธรรมชาติที่เป็นสุข ดีดงาม ไม่ได้นี้กว่าเป็นทุกข์ ไม่ดี ไม่งาม ไม่รู้กระทั่งการเกิดและการดับของรูปนามว่าการไม่เกิดของรูปนามนั้นแหละคือความสุข ความดี ก็การไม่รู้เช่นนี้เรียกว่า อวิชชา เมื่อตอนที่คนเราทำกรรมไว้ในภพก่อน ก็เพราะเนื่องจากว่า ยังมีอวิชชาคือความไม่รู้ฝังอยู่ในจิตสันดานจึงได้มีความปรารถนาต้องการในรูปนามนั้นและเพื่อให้รูปนามนั้นได้อยู่ดีกินดี จึงได้ทำกรรมต่างๆ ก็การทำกรรมต่าง ๆ นั้นมี ๒ ฝ่าย คือ ทำกุศลกรรมและอกุศลกรรม แต่ถ้าจะหมายเอาสาเหตุของการเกิดเป็นมนุษย์ในภพชาตินี้ ก็จะต้องหมายเอากุศลกรรมเท่านั้น

อาทิกัมมิกบุคคลกล่าวคือ ผู้ที่เริ่มเจริญวิปัสสนาภาวนาใหม่ ๆ นั้นจะต้องมีความเชื่อมั่นและเข้าใจโดยปริยัติหรือโดยสุตะดังนี้ว่า ในเวลาที่ทำกรกำหนดวิปัสสนา โยคีก็จะสามารถเห็นการเกิดและการดับพร้อมกับสาเหตุแห่งการเกิดดับของรูปนามเหล่านั้นได้อย่างประจักษ์แจ้ง เพราะฉะนั้นแม้จะผสมผสานด้วยทฤษฎี คือสิ่งที่ได้เห็นมา สุตะคือสิ่งที่ได้ยินมา โยคินั้นก็สามารถที่จะเกิดความพึงพอใจได้ อนึ่งโยคินั้นสามารถที่จะพิจารณารู้โดยอาการต่าง ๆ โดยนัยดังนี้ว่า

“เนื่องจากเรายังมีอวิชชาในภพชาติก่อน ๆ รูปนี้จึงเกิด หากปราศจากอวิชชาแล้ว รูปนี้ก็

จะไม่สามารถเกิดขึ้นได้” ดังนี้บ้าง

รู้ว่า “เนื่องจากตนเองยังไม่ปราศจากตัณหากล่าวคือความอยาก ความปรารถนาความต้องการ รูปนี้จึงเกิด หากปราศจากตัณหาแล้ว รูปนี้ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้” ดังนี้บ้าง

^๖ ชินสกเถระ พระธรรมจักร เทศนาฎีกา พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์ จำกัด ๒๕๕๖) หน้า ๙๙.

รู้ว่า “เนื่องจากตัวเองยังมีกรรมที่ได้กระทำไว้ในปางก่อน รูปนี้จึงเกิดขึ้น หากไม่ได้กระทำกรรมไว้แล้วไซ้ รูปก็จะไม่สามารถเกิดขึ้นได้” ดังนี้บ้าง

รู้ว่า “แม้ในภพปัจจุบัน เนื่องจากตัวเองได้มีชีวิตอยู่เพราะอาหารที่กลืนกินเข้าไป รูปจึงเกิดขึ้นได้ หากไม่มีอาหาร รูปนี้ก็จะไม่สามารถเกิดขึ้นได้” ดังนี้บ้าง

อนึ่งการรู้เช่นนี้เรียกว่า อุทฺถัพพญาณ ซึ่งเป็นญาณที่รู้โดยอนุมาน นั่นก็คือ การคาดคะเนในธรรมที่เป็นเหตุเกิด ซึ่งเรียกว่า สมุทฺเษะ ธรรมที่เป็นเหตุดับซึ่งเรียกว่า นิโรธ ซึ่งตรงกับข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ภวธรรมที่ว่า อวิชชาสมุทฺยา รูปสมุทฺโย อวิชชานิโรธา รูปนิโรโธ. รูปเกิดเพราะอวิชชาเกิด รูปดับเพราะอวิชชาดับ^๗

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาได้แสดงการเกิดดับของรูปไว้ดังนี้ว่า อาหารสมุทฺยา รูปสมุทฺโย อาหารนิโรธา รูปนิโรโธ. ซึ่งมีลักษณะที่เหมือนกันกับข้อความในปฏิสัมพันธ์ภวธรรมที่ได้ยกมาข้างต้นนั่นเอง โดยทำนองเดียวกัน รูปอิริยาบถใหญ่และอิริยาบถย่อย ก็พึงทราบว่าเป็นการรู้ในขั้นของอุทฺถัพพญาณ เช่นกัน เพราะมีอุตฺถกถาคือ ความเย็น ความร้อน รูปที่เรียกว่ารูปเย็น รูปร้อน หรือเตโชธาตุ จึงเกิดขึ้น หากไม่มีอุตฺถแล้ว รูปดังกล่าวก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ นี่เป็นการรู้การเกิดดับของรูปทั้งสิ้น ก็การรู้การเกิดดับ เหตุเกิดและเหตุดับทั้งหลายของรูปตามนัยที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น มีความสอดคล้องกับพระบาลีว่า อิติ รูปสฺส สมุทฺโย อิติ รูปสฺส อตฺถงคโม.

๔.๑.๒ เหตุเกิดของตัณหา

พระองค์ทรงแสดงเหตุเกิดของตัณหาไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า ปิยรูป คืออารมณ์อันเป็นที่รัก ซึ่งเกิดที่ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สาทรูปคืออารมณ์ที่เจริญใจ ฉะนั้นเวลาตัณหาเกิดจะเกิดที่จักขุคืออนันตตา การเห็น โสตะ หู การได้ยิน ฆานะ จมูก การได้กลิ่น ชิวหา ลิ้น การรู้รส กาย รูปร่าง การเคลื่อนไหว มโน ใจ การรู้ธรรม ได้แก่ เจ็บ ปวด มีนชา คัน เมื่อย ร้อน เย็น แขนง ตึง สุข ทุกข์ เกิดที่นี้ เวลาตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อันเป็นที่รักคือปิยรูป อันเป็นรื่นเริงบันเทิงใจคือสาทรูปนี้ ดังนั้นเหตุเกิดแห่งตัณหาที่เป็นเหตุให้สร้างรูปนามก็เกิดที่นี้

สรูปคือ ในขณะที่ส่วยเวทนา รับรู้อารมณ์ความรู้สึกต่าง ๆ มีสุข ทุกข์ ไม่สุขไม่ทุกข์ หรือเฉย ๆ อยู่ นั่น รูป สัญญา สังขาร และวิญญานก็เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กล่าวคือทำให้เกิดขั้นทั้ง ๕ ในขณะที่จิตเดียวกันด้วย อุปาทานการที่ยึดเกาะขั้น ๕ จึงเกิดขึ้นพร้อมกับการถูกต้องสัมผัส และเมื่อใดที่ขั้น ๕ เหล่านี้มีปิยรูป รูปอันเป็นที่รัก สาทรูป รูปหรืออารมณ์เป็นที่รื่นเริงบันเทิงใจ ตัณหาจึงเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปที่ขั้น ๕ เหล่านั้น สังสารวัฏฏ์คือการหมุนเวียน เกิด แก่ เจ็บ ตายจึงเริ่มต้นที่จุดนี้ ถ้าดับตัณหาทั้งสามประการลงได้สังสารวัฏฏ์ก็ยุติลง ภาพใหม่ชาติใหม่ก็เกิดไม่ได้อีก รูปขั้นเป็นต้นก็เกิดไม่ได้

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงแนะนำให้ดับทุกข์ ด้วยการดับที่เหตุแห่งทุกข์คือ ตัณหา เมื่อเหตุแห่งทุกข์ดับ ทุกข์ก็ดับ ทุกข์ที่เกิดแต่ขั้นนี้มีกองแห่งรูปเป็นต้นเกิดอีกต่อไปไม่ได้

^๗ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์), จรูญธรรมดา แพล, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๓๑๘ - ๓๒๐.

ในปฏิสัมพันธ์ทางธรรมที่ได้แสดงอุทฺทพพญาณกล่าวถึงความเกิดและความเสื่อมหรือดับแห่งรูปที่เป็นไปตามสภาวะลักษณะแปรผันแห่งขั้นทั้งปวงเอาไว้อย่างชัดเจนว่า

“ปัญหาในการพิจารณาเห็นความแปรผันแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ชื่อว่าอุทฺทพพยานุสัสสนาญาณ เป็นอย่างไร

คือ รูปที่เกิดแล้วเป็นปัจจุบัน ลักษณะความบังเกิดแห่งรูปนั้น ชื่อว่าความเกิดขึ้น ลักษณะความแปรผันไปแห่งรูปนั้น ชื่อว่าความเสื่อม ฯลฯ เวทนาที่เกิดแล้ว ฯลฯ วิญญาณที่เกิดแล้ว ฯลฯ

จักขุที่เกิดแล้ว ฯลฯ ภพที่เกิดแล้ว เป็นปัจจุบัน ลักษณะความบังเกิดแห่งภพนั้น ชื่อว่าความเกิดขึ้น ลักษณะความแปรผันไป (แห่งภพนั้น) ชื่อว่าความเสื่อม ปัญหาที่พิจารณาเห็นดังนี้ ชื่อว่าอนุสัสสนาญาณ”^๘

ความเกิดแห่งรูปขั้นในที่นี่หมายถึงเอากการแปรผันที่เป็นไปตามธรรมดาของไตรลักษณ์ ทั้งนี้ยังแสดงลักษณะของละหวัชธรรมต่อไปอีก ซึ่งในที่นี้จะชี้แจงเฉพาะธรรมฝ่ายเกิดดับแห่งรูปขั้นเท่านั้น เช่นการกล่าวถึงความเกิดขึ้นแห่งรูปขั้น ย่อมเห็นลักษณะ ๕ ประการ คือ

๑. เพราะอวิชาเกิด รูปจึงเกิด
๒. เพราะตัณหาเกิด รูปจึงเกิด”
๓. เพราะกรรมเกิด รูปจึงเกิด”
๔. เพราะอาหารเกิด รูปจึงเกิด”
๕. เมื่อเห็นลักษณะแห่งความบังเกิด ก็ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขั้น

ความเกิดขึ้นแห่งรูปขั้น ย่อมเห็นลักษณะ ๕ ประการนี้

ความเสื่อมหรือความดับแห่งรูปขั้น ย่อมเห็นลักษณะ ๕ ประการ คือ

๑. เพราะอวิชาดับ รูปจึงดับ”
๒. เพราะตัณหาดับ รูปจึงดับ”
๓. เพราะกรรมดับ รูปจึงดับ”
๔. เพราะอาหารดับ รูปจึงดับ”
๕. เมื่อเห็นลักษณะแห่งความแปรผัน ก็ย่อมเห็นความเสื่อมแห่งรูปขั้น^๙

ความเสื่อมหรือความดับแห่งรูปขั้น ย่อมเห็นลักษณะ ๕ ประการนี้

เมื่อเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมหรือดับแห่งรูปขั้น ย่อมเห็นลักษณะ ๑๐ ประการนี้

การเห็นเกิด-ดับแห่งรูปขั้นจึงเป็นการเห็นโดยลักษณะตามที่ปรากฏในปฏิสัมพันธ์ทางธรรมยึดหลักธรรมฐิติที่ว่าสภาวะธรรมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป โดยปัจจุบันขณะใช้สติสัมปชัญญะกำหนดพิจารณาให้รู้แจ้ง คือรู้เท่าทันอารมณ์ที่เกิดขึ้นทุกขณะจิตที่รูปนั้นอยู่ก็รู้ รูปลุกขึ้นก็รู้ แปรเปลี่ยนจากยืนเป็นเดินไปก็รู้ หยุดหรือดับลงก็รู้ เช่นนี้เรียกว่ามีสติกำหนดเท่าทันอารมณ์ปัจจุบัน

ญาณที่พิจารณาเห็นการเกิดและดับแห่งรูปขั้นเป็นต้นได้ทุกขณะเช่นนี้ เรียกว่าอุทฺทพพญาณเกิดขึ้น ซึ่งมีองค์ธรรม ได้แก่ปัญญาเจตสิก ที่สัมปยุตด้วยญาณเป็นมหากุศล อุทฺทพพญาณ มี ๒ คือ

^๘ ขุ.ป.๓๑/๔๙/๗๗.

^๙ ขุ.ป.๓๑/๕๐/๗๗-๗๘.

๑.) ตรุณอุทฺทพฺพญาณ คือ เป็นญาณที่ยังอ่อน ซึ่งมีวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้นผสมอยู่ด้วย เรียกว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิตี คือ ยังอยู่ในขั้นที่ต้องตัดสั่นใจเลือกทางเดิน หากเลือกอยู่ในวิปัสสนูปกิเลส วิปัสสนาก็ไม่ก้าวหน้าเรียกว่า อัมคคะ มิใช่ทาง ถ้าไม่ยึดติด สลัดใจจากวิปัสสนูปกิเลสได้ เรียกว่า มัคคะ ไขหนทางแห่งวิมุตติ ความหลุดพ้น

๒.) พลวอุทฺทพฺพญาณ คือ ญาณอย่างแก่ ปัญญาพิจารณาเห็นการเกิด-ดับแห่งรูปขันธ์ เป็นต้น ผ่านพ้นอุปสรรคคือวิปัสสนูปกิเลสมาได้ด้วยดี ปฏิบัติดำเนินไปตามขั้นตอนของวิปัสสนาญาณโดยตรงที่เรียกว่า มัคคปฏิบัติ^{๑๐}

๔.๑.๓ เหตุเกิดหรือปัจจัยเป็นเหตุให้รูปเกิดตามหลักอภิธรรม

อภิธรรมได้กล่าวถึงหลักธรรมหลายประการด้วยกันที่เป็นเหตุให้รูปเกิด ธรรมเหล่านั้น เรียกว่ารูปสมุฏฐานนัย คือธรรมที่แสดงเหตุให้รูปเกิดขึ้น

๑.กรรม ที่เป็นเหตุให้เกิดรูป ชื่อว่า กัมมสมุฏฐาน

๒.จิต ที่เป็นเหตุให้เกิดรูป ชื่อว่า จิตตสมุฏฐาน

๓.อุตุ ที่เป็นเหตุให้เกิดรูป ชื่อว่า อุตุสมุฏฐาน

๔.อาหาร ที่เป็นเหตุให้เกิดรูป ชื่อว่า อาหารสมุฏฐาน

กรรม หมายถึง การกระทำด้วยกาย วาจา และใจ ที่เป็นบุญเป็นบาป กุศล อกุศล มีการจงใจทำเป็นเบื้องต้นทั้งมีมาแล้วในอดีตชาติและปัจจุบันชาติ รูปเกิดจากกรรมเป็นเหตุเรียกว่า กัมมชรูป

จิต หมายถึงการ อากัปกริยาที่รูปแสดงออก มีรูปยืน รูปนั่ง รูปเดิน รูปนอน รวมถึงรูปที่พูดอยู่ หรืออาการรูปหายใจเข้าหายใจออกเป็นต้น รูปเหล่านี้เกิดจากอำนาจที่มีพลัง เรียกรูปที่เกิดจากจิตนี้ว่า จิตตชรูป

อุตุ หมายถึง รูปที่เกิดจากอุตุ คืออุณหภูมิ ความร้อน หรือเย็น และอุตุชรูปนี้เกิดได้ทั้งภายในและภายนอก สำหรับภายในสัตว์ เกิดขึ้นได้ทุก ๆ ขณะของจิต นับตั้งแต่ฐิติขณะของปฏิสนธิ เป็นต้นมา จิตเกิดขึ้น ๑ ขณะ จะมีอนุขณะ ๓ คือ อุปาทขณะ ฐิติขณะ ภังคขณะ

อาหาร หมายถึง โอสารต่าง ๆ สัตว์ทั้งหลายกลืนลงลำคอไป จึงได้รับการย่อยสลายจากธาตุไฟ^{๑๑} ในร่างกาย ค้ำจุนหล่อเลี้ยงร่างกายให้ดำรงอยู่ รูปที่เกิดจากอาหารนี้เรียกว่า อาหารชรูป

๔.๑.๔ กำหนดรู้เหตุเกิดเหตุดับรูปขันธ์ตามสภาวะญาณ

เบญจขันธ์ คือ รูปขันธ์ที่รับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ได้แก่ สี เสียง กลิ่น รส สัมผัสสิ่งต่าง ๆ ที่เรียกว่า आयตนะ ทางผ่าน มีการแตกดับหรือเสื่อมสลายอยู่ตลอดเวลา ส่วนนามขันธ์ที่รับรู้ทางใจ และความรู้สึก นึกคิดต่าง ๆ มีการน้อมไปสู่อารมณ์ อันประกอบจิตหรือเจตสิก กล่าวโดยย่อว่า เบญจขันธ์ นี้เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ที่ก่อให้เกิดปัญญาญาณ

^{๑๐} พระสัทธัมมโชติก อัมมาจาริยะ, **ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ**, มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพยวิสุทธิตี, ๒๕๕๔), หน้า ๑๑๖.

^{๑๑} นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, **อภิธัมมัตถสังคหะ**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพยวิสุทธิตี, มปท.) หน้า ๖๗-๖๘.

วิปัสสนาญาณ

วิปัสสนาญาณ หมายถึง ปัญญาที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริงแก่ผู้ปฏิบัติที่มีสติกำหนดรูปรูปนามให้เป็นปัจจุบันอารมณ์ตามลำดับมี ๑๖ ลำดับ ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจัยปริคคหญาณ สัมมสนญาณ อุทัยพพญาณ ภังคญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญจิตกัมยตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารูปกขาญาณ อนุโลมญาณ โคตรภูญาณ มรรคญาณ ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณ เป็นต้น ในที่นี้จักแสดงเฉพาะญาณต้น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเหตุเกิดเหตุดับของรูปชั้นปรากฏอยู่

จำแนกวิปัสสนาญาณ^{๑๖}โดยโสฬสญาณ ๑๖ ประการ

วิปัสสนาญาณแบ่งออกเป็น ๓ ระดับ คือ^{๑๗}

ญาณระดับต้น หมายถึง นามรูปปริจเฉทญาณ และ ปัจจัยปริคคหญาณ

๑. นามรูปปริจเฉทญาณ ปัญญาที่รู้แจ้งรูปรูปนาม รูปรูปนามานัน ยาทาทสสนัน ทิฏฐิวิสุทฺธิ นาม^{๑๘}ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นลักษณะอาการเฉพาะของสภาวะธรรมทางกาย (รูป) และทางใจ (นาม) ออกจากกันได้ตามความเป็นจริง คือ รูปมีสภาพเปลี่ยนแปลงชำรุดทรุดโทรม นามมีสภาพนุ่มไปสู่อารมณ์ หรือรู้อารมณ์นั้นชื่อว่า ทิฏฐิวิสุทฺธิ ความเห็นอันบริสุทธิ์ นาม หมายถึง ใจ รูป หมายถึง กาย ปริจเฉท แปลว่า แยก ญาณ แปลว่า ปัญญา “นามรูปปริจเฉทญาณ”^{๑๙}แปลว่า ปัญญาที่ว่า อะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม รูป นามแท้จริงเป็นอย่างไร และสามารถแยกรูปแยกนามออกจากกันได้ไม่ปะปนกัน อย่างชัดเจน คือ ปัญญาที่รู้แจ้งรูปรูปนาม มีสภาวะลักษณะที่สำคัญ ดังนี้^{๒๐}

๑) สามารถแยกรูป แยกนาม ออกเป็นคนละอันได้ เช่น พองกับยุบเป็นคนละอัน พองเป็นรูป รู้เป็นนาม ยุบเป็นรูป รู้เป็นนาม ขวายเป็นรูป รู้เป็นนาม ซ้ายอย่างเป็นรูป รู้เป็นนาม เป็นต้น

๒) สามารถแยกรูปแยกนาม ทางทวารทั้ง ๕ ได้ เช่น

ทางตา เมื่อมีภาพมากระทบจะเกิดการเห็นเกิดขึ้น เวลาตาเห็นรูป ตากับสี เป็นรูป รู้ การเห็นเป็นนาม

ทางหู เมื่อเสียงมากระทบจะเกิดการรู้เสียง ได้ยินเสียงเกิดขึ้น เวลาหูได้ยิน เสียง หูกับเสียงเป็นรูป รู้การได้ยินเป็นนาม เป็นต้น

ทางจมูก เมื่อมีกลิ่นมากระทบจะเกิดการรู้กลิ่นขึ้น เวลาจมูกได้กลิ่น จมูกกับกลิ่นเป็นรูป รู้การได้กลิ่นเป็นนาม

ทางลิ้น เมื่อมีรสมากระทบลิ้นจะเกิดการรู้รสขึ้น เวลาลิ้นได้รส ลิ้นกับรสเป็นรูป การรู้รสเป็นนาม

ทางกาย เมื่อมีอารมณ์มากระทบผิวกาย จะเกิดการรู้อารมณ์ เช่น เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เวลาถูกต้อง การรับรู้เย็น ร้อน อ่อน แข็งเป็นรูป การรู้เป็นนาม

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) , พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๖๐.

^{๑๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๖๙.

^{๑๘} พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (มหาสีสยาตอ), หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ,หน้า ๔๗.

^{๑๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ), ลำดับโสฬสญาณ, หน้า ๕๑.

^{๒๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี(โชดก ญาณสิทฺธิ), คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐานวิชาครู, หน้า ๖๑.

ทางใจ จะมีการรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา อารมณ์ที่รู้ได้ ทางใจ มีสภาพเป็นรูป การรู้เป็นนาม

ร่างกายทั้งหมดตั้งแต่ปลายผมถึงปลายเท้าเป็นรูป ใจเป็นนาม มีเพียงรูปกับนามเท่านั้นไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา มีแต่สักว่ารูปกับนามเท่านั้น เช่น นั่งเป็นรูป รู้ว่านั่งเป็นนาม ยืนเป็นรูป รู้ว่ายืนเป็นนาม เดินเป็นรูป รู้ว่าเดินเป็นนาม

รูปกับนามนั้นเกิดขึ้นพร้อมกัน เมื่อกำหนดใหม่ ๆ ยังไม่ปรากฏชัดเจน เมื่อกำหนดอยู่เรื่อย ๆ นานเข้า สมาธิเริ่มแก่กล้า ก็จะเริ่มปรากฏชัดเจนขึ้น

วิปัสสนาญาณนี้ ชื่อว่า นามรูปปริจเฉทญาณ คือ ญาณกำหนดรูป นาม สามารถกำหนดรู้ได้ว่า มีเพียงรูปนาม โดยปราศจากสมมุติบัญญัติที่เป็นบุคคล เรา ของเรา บุรุษ สตรี การกำหนดรูปนามนั้นเป็นการรู้เห็นลักษณะพิเศษ คือสภาวะลักษณะของรูปนามอย่างแท้จริง

๒. ปัจจัยปริคคหญาณ ปัญญาที่รู้เหตุ ปัจจัยของรูปนามดังบาลีว่า เอตสเสว ปน รูปนามสส ปัจจัยปริคคหณณ ตีสุ อทธาสุ กงขํ วิตริตวา จิตํ ญาณํ กงขาวิตรณวิสุทฺธิ นาม^{๑๗}

ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นในสภาวะของกาย (รูป) กับใจ (นาม) เป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน คือ ทั้งรูปและนาม เป็นเหตุ เป็นผลซึ่งกันและกันอยู่ทุกขณะ

ปัจจัยแปลว่า เหตุ และ ผล ปริคคหแปลว่า กำหนดรู้ ญาณแปลว่า ปัญญาปัจจัยปริคคหญาณ^{๑๘}แปลว่า มีปัญญากำหนดรู้ทั้งเหตุและผล เช่น รูปเป็นเหตุ นามเป็นผล นามเป็นเหตุ รูปเป็นผล รูปเป็นเหตุ รูปเป็นผล นามเป็นเหตุ นามเป็นผล เป็นต้น

เหตุ คือ สิ่งที่เกิดก่อน ผลค่อยเกิดทีหลังเช่น รูปเกิดก่อน นามเกิดทีหลัง นามเกิดก่อน รูปเกิดทีหลัง เป็นต้น มีสภาวะลักษณะที่สำคัญ^{๑๙}ดังนี้

๑) บางครั้ง รูปเป็นเหตุ นามเป็นผล เช่น ท้องพองขึ้นก่อน จิตจึงวิ่งไปกำหนดทีหลัง เป็นต้น

๒) บางครั้งนามเป็นเหตุ รูปเป็นผล เช่น จิตนั้นวิ่งไปอยู่ก่อนแล้ว ท้องจึงพองขึ้นทีหลัง

๓) อยากยืนเป็นเหตุ รูปที่ยืนเป็นผล อยากนั่งเป็นเหตุ รูปที่นั่งเป็นผล

๔) พองค้ำอยู่ลงไปไม่สุดก็มี

๕) ยุบลงไปลึก ๆ แล้วค้ำอยู่ก็มี

๖) พอง ยุบ หายไปเอามือไปคลำดูก็มี

๗) เวหนามีมากบ้าง น้อยบ้าง ตัวเองเข้าใจว่า มีเคราะห์ร้ายก็มี

๘) มีนิมิตรบกวนมาก เช่น รูปสัตว์ ป่า ภูเขา เป็นต้น

๙) พอง ยุบ กับจิตที่กำหนดไปพร้อม ๆ กัน

๑๐) บางทีสะดุ้งฟูไปข้างหน้าบ้าง ข้างหลังบ้าง

๑๑) มีความเห็นว่า ภพนี้ ภพหน้า และภพต่อ ๆ ไป ก็มีเพียงเหตุ ผล มีเพียงรูปนาม

เท่านั้น

^{๑๗} พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (มหาสีสยาตอ), หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๕๖.

^{๑๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี(โชดก ญาณสิริ), ลำดับโสฬสญาณ, หน้า ๕๙.

^{๑๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี(โชดก ญาณสิริ), คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐานวิชาครู, หน้า ๖๒.

๑๒) พองครั้งหนึ่งมี ๒ ระยะที่ คือต้นพอง กับสุดพอง

๑๓) อาการพองยุบเกิดขึ้นก่อนใจตามรู้ที่หลัง^{๒๐}

ผู้ที่ปฏิบัติถึงขั้นนี้พระอรหันตญาณเรียกว่า เป็นจุฬโสดาบัน^{๒๑}คือพระโสดาบันน้อย เป็นผู้มีคติ คือ ทางไปข้างหน้า ที่แน่นอน

เมื่อปฏิบัติธรรมบรรลุถึงปัจจัยปริศนญาณนี้แล้ว ย่อมเข้าใจได้ว่า รูปนามล้วนเกิดจากเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องกัน ปราศจากอำนาจเหนือธรรมชาติที่บันดาลให้เกิดขึ้น แม้ในอดีตล่วงมาแล้ว รูปนามก็เป็นเหตุผลแก่กันและกันอย่างนี้ และจะเป็นอย่างนี้ตลอดไป แม้ในกาลอนาคตข้างหน้า แล้วก็จะสิ้นความสงสัยว่า เตียวนี้เราเป็นอะไร เคยเป็นอะไรมาแล้ว และจะเป็นอะไรอีกต่อไปในอนาคต หรือเรามาจากไหน และจะไปเกิดที่ไหนต่อไปอีก ความสงสัยเหล่านี้ ย่อมจะหมดสิ้นไป เพราะได้รู้เห็นปัจจัยของรูปนามแจ้งชัดแล้ว

๓. สัมมสนญาณ^{๒๒}ปัญญาที่พิจารณาเห็นรูปนาม รู้ไตรลักษณ์ เป็นญาณที่ผู้ปฏิบัติเกิดปัญญาหยั่งรู้แจ้งในลักษณะของรูป นามที่เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เห็นนิมิตต่าง ๆ เช่นแสงสว่าง พระพุทธรูป หมอก ควัน ปีติ ปัสสัทธิ สุข ศรัทธา ตลอดจน รสต่าง ๆ พบแล้วดับไป เห็นแต่เกิดแล้วดับไป

เมื่อปฏิบัติธรรมบรรลุถึงสัมมสนญาณนี้แล้ว จะเกิดญาณรู้ว่า เบญจขันธ์คือขันธ์ ๕ หรือรูปนามนี้ตกอยู่ในสามัญลักษณ์ กล่าวคือ ย่อมยังเห็นความเกิดขึ้นและดับไปของสภาวะธรรมปัจจุบันที่รับรู้ได้ชัดเจน ทำให้เข้าใจว่ารูปนามไม่เที่ยง เกิดขึ้นแล้วดับไปทุกขณะ และย่อมเข้าใจว่า รูปนามที่เกิดดับอยู่นั้นเป็นทุกข์ เราเพลิดเพลนยินดีในรูปนามด้วยความหลงไม่รู้จริง ไม่น่ายินดีเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปเสมอ ถูกบีบคั้นด้วยความเกิดดับและเป็นของน่ากลัว และเมื่อพบกับทุกขเวทนาที่ทนได้ยาก ก็อาจพิจารณาว่า รูปนามไม่ใช่ของดีงาม เป็นทุกข์ เมื่อเข้าใจว่า รูปนามเกิดขึ้นแล้วดับไป เป็นกองทุกข์ล้วน ๆ ไม่อยู่ในอำนาจของตน ปราศจากแก่นสารที่เที่ยงและเป็นสุข ไม่ใช่อดีตตัวตนที่เราบังคับไม่ให้เกิดขึ้นหรือดับไปได้ การหยั่งเห็นพระไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง ขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ล้วนแต่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทั้งสิ้น^{๒๓}

ญาณระดับกลาง หมายถึง อุทยัพพญาณ

๔. อุทยัพพญาณ^{๒๔}จำแนกออกเป็น อุทยัพพญาณอย่างอ่อนและอุทยัพพญาณอย่างแก่ คือ

๑) อุทยัพพญาณอย่างอ่อน หรือ ตรุณวิปัสสนาญาณ ผู้ที่ได้ญาณนี้เรียกว่า อารัทธวิปัสสกะ (ผู้เริ่มเห็นแจ้งหรือผู้ได้เริ่มวิปัสสนาแล้ว) ปัญญาที่เพิกการพิจารณา เหลือเพียงแต่กำหนด

^{๒๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี(โชดก ญาณสิริ), คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐานวิชาครู, หน้า ๖๒.

^{๒๑} พระอาจารย์ ดร.ภททันตะ อาสภมหาเถร, ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งฯ, ๒๕๕๔) หน้า ๑๓๗.

^{๒๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, หน้า ๑๐๐๔.

^{๒๓} พระอาจารย์ดร.ภททันตะ อาสภมหาเถร, ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งฯ, ๒๕๕๔) หน้า ๑๑๙.

^{๒๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๗๒.

นั้น แสงสว่าง ปิติ ปัสสัทธิ สุข ศรัทธา เป็นต้นก็ย่อมเกิด แต่การกำหนดซึ่งความเกิดดับของรูปนามคง เป็นไปอยู่ด้วยดี

๒) อุทกัปปยญาณอย่างแก่ ญาณที่เห็นรูปนามอย่างชัดแจ้งทุกขณะกำหนด ซึ่งผู้ปฏิบัติจะพ้นไปจากอำนาจของวิปัสสนูปกิเลส^{๒๕} อารมณ์จะแจ่มใสประกอบด้วยวิปัสสนาญาณที่บริสุทธิ์ผุดผ่องสามารถกำหนดรูปรูปนาม ที่เกิดดับได้อย่างรวดเร็ว เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมเพียงกำหนดรู้ครั้งเดียวก็หายทันที หรือเพียงรับรู้โดยมิได้บริกรรมก็หายไป ไม่ย้ายที่หรือค่อย ๆ จางหายไป แต่เกิดขึ้นทันทีแล้วดับไปในที่นั้นทันทีโดยปราศจากความตั้งอยู่ชั่วขณะ ปัญญาที่คอยพิจารณาเห็นความเกิดดับของรูปนาม

เมื่อถึงญาณนี้แล้วใจของผู้ปฏิบัติจะผ่องใสโดยอำนาจของสมาธิ รู้ได้จากอารมณ์ภายในเกิดและดับเร็ว รู้ได้จากอารมณ์ภายนอก ได้แก่นิมิตต่าง ๆ เมื่อเกิดขึ้นก็หายไปรวดเร็ว รู้ได้จากอาการเวทนาเกิดขึ้นกำหนดก็ดับไปเร็ว เกิดขึ้นอีกตั้งอยู่ไม่นานก็ดับไป

ญาณระดับสูง หมายถึง ภังคญาณเป็นต้นไป

๕. ภังคญาณ^{๒๖} ญาณที่เกิดปรีชากำหนดรู้ความแตกสลายไปแห่งรูป นาม อารมณ์ และจิตที่กำหนดได้ดับหายไปพร้อม ๆ กันทุกครั้งที่กำหนดนั้น คือ ปัญญาที่พิจารณาเห็นเฉพาะความดับไปของรูปนาม

เมื่อบรรลุภังคญาณระดับแก่กล้าแล้ว ย่อมรู้เห็นความดับของรูปนามที่กำหนดรู้และความดับของวิปัสสนาจิตควบคู่กันไปอย่างรวดเร็ว เหมือนเมล็ดงาแตกที่ถูกคว่ำในหม้อ เหมือนฟองน้ำบนผิวน้ำที่เกิดจากฝนตกหนัก และเหมือนพยับแดด เป็นต้น เพราะผู้ที่บรรลุภังคญาณแล้ว ย่อมไม่เกิดอวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม ภพใหม่และขันธในอารมณ์ที่รู้เห็นว่าดับไป

๔.๑.๕ สังขาร

การกล่าวถึงสังขารที่เป็นเหตุเกิดและเหตุดับรูปขันธ์นั้น ก็เนื่องจากสังขารนี้เป็นเหตุเป็นปัจจัยขั้นต้น ๆ ย่อมจิตใจผ่องแผ้วตรงใจไว้ไม่ปล่อยวางจึงมีการผูกจิตถือปฏิบัติสนธิในภพใหม่ต่อไป

สังขาร คือ ความคิดปรุงแต่ง ความจงใจ ความมุ่งหมาย การตัดสินใจ การที่จะแสดงเจตนาออกมาเป็นการทำ กระบวนการความคิดที่เป็นไปตามความโน้มเอียง ความเคยชิน และคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต ซึ่งได้สั่งสมไว้

ตัวอย่างเช่น ความคิดปรุงแต่งให้วิญญาณดีคือจิตเรื่องดี ๆ คิดประกอบด้วยกุศลคือไม่อยากทำร้ายผู้อื่นสัตว์ รักและสงสารเพื่อนในฐานะที่เป็นมนุษย์ด้วยกันบ้างฐานะที่เป็นสัตว์ร่วมโลกเดียวกันบ้าง คิดแต่สิ่งสร้างสรรค์ดีงาม ปรุงแต่งให้คิดไปทางดีเรียกว่า"บุญญาภิสังขาร"

ปรุงแต่งให้คิดไปในทางชั่ว คิดชั่วจิตเป็นอกุศลย่อมจิต มองโลกในแง่ลบ ยึดอัตตาคือเอาความคิดของตนเป็นสำคัญ คิดเข้าข้างกลุ่มตนมีความเชื่อและวัฒนธรรมเป็นของตนกลุ่มตน ผู้ที่ไม่อยู่

^{๒๕} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค. หน้า ๑๐๖๑.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๗๔.

ในกลุ่มเดียวกันต้องกำจัดทิ้ง มีจิตประกอบด้วยโทสะ พยาบาทปองร้ายเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน มีตัณหาครอบงำอยากเป็นใหญ่ สารพัดความคิดแต่คิดในทางไม่ดี อย่างนี้เรียกว่า"อปุญญาภิสังขาร"

ปรุงแต่งให้คิดกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่ว คือเป็นความคิดที่ประกอบด้วยมหากุศลเพราะบำเพ็ญเพียรทางจิตมาเป็นอย่างดี จึงข่มกิเลสได้มากกว่า ๒ สังขารข้างต้น จิตที่เป็นสมาธิเรียกว่าฌาน จิตจึงมีพลัง สามารถข่มกิเลสได้ชั่วคราว เมื่อฌานนั้น ๆ ยังไม่เสื่อม เรียกว่า"อเนญชาภิสังขาร"

กล่าวให้สั้น ก็คือ สังขาร ได้แก่ กิเลสและคุณธรรม ทั้งสองอย่างนี้จะผลัดเปลี่ยนกันเข้ามาปรุงแต่งจิตใจของคนไปทางใดทางหนึ่งใน ๓ ทางดังกล่าว คนเราจะคิดไปทางไหน อย่างไรนั้นก็อยู่ที่ตัวสังขารนี้เอง

คำว่า"สังขาร"ในหลักปฏิจจสมุปบาทนี้ มีความหมายตรงกับคำว่า"สังขาร"ในชั้น ๕ คือจัดอยู่ในฝ่ายนามธรรมเท่านั้น ส่วนคำว่า"สังขาร" ที่ปรากฏในคำสอนบางแห่ง เช่น สังขารในประโยคที่ว่า"อนิจจา วต สงขารธา" แปลว่า สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยงหนอ ในประโยคนี้ มีความหมายว่า ทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม หากความเที่ยงแท้แน่นอนไม่ได้ จึงมีความหมายแตกต่างจาก"สังขาร" ในปฏิจจสมุปบาท และเบญจขันธ์

ฉะนั้นในเจตนาสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงความเป็นไปของปฏิจจสมุปบาท ขณะรับอารมณ์ทางใจ (มนโวิญญาณ) แล้วเกิดสังขารปรุงแต่งทำให้เกิดความคิดนึกทางใจที่ดี และไม่ดี หรือเป็นบุญเป็นบาป ตลอดทั้งความยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์นั้น ๆ เป็นเหตุให้ได้รับความทุกข์ความเดือดร้อนในการรับอารมณ์ในขณะนั้นๆ ซึ่งเหตุการณ์เหล่านี้ กระบวนการสืบทอดเหตุปัจจัยในปฏิจจสมุปบาทซึ่งก่อให้เกิดรูป ดังมีความเป็นไปตามอรรถาธิบายต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุจงใจ ดำริ และนึกคิดสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอารมณ์มัจฉัย เพื่อความตั้งมั่นแห่งวิญญาณ เมื่ออารมณ์มัจฉัยมี ความตั้งมั่นแห่งวิญญาณจึงมี เมื่อวิญญาณตั้งมั่นแห่งวิญญาณ เจริญขึ้นแล้ว ความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปจึงมี เมื่อความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปมี ชาติ ขรา มรณะ โสกะ ปรีทเวหา ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมีต่อไป ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้มีได้ด้วยประการฉะนี้

ขณะใดภิกษุไม่จงใจ ไม่ดำริ แต่ยังนึกคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอารมณ์มัจฉัย ขณะใดภิกษุไม่จงใจ ไม่ดำริ และไม่นึกคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นไม่เป็นอารมณ์มัจฉัย เพื่อความตั้งมั่นแห่งวิญญาณ เมื่ออารมณ์มัจฉัยไม่มี ความตั้งมั่นแห่งวิญญาณจึงไม่มี เมื่อวิญญาณนั้นไม่ตั้งมั่นแล้ว ไม่เจริญขึ้นแล้ว ความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปจึงไม่มี เมื่อความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปไม่มี ชาติ ขรา มรณะ โสกะ ปรีทเวหา ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้มีได้ด้วยประการฉะนี้^{๒๗}

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธสาสภิกขุ) ได้แสดงการเกิดปฏิจจสมุปบาทในแต่ละวัน ไว้ในหนังสือ ปฏิจจสมุปบาท : เรื่องสำคัญที่สุดสำหรับพุทธบริษัท ซึ่งเนื้อหาสาระประกอบด้วยการการสร้างรูปนามสร้างภพชาติเป็นอย่างไร พอสรุปความได้ว่า

เด็กคนหนึ่งทำตุ๊กตาตกแตก จะมีปฏิจจสมุปบาทได้อย่างไร เด็กเล็กๆ คนหนึ่งร้องให้ขึ้นมาเพราะเห็นตุ๊กตาตกแตก ปฏิจจสมุปบาทจะเริ่มต้น ในขณะที่ตุ๊กตาตกแตกอยู่นั้น พอเด็กเล็กๆ เห็นตุ๊กตาตกแตก นี้เรียกว่า ตากัปรูปกระทบกันเกิดจักขุวิญญาณขึ้นมา รู้ว่า ตุ๊กตาแตก

^{๒๗} ส.นิ. (ไทย) ๖/๓๘/๗๙-๘๐.

ตามธรรมดาเด็กคนนี้จะประกอบอยู่ด้วยอวิชชา เพราะไม่เคยรู้ธรรม เมื่อตึกตาคแตกใจของเขาประกอบอยู่ด้วยอวิชชา อวิชชาจึงปรุงแต่งให้เกิดสังขาร คืออำนาจชนิดหนึ่งที่จะทำให้เกิดความคิด

ความนึกคิดอันหนึ่งที่จะเป็นวิญญาณ สิ่งนี้เรียกว่า วิญญาณ เด็กเมื่อเห็นตึกตาคแตกแล้วรู้ว่า ตึกตาคแตก อันนี้เป็นวิญญาณทางตา เพราะอาศัยตาเห็นตึกตาคแตก แล้วมีอวิชชาอยู่ในขณะนั้นคือ ไม่มีสติ เพราะว่ามีไม่รู้เรื่องธรรมเลย จึงเรียกว่า ไม่มีสติ ฉะนั้น จึงเกิดอำนาจปรุงแต่งวิญญาณ ที่จะเห็นรูปนี้ไปในทางที่จะเป็นทุกข์ ความประจวบของตากับรูป คือ ตึกตากับวิญญาณที่รู้นี้รวมกัน เรียกว่า ผัสสะ ซึ่งผัสสะทางตาได้เกิดขึ้นแก่เด็กคนนี้แล้ว หรือถ้าจะพูดให้ละเอียดก็ว่าได้ เกิดนามรูป คือ ร่างกายและใจของเด็กคนนี้ขึ้นมา ชนิดที่พร้อมสำหรับที่จะเป็นทุกข์

ตามธรรมดาร่างกายจิตใจของเราไม่อยู่ในลักษณะที่จะเป็นทุกข์ จะต้องมียวิชชา หรือมีอะไรมาปรุงแต่งให้มันมาอยู่ในลักษณะที่มันอาจจะเป็นทุกข์ ดังนั้นจึงเรียกว่า นามรูปก็เพิ่งเกิดเดี๋ยวนี้ เฉพาะกรณีนี้หมายความว่า มันปรุงแต่งวิญญาณด้วยอวิชชาขึ้นมาแล้ว วิญญาณนี้จะช่วยทำให้ร่างกายกับจิตใจนี้เปลี่ยนสภาพลุกขึ้นมาสำหรับทำหน้าที่ที่พร้อมที่จะเป็นทุกข์ คือ ไม่หลับอยู่ตามปกติ แล้วมันก็มีผัสสะที่สมบูรณ์พร้อมที่จะเป็นทุกข์ เฉพาะในกรณีนี้แล้วมันก็มีเวทนาคือความรู้สึกเป็นทุกข์ แล้วเวทนาที่เป็นความทุกข์นี้ทำให้เกิดตัณหา คือ อยากไปตามอำนาจของความทุกข์นั้น มีอุปาทานยึดมั่นว่าความทุกข์ของกู มันก็เกิดกูขึ้นมา เรียกว่า ภพ แล้วเบิกบานเต็มที่เรียกว่าชาติ แล้วมีความทุกข์ในเรื่องตึกตาคนี้คือ ร้องไห้ นั่นก็คือสิ่งที่เรียกว่า อุปายาส แปลว่า ความท้อแท้แห่งใจอย่างยิ่ง ทีนี้เรื่องชาตินี้มันมีความหมายกว้างคือ รวมชรามรณะอะไรไว้เสร็จ ถ้าไม่มีอวิชชาก็จะไม่ถือว่า ตึกตาคแตก หรือตึกตาคตาย แล้วก็ไม่มีความทุกข์แต่อย่างหนึ่งเกิดขึ้นเลย เดี่ยวนี้ทุกข์มันเกิดเต็มที่เพราะว่าเกิดอุปาทานว่า ตัวกู ตึกตาคของกู แล้วตึกตาคก็แตกแล้ว แล้วก็ทำอะไรไม่ถูกเพราะมีอวิชชา ดังนั้น จึงร้องไห้ การร้องไห้ คือ อาการของความทุกข์ขึ้นสูงสุดเต็มที่ ที่สุดของปัจจุสมุปบาท^{๒๘}

๔.๑.๖ อาหาร ๔

อาหาร คือคำข้าวอันจะพึงกลืนลงคอไป เรียกว่า กวฬิงการาหาร หรือโอชารส

พระพุทธองค์ทรงตรัสเหตุเกิดรูปและการดำรงอยู่ได้ของสัตว์ด้วยปัจจุสมุปบาทที่เรียกว่า มัชฌมาทปิฏกโลมเทศนา มัชฌมาทปิฏกโลมเทศนา หรือการแสดงปัจจุสมุปบาทเริ่มตั้งแต่กลางจนถึงต้น หมายถึง การแสดง ปัจจุสมุปบาทตั้งแต่กลางถอยหลังไปตามลำดับจนถึงอวิชชาเป็นที่สุด^{๒๙} ส่วนมากแสดงแก่สัตว์ที่ยึดมั่นว่า สัตว์โลกและกรรมต่าง ๆ นั้น เมื่อตายแล้วก็สูญหมด (อุจเฉททิฏฐิ) ซึ่งไม่เชื่อทั้งเหตุทั้งผล (อภิริย ทิฏฐิ) จึงแสดงให้เห็นว่า สัตว์จะดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร อาหารต่าง ๆ จะเกิดขึ้นได้ด้วยอาศัยตัณหาเป็นเหตุให้เกิด ตัณหาจะปรากฏขึ้นได้ก็ด้วยอาศัยเวทนาเป็นเหตุ เวทนาจึงอาศัยผัสสะเป็นเหตุ ฯลฯ ข้อนี้แสดงเพื่อให้แจ้งในอดีต^{๓๐} ดังปรากฏในมหาตัตถสัจจสูตร และ

^{๒๘} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธสาสนิกขุ), *ปัจจุสมุปบาท: เรื่องสำคัญที่สุดสำหรับพุทธบริษัท*, หน้า ๑๓-๑๔.

^{๒๙} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๔๓.

^{๓๐} พิศุร มลิวัดย์, *สังคหะ ๗*, (กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา;ม.ป.พ.), หน้า ๑๔๔.

อาหาร ซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงเหตุปัจจัยในอดีตทั้งหลายที่เป็นเหตุทำให้สรรพสัตว์สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ในแต่ละภุมิ ความว่า

ภิกษุทั้งหลาย อาหาร ๔ ชนิดนี้ เป็นไปเพื่อความดำรงอยู่แห่งสัตว์ที่เกิดแล้ว และอนุเคราะห์เหล่าสัตว์ที่แสวงหาภพที่เกิด อาหาร ๔ ชนิด คือ

๑. กวฬิงการาหาร อาหารคือคำข้าว หยาบบ้าง ละเียบดบ้าง
๒. ผัสสาหาร อาหารคือการสัมผัส
๓. มโนสัญเจตนาหาร อาหารคือความจงใจ
๔. วิญญาณาหาร อาหารคือวิญญาณ^{๓๑}

๔.๒ เหตุดับรูปขันธ์

ตามพจนานุกรม ท่านได้ให้ความหมายของคำว่า ดับ ไว้ว่า

ดับ เป็นคำกริยา แปลว่า สูญสิ้นไป เช่น วิญญาณดับ, ทำให้สิ้น เช่น ดับกิเลส ดับทุกข์ ทำให้ระงับ เช่น ดับโทสะ ดับโมโห ยังมีศัพท์ว่า ดับขันธ์ เป็นคำกริยา แปลว่าตาย ซึ่งใช้กับพระพุทเจ้าและพระอรหันต์

ดังนั้น เมื่อรวมคำว่า เหตุดับ เป็นคำสมาสจึงหมายความว่า สิ่งที่เป็นตัวการที่ทำให้เกิดความดับหรือการดับของอีกสิ่งหนึ่ง หมายความว่า เหตุดับนั้นต้องมีเหตุที่เป็นตัวการที่ทำให้อีกสิ่งหนึ่งที่มีอยู่แล้วดับไป เปลี่ยนแปลง หรือเสื่อมสลายสูญไป ในงานวิจัยนี้คือ นิโรธสัง ความจริงคือความดับทุกข์ ได้แก่เหตุดับรูปขันธ์นั่นเอง ซึ่งไม่ได้หมายถึงการตายตามที่ชาวโลกเข้าใจกัน แต่เป็นการดับของกิเลสที่อาศัยตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เกิดขึ้นมาแล้ว มีสติปัญญาไปรู้ทั่วถึงกำหนดเท่าทัน อามณณ์ที่เป็นปัจจุบันขณะตามความเป็นจริงของกระบวนการเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไปของสิ่งนั้นๆ

ส่วนคำว่า ดับ วิญญาณดับนั้น หลักธรรมในทางพุทธศาสนามีความหมายต่างจากการตายของชาวโลกคือ คำว่า วิญญาณ มีความหมายว่า ความรู้แจ้ง หมายถึงธาตุรู้ ได้แก่วิญญาณธาตุ และระบบการรับรู้ของจิตหลังจากที่ได้สัมผัสกับอารมณ์หรือสิ่งที่มากระทบสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ซึ่งเป็นระบบการที่เกิดจากประสาทสัมผัส เช่นเมื่อตาสัมผัสกับรูปหรือสีต่างๆ เกิดการรับรู้หรือเข้าใจทางตาขึ้นมา สภาวะเช่นนั้นคือ จักขุวิญญาณ ซึ่งคำว่าวิญญาณโดยทั่วไปมักจะเข้าใจว่า ภูตผีปีศาจ หรือสิ่งที่ล่องลอยออกจากร่างกายของคนที่ยาไปแล้ว แต่ความจริงในทางพุทธศาสนา วิญญาณจัดเป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งในหมวดของขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณนั่นเอง^{๓๒}

๔.๒.๑ ดับเหตุแห่งทุกข์เท่ากับดับเหตุเกิดรูปขันธ์

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมไว้ว่า หากเราอยากพ้นจากทุกข์ ไม่อยากให้ทุกข์เกิด มีทุกข์อันเกิดแต่ขันธ์คือกองแห่งรูปเป็นต้น ต้องดับที่ต้นเหตุทั้งหลาย และทรงประกาศว่า ตัณหา

^{๓๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๒/๔๓๔-๔๓๖.

^{๓๒} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต, คำวัด, (กรุงเทพมหานคร: เลียงเชียง, ๒๕๔๘), หน้า ๘๙๓.

นั่นเองเป็นสิ่งที่ทำให้จิตยึดเกาะในอารมณ์ต่าง ๆ ด้วยโลภะ โทสะ โมหะ จึงเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ขึ้นอย่างแท้จริง

ดังมีหลักฐานที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในอัมมจักรกัปปวัตตสูตรและในมหาสติปัฏฐานสูตรซึ่งตรงกันว่า อิทํ โข ปน ภิกขเว ทุกฺขนิโรธํ อริยสัจจํ โย ตสฺสาเยว ตณฺหาหยา อเสสฺวิราคฺคฺนิโรธํ จาโค ปฏฺฐินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย^{๓๓}

แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็ความจริงอันประเสริฐนี้แล คือการดับทุกข์ การดับความกำหนด โดยไม่เหลือ แห่งตัณหาอันใดนั้นแล คือการเสวยละ ได้แก่การสลัดคืนออกไป การหลุดพ้น ความไม่ยินดี

เมื่อใดก็ตามที่เราสามารถทำตามอนุสาสนีตรงนี้ได้ เมื่อนั้นทุกข์ก็จะดับได้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า นิโรธคือความดับทุกข์ เวลาจะดับทุกข์ ต้องรู้ว่าทุกข์นั้นเกิดขึ้นที่ไหน ปิยรูปคือรูปอันเป็นที่รักที่พอใจก็ดี สาทรูปคืออารมณ์เป็นที่รื่นเริงบันเทิงใจก็ดี เป็นที่เกิดแห่งทุกข์เป็นที่เกิดแห่งตัณหา ถ้าจะดับตัณหาก็กต้องดับที่ปิยรูปและสาทรูปนี้

๔.๒.๒ ดับปิยรูปสาทรูปที่เป็นบ่อเกิดแห่งตัณหา

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า โลกํ ปิยรูปํ สาทรูปํ อารมณฺ์เป็นที่รัก อารมณฺ์เป็นที่รื่นเริงบันเทิงใจเกิดที่ไหนในโลก

ปิยรูปสาทรูปนี้ เกิดที่อายนะภายนอก ซึ่งมี ๖ ประการ ได้แก่ รูป คือการเห็น เสียง คือการได้ยิน กลิ่น คือการรู้กลิ่น รส คือการรู้รส โผฏฐัพพะ คือการถูกต้องสัมผัส เคลื่อน นิ่ง และธรรมารมณฺ์ ได้แก่ อารมณฺ์ที่เกิดทางใจ ใจนึกคิด หรือคັນ ขา แขนงตั้ง ทั้งเป็นกุศลและอกุศลก็ได้

เกิดที่อายตนะภายใน มี ๖ ประการ ทำหน้าที่เป็นช่องทางให้จิตผ่านออกไปรับรู้อารมณ์ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

เกิดที่วิญญาน ความรู้สึกแจ้งทางอารมณ์ปรุงมี ๖ ประการ ได้แก่จักขุวิญญาน โสทวิญญาน เป็นต้น

เกิดที่ผัสสะการสัมผัส เกิดพร้อมกับอายตนะภายในมีตาเป็นต้น กระทบกับอายตนะภายนอกมีรูป เป็นต้น มี ๖ ประการ ได้แก่ จักขุสัมผัส ความรู้สึกเห็นชัดเจนหรือไม่ชัดเจน เป็นต้น

เกิดที่สัมผัสสะชาเวทนา ความรู้สึหายอารมณ์ที่มาถูกต้อง มี ๖ ประการ ได้แก่ จักขุสัมผัสสะชา เวทนา การเสวยอารมณ์ที่มองเห็นเข้ามากระทบนัยน์ตา

เกิดที่สัญญา การรู้ลักษณะของอารมณ์ มี ๖ ประการ ได้แก่ รูปสัญญา จำรูปได้ เป็นต้น หรือเกิดที่สัญญาเจตนา จิตที่มุ่งสู่อารมณ์เกิดพร้อมกับการสัมผัส มี ๖ ประการ ได้แก่ รูปสัญญาเจตนา เจตจำนงเห็นรูป

เกิดที่ตัณหา จงใจมุ่งตรงสู่อารมณ์ที่สัมผัส ตัณหาภายในจิตก็เกิดพร้อมกับการถูกต้องสัมผัสยึดติดอารมณ์ มี ๖ ประการ ได้แก่ รูปตัณหา สัทตตัณหา จิตยึดติดการได้ยิน เป็นต้น

เกิดที่วิตก การนึกตรึกตรองตามรู้อารมณ์ที่จิตยึดติด มี ๖ ประการ ได้แก่ รูปวิตก เป็นต้น

^{๓๓} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๕/๑๙.

เกิดที่วิจารณ์ การตามรู้อารมณ์ที่จิตยึดติดจริงไป มี ๖ ประการ ได้แก่ รูปวิจารณ์ การตามรู้
อารมณ์ที่มองเห็น สัทวิจารณ์ การตามรู้การได้ยิน เป็นต้น

ปิยรูปสาตรูปนี้มีอยู่ที่ไหน สถานที่นั้นก็เป็นที่เกิดแห่งตัณหา การจะละจะดับตัณหาได้ก็
ต้องละต้องดับที่ปิยรูปสาตรูป รูปเป็นที่รักเป็นที่รื่นเริงบันเทิงใจนี้ให้ได้ อย่างเช่น ตัณหาเวลาเกิดก็เกิด
ตรงที่อาการ เวลาตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ตรงที่อาการ เวลาดับก็ดับตรงที่อาการ เวลาจะละก็ต้องละตรงที่
อาการ ถ้าตัณหาเกิดที่ตาก็ต้องดับที่ตา ถ้าเกิดที่เสียงก็ต้องดับที่เสียง

สรุปว่า ปิยรูปสาตรูปเกิดที่ไหน การจะดับตัณหาได้ก็ต้องดับที่จุดเกิดนั้น เกิดที่รูป เสียง
กลิ่น รส จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็ต้องดับจุดที่เกิดนั้น ๆ เกิดที่เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณก็ดับมัน
ตรงจุดนั้น ปิยรูปสาตรูปเป็นที่อาศัยอยู่ของตัณหา เวลาดับตัณหาก็กดับตรงที่อยู่อาศัย เหตุเกิดแห่ง
ทุกข์มีกองแห่งรูปขันธ์เป็นต้นเกิดที่ไหนก็ดับที่นั่นเช่นกัน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ตัณหาเป็น
เหตุเกิดแห่งทุกข์และเกิดที่ปิยรูปสาตรูปนี้ ส่วนปิยรูปสาตรูปอาศัยรูป เวทนา สัญญา สังขารและ
วิญญาณเกิด เวลาดับก็ดับรูป เวทนาเป็นต้น ถ้ามว่า ดับอะไร ดับตัณหาในปิยรูปสาตรูปนั้นเอง
เปรียบเหมือนไฟที่ติดอยู่กับฟืน ก็ต้องเอาน้ำเทราดดับลงไปฟืน ไฟจึงจะดับได้ปผ-

๔.๒.๓ ฌาน

ฌาน ภาษาบาลี หมายถึง การเพ่งอารมณ์จนใจแน่วแน่เป็นอัปนาสมาธิ ภาวะจิตสงบ
ประณีต^{๓๔} ซึ่งมีสมาธิเป็นองค์ธรรมหลักฌาน

ฌาน ๒ ประเภท

ฌานแบ่งออกเป็นสองประเภทใหญ่ๆ ได้แก่

๑. อารัมมณูปนิชฌาน คือการเพ่งอารมณ์ ได้แก่ สมาบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ และอรุ
ฌาน ๔

๒. ลักขณูปนิชฌาน คือการเพ่งลักษณะ ได้แก่ วิปัสสนา มรรค ผล

๑ วิปัสสนา ที่ชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะพินิจสังขารโดยไตรลักษณ์

๒) มรรค ที่ชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะยังกิจแห่งวิปัสสนานั้นให้สำเร็จ

๓) ผล ที่ชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะเพ่งนิพพาน อันมีลักษณะเป็น สุญญตะ อนิมิต
ตะ และอัปนิหิตะ อย่างหนึ่ง และเพราะเห็นลักษณะอันเป็นสัจภาวะของนิพพาน อย่างหนึ่ง

ฌาน ๒ ประเภท อีกอย่างหนึ่ง

แต่โดยทั่วไป เมื่อกล่าวถึงประเภทของฌาน มักแบ่งฌานออกเป็นสองประเภทใหญ่ๆ คือ
รูปฌาน ๔ ฌานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์ ฌานที่เป็นรูปาวจร^{๓๕} ได้แก่

ปฐมฌาน ฌานที่ ๑ มีองค์ฌานประกอบด้วย วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา

ทุติยฌาน ฌานที่ ๒ มีองค์ฌานประกอบด้วย ปีติ สุข เอกัคคตา

ตติยฌาน ฌานที่ ๓ มีองค์ฌานประกอบด้วย สุข เอกัคคตา

จตุตถฌาน ฌานที่ ๔ มีองค์ฌานประกอบด้วย อุเบกขา เอกัคคตา

^{๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม), พิมพ์ครั้งที่
๒๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ลธิธัมม์, บริษัท สำนักพิมพ์แพทิแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๖), ข้อ ๗ หน้า ๖๑.

^{๓๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๖/๒๗๘.

อรุปฌาน ๔ ฌานมีอรุปธรรมเป็นอารมณ์ ฌานที่เป็นอรุปาวจร ได้แก่

อากาสนัญญายตนะ

วิญญูณัญญายตนะ

อากิญจัญญายตนะ

เนวสัณญานาสัณญายตนะ (อัปนาสมาธิ)

เมื่อกล่าวสั้นๆ ว่า " ฌาน ๔" จะหมายถึง รูปฌาน ๔ และเมื่อกล่าวสั้นๆ ว่า " ฌาน ๘" จะหมายถึง รูปฌาน ๔ กับ อรุปฌาน ๔ ปฐมฌานเหมาะแก่การทำวิปัสสนา เพราะมีวิตก วิจารณ์ อยู่ สิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์ในการเพ่งจนได้ฌาน ได้มีการรวบรวมไว้เป็นกรรมฐาน ๔๐ สิ่งที่ยาก กั้นจิต ไม่ให้เกิดฌาน คือนิรารณ ๕

สมาบัติ เป็นภาวะสงบประณีตซึ่งพึงเข้าถึง มีหลายอย่าง เช่น ฌานสมาบัติ ผลสมาบัติ เป็นต้น สมาบัติที่กล่าวถึงบ่อยคือ ฌานสมาบัติ กล่าวคือ สมาบัติ ๘ อันได้แก่ ฌาน ๘ (รูปฌาน ๔ กับ อรุปฌาน ๔) ในบางกรณี รูปฌาน ๔ อาจถูกจำแนกใหม่ในรูปแบบของ ปัญจฌาน เป็นการจำแนกตามแบบพระอภิธรรม^{๓๖} เรียกว่า ปัญจกนัย การจำแนกตามแบบพระสูตร เรียกว่า จตุกนัย ที่ต้องจำแนกเป็นปัญจฌาน เนื่องจากฌานลาภีคือผู้ได้ฌานมี ๒ ประเภท คือ ดิกขบุคคล ผู้รู้เร็ว และ มันทบุคคล ผู้รู้ช้า

อนุพุทโธวิหารสมาบัติ ๙ หมายถึง สมาบัติ ๘ กับ นิโรธสมาบัติ

ฌานมีองค์ธรรมคือ สมาธิอันสงบนิ่งแนบแน่นมั่นคง ช่มระงับนิรารณไว้มิให้กำเริบ จัดเป็นมหา กุศลอันยวดยิ่ง กล่าวคือฌานทั้งสี่ประเภทแรกยังต้องเป็นเหตุให้ไปเกิดในภพภูมิที่มีรูป เรียกว่า รูปภพ

ส่วนฌานที่เหลือเป็นฌานที่เกิดจากการเพ่งอารมณ์ที่ไม่มีรูปคืออากาสนเป็นต้น จึงเหลือแต่นาม จึงเป็นเหตุให้ดับรูปแล้วไปเกิดในภพภูมิที่ไม่มีรูป เรียกว่า อรุปภพ ดังกล่าว

๔.๒.๔ ภพ

ภพ คือ ความมี ความเป็น ศัพท์เดิม คือ ภโว หรือ ภาวะ ภาษาไทย แปลง วะ เป็น พะ จึงสำเร็จรูปเป็นภพ ภพนี้แบ่งได้ ๓ คือ

๑ กามภพ สัตว์ที่ยินดียึดถืออยู่ในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสถูกต้องด้วยกาย ก็มีกามภพอยู่ในใจ

๒ รูปภพ เมื่อสัตว์ยึดถือรูปเป็นนิमित ก็เป็นรูปภพอยู่ในจิตใจ

๓ อรุปภพ เมื่อสัตว์ยึดถืออรุป (อรุปฌาน) ก็เป็นอรุปภพอยู่ในจิตใจ

อีกนัยหนึ่ง ภพ แบ่งออกได้ ๒ คือ

๑ กรรมภพ คือ กระบวนการพฤติกรรมทั้งหมดที่แสดงออกเพื่อสนองตัณหาอุปาทาน

๒ อุปัตติภพ คือภาวะแห่งชีวิตสำหรับตัวตนหรือตัวตนที่จะมี จะเป็นไปในรูปใดรูปหนึ่ง โดยสอดคล้องกับอุปาทานและกระบวนการพฤติกรรมนั้น

ภพของสัตว์ตามที่กำเนิดรูปชั้นธ-ดับรูปชั้นธ

^{๓๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๒๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, บริษัท สำนักพิมพ์แพรวแอนดโฮม จำกัด ๒๕๕๖) ข้อ ๙ หน้า ๖๑.

กำเนิดรูปตามภพภูมิในพุทธศาสนาได้กำหนดขอบข่ายของรูปตามสถานที่อยู่อาศัยที่เกิด ซึ่งรูปร่างต่าง ๆ ในแต่ละภพภูมินั้น ๆ มีสภาพร่างกายที่แตกต่างกันไปทั้งนี้เนื่องมาจากภพภูมินั้นเป็นที่รองรับผลของการกระทำตามหลักการของพุทธศาสนา ตามเหตุปัจจัยให้เป็นไป มิใช่เป็นไปตามทัศนคติที่คิดกันไปเอง รูปแต่ละภพภูมิมิจึงมี ๔ ประเภท ดังนี้

๑) รูปอย่างหยาบ หมายถึง ร่างกายคือรูปร่าง ที่ประกอบรวมตัวกันขึ้นมาจากมหาภูตทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ และลม มีการเป็นอยู่ได้ด้วยปัจจัยอย่างหยาบ ๆ ด้วยการบริโภคอาหาร อุณหภูมิอากาศ เป็นต้น ได้แก่ร่างกายของมนุษย์และ สัตว์เดรัจฉาน เป็นต้น

๒) รูปที่เกิดขึ้นจากจิต หมายถึง รูปที่เกิดขึ้นด้วยใจเป็นประธาน โดยไม่ต้องอาศัยปีติามารดาทำให้เกิด และเกิดขึ้นด้วยอวัยวะน้อยใหญ่ที่สมบูรณ์ครบถ้วนโดยทันทีไม่เหมือนการกำเนิดของสัตว์ในโลกมนุษย์เรา มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง ได้แก่ พวกโอปปาติกะ เช่น พวกเทวดา พวกสัตว์นรก และพวกรูปพรหม เป็นต้น

๓) รูปละเอียดที่ไม่มีรูปร่างปรากฏ หมายถึงรูปประเภทที่ดำรงชีพอยู่ได้ด้วยสัญญาเป็นหลัก ได้แก่ พวกอรุปรหม ๔ ประเภท คือ พวกอากาศาสนัญญายตนพรหม คือเหล่าพรหมที่ทำสมาธิจนตั้งอยู่ในระดับฌานอยู่ด้วยการเพ่งจิตอยู่ในอากาศ พวกวิญญาณัญญายตนพรหม คือเหล่าพรหมที่ทำสมาธิจนได้ฌานอยู่ด้วยการเพ่งวิญญาณ พวกอากิญจัญญายตนพรหม คือเหล่าพรหมที่ทำสมาธิจนได้ฌานอยู่ด้วยการกำหนดดับความคิด และ พวกเนวสัญญานาสัญญายตนพรหม คือเหล่าพรหมที่มีสมาธิได้ฌานที่ประณีตดับสัญญาหยาบได้เหลือแต่สัญญาละเอียดแต่ไม่แสดงอาการ

๔) รูปที่ไม่มีสัญญา ได้แก่ อสัญญีสัตว์ หรือเรียกอีกอย่างว่า อสัญญีสัตตตายตนะ คือ สัตว์ชนิดหนึ่งที่เกิดในชั้นนี้ไม่มีสัญญา ไม่มีความนึกคิดใด ๆ ทั้งสิ้น มีเพียงรูปร่างอย่างเดียวนั้นเกิดอยู่เมื่อสัญญาความทรงจำเกิดขึ้นคราวใดเขาจะจืดจางจากความเป็นอสัญญีสัตว์ทันทีหรือจืดคือเคลื่อนย้ายจากชั้นนั้นทันที เพราะเกิดสัญญาขึ้น^{๓๗}

รูปทั้ง ๓ ประเภทแรกเป็นการนิยามความหมายตามความเชื่อของโลกียบุคคลและเรียกขานกันตามโวหารที่เป็นภาษาของชาวโลก ดังพุทธพจน์บทหนึ่งว่า จิตตะ เหล่านี้แล เป็นโลกสมัญญา คือ ชื่อที่ชาวโลกใช้เรียกกัน เป็นโลกนิรุตติคือภาษาของมนุษย์โลก เป็นโลกโวหารคือสำนวนของมนุษย์โลก เป็นโลกบัญญัติคือบัญญัติของของมนุษย์โลก ซึ่งตลาคตกก็ใช้อยู่ แต่ปล่อยวางไม่มียึดถือ^{๓๘}

รูปตามสมมติที่พุทธศาสนายกขึ้นมาเป็นหัวข้อเพื่อแสดงให้เห็นว่า ความจริงของรูปเกิดในแต่ละภพภูมินั้นมีเหตุปัจจัยนำไป มิใช่สักแต่ว่าที่เชื่อฟังกันมาตามความเชื่อเท่านั้น สัตว์ในภพภูมินั้นจึงมีรูปร่างที่ไม่เหมือนกัน เพราะมีเหตุปรุงแต่งแตกต่างกัน

รูป ๓ ประเภท และอสัญญีสัตว์ที่พระพุทธศาสนาเสนอเพิ่มเข้ามาอีกอย่างหนึ่งนั้นสามารถทำเป็นตารางแสดงให้เข้าใจง่าย ๆ ได้ ดังนี้

^{๓๗} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๔๖/๓๓.

^{๓๘} ที.สี.(ไทย) ๙/๔๔๐/๑๙๕.

ตารางแสดงรูปสมมติ ๔ ประเภท

	ประเภทรูป	ประเภทของสัตว์	ส่วนประกอบ
๑	รูปหยาบ	มนุษย์ + สัตว์	กาย + จิตใจ
๒	รูปที่สำเร็จด้วยใจ	นรก + เทวดา + พรหม	กาย + จิตใจ
๓	รูปที่ว่างเปล่า	อรุปรหม	จิตอย่างเดียว
๔	อัสัญญีสัตว์	อัสัญญีสัตว์	กายอย่างเดียว

พระพุทธศาสนาได้จำแนกร่างกายของมนุษย์และสัตว์รวมถึงจิตที่ชาวโลกเรียกกันว่า กาย กับวิญญาณ หรือกายกับจิตเหล่านี้ออกจากกัน โดยแยกส่วนประกอบของกายกับจิตออกจากกันด้วยองค์ประกอบ ๕ อย่าง เรียกว่า ชันธ ๕ ซึ่งชันธ ๕ นี้ ประกอบไปด้วย ร่างกาย คือรูปอันเป็นร่างกายภายนอกที่มีเนื้อหนังเอ็นกระดูกไว้รรวมกันไว้ เวทนาคือความรู้สึก อันเป็นส่วนความรู้สึกต่ออารมณ์ที่เสวยรับรู้สุข ทุกข์ ไม่สุขไม่ทุกข์ หรือเฉย ๆ สัญญา คือความทรงจำที่เกิดมาแล้ว และ อันเป็นข้อมูลทางความคิด สังขารคือความคิดต่าง ๆ อันเป็นโปรแกรมสำหรับคิดตรึกตรองทั้งหมดที่ฝังลงในจิตสำนึกทั้งดีทั้งไม่ดี) และ วิญญาณคือจิตที่รับรู้ทางประสาทสัมผัสทั้งหมดที่เกิดแต่การสัมผัสจากดิน ฟ้าอากาศหนาวร้อนอ่อนแข็งต่างๆ

วิธีการแยกส่วนเพื่อพิสูจน์รูปที่เป็นอยู่และดับไปในแต่ละภพภูมิตามงานวิจัยนี้ โดยจะจำแนกร่างกายคือรูปใหญ่ จิตหรือวิญญาณ เวทนา สัญญา และสังขาร ตามลำดับ ดังนี้

การจำแนก ร่างกายของสัตว์ในภพภูมิต่าง ๆ ทั้ง ๔ ประเภทนั้นออกจากกันหรือให้เห็นส่วนประกอบต่าง ๆ ของร่างกายทั้งหมด แยกออกเป็นส่วน ๆ ส่วนเนื้อ ส่วนหนัง ส่วนเอ็น ส่วนกระดูก ออกกองไว้เป็นส่วน ๆ เพื่อชี้ชัดว่า ไม่มีอะไรในรูปนาม แล้วนำไปสู่บทสรุปเพื่อการปฏิเสธว่าไม่มีตัวตน ซึ่งวิธีที่หนึ่งนี้จะเป็นการจำแนกส่วนต่าง ๆ ของร่างกายทั้งหมดออกจากกัน โดยจะจำแนกตามภพของสัตว์ที่เกิดว่า สัตว์ที่เกิดในแต่ละภพนั้นมีร่างกายประกอบด้วยสิ่งใดบ้างและมีส่วนใดที่จัดว่ามีความยั่งยืนมั่นคงไม่เสื่อมสลายไปได้บ้าง

การจำแนกร่างกายหรือกายวิภาคทั้งหมดนั้นจะแยกตามรูปสมมติทั้ง ๔ ประเภทนั้นออกตามภพภูมิทั้ง ๔ ภพ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ และ อัสัญญภพ และชื่อของภพทั้งสิ้นนี้อีก ๓ ชื่อ ฝ่ายอภิธรรมจัดเป็นปัญจโวหารภพบ้าง เป็นจตุโวหารภพบ้าง และเป็นเอกโวหารภพบ้าง ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายในภพทั้งปวงจะมีองค์ประกอบของร่างกายที่สำคัญ ๆ ๒๘ ลักษณะเรียกว่า รูป ๒๘^{๓๙} มี (๑) ปฐวี (๒) อาโป (๓) เตโช (๔) วาโย ๔ อย่างนี้ เรียกว่ามหาภูตรูป ๔ (๕) จักขุปสาท (๖) โสตปสาท (๗) ฆานปสาท (๘) ชิวหาปสาท (๙) กายปสาท ๕ อย่างนี้ เรียกว่า ปสาทรูป ๕ (๑๐) สี(รูป) (๑๑) เสียง (๑๒) กลิ่น (๑๓) รส ๔ อย่างนี้ เรียกว่า วิสัยรูป ๔ (๑๔) เพศหญิง (๑๕) เพศชาย ๒ อย่างนี้ เรียกว่า ภาวรูป ๒ (๑๖) หทัย เรียกว่า หทัยรูป ๑ (๑๗) ชีวิต เรียกว่า ชีวิตรูป ๑ (๑๘) อาหาร เรียกว่า อาหารรูป ๑ (๑๙) อากาศ เรียกว่า ปริจเฉทรูป ๑ (๒๐) กายวิญญาณิตติ (๒๑) วจิวินัญติ ๒ อย่างนี้ เรียกว่า

^{๓๙} พระสังฆมณฑลชุตติกะ ธรรมจาริยะ, **ปรมัตถชุตติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖**, (กรุงเทพมหานคร: ทิพยวิสุทธิตการพิมพ์, ม.ป.ป.), หน้า ๖๒-๖๓.

วิญญัติรูป ๒ (๒๒) ลหุตา (๒๓) มุทุตา (๒๔) กัมมัฏญุตตา ๓ อย่างนี้ เรียกว่า วิการรูป ๓ (๒๕) อุปจยะ (๒๖) สันตติ (๒๗) ขรตา และ (๒๘) อนิจจตา ๔ อย่างนี้ (๒๕-๒๘) เรียกว่า ลักขณรูป ๔ ^{๔๐}

ส่วนประกอบต่าง ๆ ของร่างกายทั้ง ๒๘ ชนิดกล่าวโดยย่อ ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ คือธาตุ ๔ และ อุปาทายรูปคือรูปที่อาศัยมหาภูตรูปนั้นเกิด อีก ๒๔ รวมเป็น ๒๘ ชนิด สัตว์ที่เกิดในภพต่าง ๆ ที่อาจมีรูปคงอยู่บ้างหายไปบ้างหรือมีไม่ครบทั้ง ๒๘ อย่างนี้ขึ้นอยู่กับภพภูมิที่เกิดเป็นสำคัญ พุทธศาสนามองว่า ร่างกายหรือรูปทั้งหมดนั้นเกิดจากบิดามารดา เจริญวัยเพราะข้าวสุกขนมสด ดำรงชีพอยู่ด้วยลมหายใจเข้าและออก พร้อมด้วยเตโชธาตุ เป็นต้นหรือ บางภพภูมิอาจเกิดขึ้นได้เองโดยปราศจากมารดาบิดาทำให้เกิด เรียกว่า โอปปาทิกะกำเนิดขึ้นเอง แต่ไม่ว่าสัตว์จะอยู่ในภพภูมิใด ๆ ก็ตาม ส่วนของร่างกายจะไม่มากเกินไปกว่านี้ และถ้าเป็นอรูปรภพด้วยแล้ว ส่วนประกอบของร่างกายทุกส่วนจะดับทั้งหมดไม่ปรากฏให้เห็นได้

เพื่อง่ายต่อการทำความเข้าใจจะเป็นตารางแสดงส่วนของชั้นคือร่างกายทั้งหมดออกให้เห็นส่วนประกอบของร่างกายสัตว์ที่เกิดในแต่ละภพภูมิว่า มีความแตกต่างกันอย่างไร และเป็นการเปรียบเทียบกันภพภูมิทั้ง ๔ เพื่อพิสูจน์หาความเกิดคือปรากฏอยู่ของรูปและการหายไปของรูปที่เรียกว่าดับรูปของสัตว์ในภพทั้งหมด ดังนี้

สัตว์ในภพทั้งหมด ดังนี้

ลำดับ	ส่วนประกอบของรูป	ปัญจโวหารภพ		จตุโวหารภพ	เอกโวหารภพ
		รูปที่ ๑ กามภพ	รูปที่ ๒ รูปภพ	รูปที่ ๓ อรูปรภพ	รูปที่ ๔ อสังขยา ภพ
๑	ปฐวี	✓	✓	-	✓
๒	อาโป	✓	✓	-	✓
๓	เตโช	✓	✓	-	✓
๔	วาโย	✓	✓	-	✓
๕	จักขุปสาท	✓	✓	-	-
๖	โสตปสาท	✓	✓	-	-
๗	ฆานปสาท	✓	-	-	-
๘	ชีวหาปสาท	✓	-	-	-
๙	กายปสาท	✓	-	-	-
๑๐	สี	✓	✓	-	✓
๑๑	เสียง	✓	✓	-	-

^{๔๐} นายจรรณ วรณกสิณานนท์, “ศึกษาวิเคราะห์การปฏิเสธอัตตา” ในพระพุทธานุชาตนาถ, (พุทธศาสนคณาจารย์บัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย๒๕๔๗), หน้า ๓๕- ๔๑.

๑๒	กลิ่น	✓	✓	-	✓
๑๓	รส	✓	✓	-	✓
๑๔	เพศหญิง	✓	-	-	-
๑๕	เพศชาย	✓	-	-	-
๑๖	หทัย	✓	✓	-	-
๑๗	ชีวิต	✓	✓	-	✓
๑๘	อาหาร	✓	✓	-	✓
๑๙	อากาศ	✓	✓	-	✓
๒๐	กายวิญญูติ	✓	✓	-	-
๒๑	วจีวิญญูติ	✓	✓	-	-
๒๒	ลหุตา	✓	✓	-	✓
๒๓	มูหุตา	✓	✓	-	✓
๒๔	กัมมัญญูตา	✓	✓	-	✓
๒๕	อุปจยะ	✓	✓	-	✓
๒๖	สันตติ	✓	✓	-	✓
๒๗	ชรตา	✓	✓	-	✓
๒๘	อนิจจตา	✓	✓	-	✓
	รวมส่วนประกอบ	๒๘	๒๓	๐	๑๗

จากตารางนี้สามารถอธิบายได้ว่า รูปประเภทที่หนึ่ง เป็นรูปหยาบจัดเป็นสัตว์ที่อยู่ในชั้น กามภพ และเป็นปัญญาโวการภพ^{๔๑} หมายถึง ภพของสัตว์ที่มีขันธห้า คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ ร่างกายคือรูปใหญ่ของสัตว์ประเภทนี้จะประกอบไปด้วยองค์ประกอบ ๒๘ ชนิดครบทุก อย่าง

รูปประเภทที่สอง เป็นรูปที่สำเร็จด้วยใจหรือเกิดขึ้นจากใจที่มุ่งมั่น จัดเป็นสัตว์ที่อยู่ในชั้น รูปภพอยู่ในรูปพรหมที่เกิดได้เองด้วยอำนาจสมาธิขั้นรูปฌานและเป็นปัญญาโวการภพคือภพของสัตว์ที่มีขันธห้า เช่นเดียวกับรูปที่หนึ่ง แต่รูปของสัตว์ชนิดที่สองนี้ที่เกิดขึ้นนี้จะประกอบไปด้วย องค์ประกอบเพียง ๒๓ ชนิด คือจะไม่มีขานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท เพศหญิง และเพศชาย^{๔๒}

รูปประเภทที่สาม เป็นรูปชนิดละเอียดที่ไม่มีรูปกายปรากฏ จัดเป็นสัตว์ที่อยู่ในชั้นอรุภพ เป็นพรหมพวกที่เกิดได้เองด้วยอำนาจของสมาธิขั้นอรุฌาน และเป็นจิตโวการภพ หมายถึง ภพของ สัตว์ที่มีขันธสี่ คือ ไม่มีรูปขันธมีเฉพาะ เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ หรือ มีเฉพาะจิตกับ เจตสิกเท่านั้น รูปของสัตว์ในภพนี้จะไม่ประกอบด้วยร่างกายส่วนใด ๆ เลย มีเพียงสภาวะจิตอย่าง เดียวเท่านั้น

^{๔๑} อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๓๔/๒๒๑.

^{๔๒} พระอริการพรมมาศ อธิภทฺธ, **คู่มือการศึกษาปรมัตถธรรม ๔.** (กรุงเทพมหานคร: ติพยวิสุทธ, ม.ป.ป.), หน้า ๗๑.

รูปประเภทที่สี่ เป็นชนิดที่มีแต่ร่างกายอย่างเดียวของอสังขณีสัตว์ คือ สัตว์ที่ไม่มีสังขญาคือ ความจำใด ๆ หลงเหลืออยู่จัดเป็นสัตว์พวกหนึ่งที่เกิดด้วยอำนาจสมาธิขึ้นอสังขณีสถาน คือเกิดขึ้นของ สัตว์ผู้ที่ยึดมั่นในความเป็นตัวตนปรารถนารูปที่ไม่มีสังขญาในการรับรู้ใด ๆ ในอสังขญาภาพ และเป็นเอก โวการภาพ หมายถึง ภาพของสัตว์ที่มีขันธ์เดียว คือ รูปขันธ์ อตตะตาของสัตว์ในภพนี้จะประกอบไปด้วยรูป ภายเพียงอย่างเดียว และรูปนั้นประกอบด้วยองค์ประกอบเพียง ๑๗ อย่าง คือไม่มีจักขุปสาท โสต ปสาท ฆานปสาท ชิวหาปสาท ภายปสาท เสียง เพศหญิง เพศชาย หทัย ภายวิญญูติ และวจวิญญูติ และ รูปประเภทนี้ไม่ประกอบด้วยจิตเลย

๔.๒.๔ ดับภพ เบญจขันธ์มีรูปขันธ์เป็นต้นกัณฑ์

พระผู้มีพระภาคตรัสทั้งเหตุเกิดทั้งเหตุดับในมหานิทานสูตร ว่าด้วยสิ่งที่เป็นเหตุใหญ่แห่ง เรื่องราวทั้งปวง ที่เรียกว่าปฏิจสมุปบาท ซึ่งตรัสแก่พระอานนท์ว่า อานนท์ ข้อที่เรากล่าวไว้เช่นนี้ว่า ‘เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี’ เธอพึงทราบเหตุผลที่ภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี ดังต่อไปนี้ ก็ถ้าภพ คือ กามภพ รูปภพ หรือรูปภพ ไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในภพไหน ๆ ทั่วทุกแห่ง เมื่อภพไม่มีโดยประการทั้งปวง เพราะภพดับไป ชาติจะปรากฏได้หรือ” ท่านพระอานนท์ทูลตอบว่า “ปรากฏไม่ได้เลย พระพุทธเจ้า ข้า” พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “อานนท์ เพราะเหตุ นั้น เหตุ ต้นเหตุ เหตุเกิดและปัจจัยแห่งชาติ ก็คือ ภพนั่นเอง^{๔๓}

จากพระดำรัสดังกล่าวทำให้ทราบได้ว่า เพราะภพทั้งปวงดับไป ชาติคือการเกิดเป็นนาย ก นาง ข ก็มีไม่ได้ ขันธ์ ๕ มีรูปขันธ์เป็นต้นกัณฑ์ดับไปด้วย เกิดขึ้นไม่ได้

รูปคือชีวิตที่เป็นอยู่ คือ ขันธ์ ๕ มีรูปขันธ์เป็นต้น ซึ่งภาษาในปฏิจสมุปบาท หมายถึง วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ธรรมเหล่านี้คือวิบากที่ได้รับจากกรรมดีกรรมชั่วจากอดีต ที่เคยกระทำมา ซึ่งปฏิจสมุปบาทเรียกว่า ปัจจุบันผล และปฏิจสมุปบาทในปัจจุบันภพเกิดจาก ธรรมเหล่านี้ ซึ่งอาจเริ่มต้นจากวิญญาณบ้าง นามรูปบ้าง สฬายตนะ ผัสสะ หรือเกิดจากเวทนา ด้วย กระทบสัมผัสกับอารมณ์ภายนอก กล่าวคือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย และธรรมารมณ์ โดยที่ บุคคลถูกอวิชชาครอบงำไม่มีสติรู้เท่าทันอารมณ์ตามความเป็นจริงที่มาปรากฏเฉพาะหน้า เป็นเหตุให้ ในปัจจุบันภพบุคคลนั้นจึงต้องสังสมกรรมใหม่ คือ อกุศลกรรมบ้าง กุศลกรรมบ้าง ซึ่งในปฏิจสมุป บาทเรียกว่า ปัจจุบันเหตุ ด้วยการกระทำกรรมดี กรรมชั่วเหล่านี้เป็นไปตามอำนาจของ อวิชชาบ้าง สังขารบ้าง ตัณหา อุปาทาน และภพบ้าง โดยปฏิจสมุปสมุปบาทจะสืบทอดเหตุปัจจัยอย่างต่อเนื่อง สายเป็นไปเป็นฝ่ายอกุศลธรรมบ้าง ฝ่ายกุศลธรรมบ้าง ซึ่งกระบวนการปฏิจสมุปบาทเหล่านี้จะเป็นสิ่งที่ กำหนดชีวิตของบุคคลให้กระทำกรรมดี กระทำกรรมชั่ว โดยคล้อยไปตามเหตุปัจจัยนั้น ๆ

ตัวอย่างปฏิจสมุปบาทที่เกิดขึ้นแก่บุคคลในชีวิตประจำ ที่ปรากฏในโลกสูตร ซึ่งพระ สัมมาสัมพุทธเจ้าแสดงความเกิดและความดับของโลกในปัจจุบันภพ โดยกระบวนการปฏิจสมุปบาท เริ่มต้นจากอายตนะภายในและอายตนะภายนอก วิญญาณ ๖ กระทบกัน เกิดขึ้นเป็นผัสสะ และ เวทนา แต่บุคคลไม่มีสติรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน จึงเป็นเหตุ ให้ยินดีพอใจ ยึดมั่นถือมั่นในเวทนา ๆ นั้น เป็นเหตุให้บุคคลได้รับความทุกข์ทั้งหลายจากเหตุปัจจัยนั้น ๆ

^{๔๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๙/๕๙.

ส่วนความดับของปฏิจสุมุปาบทก็เป็นไปทำนองเดียวกัน ความดับของอกุศลธรรมทั้งหลายจะเกิดขึ้นไม่ได้เพราะมีสติรู้เท่าทันสภาวะธรรมตามความเป็นจริง โดยสติรู้เท่าทันอวิชชาบ้าง สังขารบ้าง ตัณหาบ้าง อุปาทานบ้าง และภพบ้าง ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยให้ฝ่ายอกุศลธรรมทั้งหลายดับลง มีวิชาคือปัญญารู้แจ้งมาแทนที่ คือ มีสติสัมปชัญญะรู้เท่าทันอารมณ์ที่เกิดในขณะนั้น ๆ เป็นเหตุให้อกุศลธรรมดับลง แต่มีปัญญาที่เจริญยิ่งขึ้น อวิชชาดับลงไปตามลำดับ สังขารดับไปตามลำดับ ฯลฯ ดังมีเนื้อความโดยย่อที่ปรากฏในโลกยสูตรว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เราจะแสดงความเกิดและความดับแห่งโลก เธอทั้งหลายจงฟังภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงความเกิดและความดับแห่งโลก เธอทั้งหลายจงฟัง ฯลฯ ความเกิดแห่งโลก เป็นอย่างไร

ความเกิดแห่งโลก เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด ประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด อุปาทานจึงเกิดเพราะอุปาทานเกิด ภพจึงเกิด เพราะภพเกิดชาติจึงเกิด เพราะชาติเกิด ชรา มรณะ โสกะ ปรีทเวหา ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงเกิด ความเกิดแห่งโลกเป็นอย่างไร

ความดับแห่งโลก เป็นอย่างไร

ความดับแห่งโลก คือ เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด เพราะตัณหานั้นดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรามรณะ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการนี้ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้มีได้ด้วยประการฉะนี้^{๔๔}

ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า โลกในที่นี้หมายถึงภพ ก็คือกามภพ ซึ่งเป็นสถานที่เกิดที่อยู่อาศัยของสัตว์ต่าง ๆ ภพจึงเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้รูปขันธ์มีได้หรือเกิดขึ้นได้ครบบ้าง หายหรือดับไปบ้าง ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากภพที่สัตว์เหล่านั้นได้ไปเกิดพึ่งอาศัยนั้นได้รับผลกรรมในอดีตภพที่ก่อหรือทำกรรมเอาไว้ที่เรียกว่ากรรมภพนั่นเอง ซึ่งเป็นภพในอดีตหนุนส่งให้ไปเกิดในภพใหม่อีกครั้งหนึ่ง ถ้าหากภพดับลงเบญจขันธ์ที่มีรูปขันธ์เป็นต้นก็เกิดไม่ได้อีก

๔.๒.๕ ภพดับด้วยวิปัสสนาภาวนา

การนำหลักปฏิจสุมุปาบทมาใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น นับว่าเป็นหลักการที่ชาญฉลาดมีหลักรองรับไว้อย่างชัดเจน สิ่งที่น่าปฏิบัติควรคำนึงถึงก็คือไม่ติดอยู่ในสังสารวัฏฏ์ ใช้หลักการของปฏิจสุมุปาบทนำมาปฏิบัติเพื่อตัดที่ต่อให้ขาด อย่่าให้ต่อกันติดคือตัดตรงผัสสะ ปฏิจสุมุปาบททั้งหมดก็ขาดสะบั้นลงได้ อย่่าให้เวทนา^{๔๕}เกิด โดยใช้สติเป็นทัพหน้า มีสัมปชัญญะเป็นคู่หู ร่วมกันรบกับสิ่งเร้าต่างๆ ทั้งดีทั้งไม่ดีหรือเฉยๆ กำหนดอารมณ์ที่เกิดขึ้นปัจจุบันขณะ สำรวมตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รับเข้าศึกษาภายนอกคือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และอารมณ์ที่เกิดทางใจเข้ามารบกวณ

^{๔๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๔/๙๐-๙๑.

^{๔๕} ดร.พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ, พระธรรมเทศนา ปฏิจสุมุปาบทสงเขปกถา, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (นครนายก: ศูนย์กลางการศึกษาวิปัสสนาธุระพุทธวิหาร, ๒๕๕๓), หน้า ๕๒.

ก. โภภุฏฐัพพปริจเฉท คือการตัดตรงจุดผัสสะ

หลักการปฏิบัติสมาธิปฏิบัติได้กล่าวไว้ตั้งแต่ต้นว่า ในภาคปฏิบัติให้เกิดผลจริงนั้น ต้องนำหลักการตรงที่ตัดจุดเชื่อมต่อกันให้หลักการอื่น ๆ เกิดการนึกคิด นึกชอบ ไม่ชอบ อยากรู้ ได้ ไม่อยาก อยากรู้ เป็น ไม่อยากเป็น เป็นต้นเกิดขึ้น ถึงจะเกิดขึ้นก็ต้องใช้สติให้เกิดประโยชน์สูงสุดตามรู้เท่าทันกิริยาอาการ อารมณ์ที่เกิดขึ้นนั้นให้ทันปัจจุบันขณะอยู่เสมอ การปฏิบัติเช่นนี้เรียกว่ารู้หลักการแล้วใช้หลักการให้เป็นประโยชน์ หัวใจคือมีชีวิตที่เรียบง่าย อยู่อย่างปกติสุข ปราศจากความวุ่นวาย นานาประการเป็นอย่างน้อย สูงสุดคือถึงอมตธรรมในพุทธศาสนาได้

การฝึกสติกำหนดรับรู้อารมณ์ที่เข้ามากระทบจึงเป็นวิปัสสนาสายเอกที่เห็นผลจริงในปัจจุบันชาติ ที่อาศัยสติเป็นตัวตรง กำหนดคือเอาใจมุ่งจดต่อต่อทุกสภาวะที่มากระทบตน กำหนดสภาวะอารมณ์เหล่านั้นให้ยุติลงไปในขณะที่มากระทบเท่านั้น ผู้รู้ทางศาสนาเรียกว่าการกำหนดตัดปฏิสังขารให้ดับให้ขาดลงไปตรงผัสสะ ถ้าปล่อยสติไม่กำหนดแล้ว จิตก็จะปรุงแต่งต่อไป ยินดี ไม่ยินดี สบาย ไม่สบาย เวทนาเกิดต่อไปอีก ปฏิสังขารปฏิบัติก็หมุ่นต่อไปทำให้สร้างกรรมที่เป็นกุศล และอกุศล ภพชาติก็เกิดอีก

ข. อารมณ์วิปัสสนา ๒ ประเภท

อารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนามีอยู่ ๒ ประเภท คือ อารมณ์บัญญัติ, อารมณ์ปรมัตถ์

๑. บัญญัติธรรมคืออารมณ์บัญญัติ สิ่งที่เป็นบัญญัติขึ้น สมมุติขึ้นไม่ได้มีอยู่จริง ๆ เป็นการสมมุติขึ้นเพื่อเรียกขานกันตามโวหารของชาวโลก ตามความนิยมตามความตกลงหมู่หนึ่งเฉพาะเหล่าเฉพาะ หรือประเทศหนึ่ง

๒. ปรมัตถธรรมคืออารมณ์ปรมัตถ์ เป็นสิ่งที่มีเนื้อความอันไม่วิปริตผันแปร เป็นธรรมชาติเครื่องดำรงอยู่ของธรรม เป็นธรรมชาติเครื่องตั้งอยู่ของธรรม เป็นธรรมนิยามกำหนดหมายของธรรม อันเป็นสิ่งที่เป็นไปเอง ตามธรรมชาติของสิ่งนั้น ๆ ไม่มีใครแต่งตั้งขึ้น ไม่มีใครสร้างขึ้น มีโดยเหตุโดยปัจจัย ไม่มีใครเป็นเจ้าของด้วยเหตุนี้ ปรมัตถธรรมจึงหมายถึง ธรรมชาติที่มีอยู่จริง ๆ ไม่วิปริตผันแปร เป็นความจริงที่มีอยู่จริง ได้แก่จิต เจตสิก รูป นิพพาน^{๔๖}

อารมณ์บัญญัติ เช่น เมื่อเห็นรูปทางตา ก็ปล่อยให้เห็นเลยเถิดไป จนเห็นเป็นรูปร่างหญิงหรือชาย สิ่งนั้นเป็นกุศลเป็นอกุศล สิ่งนั้นเป็นอริยธรรม อารมณ์น่าพอใจ อริยธรรม อารมณ์ที่ไม่น่าพอใจ หรือความยินดียินร้าย เวทณาก็เกิดขึ้น ปฏิสังขารปฏิบัติคือค้นหาและอุปาทานก็ผูกขึ้นเป็นลำดับ การเห็นเป็นหญิงเป็นชาย เรียกว่าอารมณ์บัญญัติ

ส่วนอารมณ์ปรมัตถ์นั้น เช่น รูปกระทบประสาทตา จิตรู้เห็นทางตาเรียกว่าจักขุวิญญาณ พอเห็นเกิดขึ้นครู่หนึ่งแล้วดับลงไป ผู้ปฏิบัติกำหนดอาการเห็นนั้นซึ่งผ่านเข้ามา เท่าทันเกิดและดับลงไป ไม่ปล่อยให้อารมณ์อื่นเกิดขึ้น จนจิตไปจับว่าเป็นหญิงเป็นชาย สวย ไม่สวย อารมณ์เช่นนั้นเรียกว่าอารมณ์ปรมัตถ์

^{๔๖} อาจารย์บุญมี เมธางกูร, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ จิตปรมัตถ์, (กรุงเทพมหานคร: เลียงเชียง ๒๕๔๕), หน้า ๙-๑๐.

ค. วิธีการปฏิบัติ ผู้ปฏิบัติต้องพยายามตัดปฏิจจสมุปบาทให้ขาดตรงจุดผัสสะ
 มนุษย์รับรู้อารมณ์ภายนอกคืออายตนะทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เท่า ๆ กัน
 ยกเว้นผู้มีอวัยวะบกพร่องเท่านั้น ขณะที่สัมผัสอยู่ก็รับอารมณ์ภายนอกมี ๖ ชนิดคือ รูป เสียง กลิ่น รส
 โผฏฐัพพ และอารมณ์คือความรู้สึกนึกคิดที่เกิดจากจิตเข้ามากระทบทุกคนเท่าเทียมกัน ผู้ปฏิบัติถ้าไม่
 สำรวมสติอย่างระมัดระวังแล้ว อารมณ์ภายนอกทั้งปวงก็จะทะลักเข้ามาครอบงวน วัฏฏจักร
 แห่งปฏิจจสมุปบาทก็วนเวียนไปไม่รู้จบ

ผู้ปฏิบัติเวลาตาเห็นรูปก็กำหนดว่า เห็นหนอ ๆ เห็นเพียงสักว่า เห็น กำหนดครู่เดียวก็ดับ
 ไป หู ได้ยินก็กำหนดว่า ได้ยินหนอ ๆ ได้ยินเพียงสักว่าได้ยิน จมูกรับกลิ่น สูดกลิ่น รับกำหนดว่า กลิ่น
 หนอ ๆ กำหนดครู่เดียวก็ดับไป ลิ้นรับรสเปรี้ยว หวาน มัน เค็ม รับกำหนดว่า รสหนอ ๆ กำหนดครู่
 เดียวก็ดับไป โผฏฐัพพะคือความร้อนเย็นอ่อนแข็งนิ่มนวลอย่างใดอย่างหนึ่งมาถูกกาย ก็กำหนดว่า
 ร้อนหนอ ๆ เย็นหนอ ๆ แข็งหนอ ๆ นุ่มหนอ ๆ กำหนดครู่เดียวก็ดับไป เมื่อธรรมารมณ์คือ อารมณ์ที่
 เกิดทางจิต เกิดทางทวารโหนกก็ตาม ควรกำหนดรู้ว่า รู้หนอ ๆ กำหนดครู่เดียวก็ดับไป การปฏิบัติได้
 เช่นนี้บ่อย ๆ ปฏิจจสมุปบาทก็ขาดตรงผัสสะ องค์ธรรมของปฏิจจสมุปบาทก็ไม่หมุนอีกต่อไป
 ปฏิสนธิก็ขาดตอนลง เพราะผัสสะขาดไปแล้ว เวทนา ตัณหา อุปาทาน เป็นต้นที่ต้องยุติลงไปด้วย

ฉะนั้นมีสติอยู่ตลอดเวลา เห็นก็เพียงสักว่าเห็น ได้ยินก็เพียงสักว่าได้ยิน เป็นต้น รับกำหนด
 จดจ่อต่อเนื่องกำหนดให้ขาดหรือตัดให้ขาด คำว่า ขาด ในที่นี้หมายถึง อารมณ์ความรู้สึกนึกคิด
 เหล่านั้นต่าง ๆ ที่กำหนดอยู่นั้นหยุดหรือดับลงไป จึงเรียกว่าขาดหรือดับ การกำหนดให้ทันกับอารมณ์
 ที่เกิดในปัจจุบันนั้น ๆ ต้องกำหนดจดจ่อต่อเนื่องไปก่อนการปรุงแต่งอารมณ์ต่าง ๆ จะขึ้นเกิดขึ้นมา
 เพื่อตัดวงจรมิให้ปฏิจจสมุปบาทมีเวทนาที่เป็นเหตุเกิดแห่งตัณหาเป็นต้นจะเกิดขึ้น ถ้าฝึกฝนหมั่น
 อบรมอยู่เป็นนิจ จิตก็จะกำหนดได้ง่ายได้คล่อง มีความชำนาญเป็นพิเศษ การกำหนดได้เช่นนี้เรียกว่า
 อัญญาสิกขมรรคทั้ง ๘ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกัน เพราะจิตที่กำหนดอารมณ์กรรมฐานจนเห็นการเกิดดับได้
 ชัดเจนเป็นความรู้ที่เกิดจากการปฏิบัติอย่างถูกต้องอย่างนี้เรียกว่า องค์มรรคปรากฏ เมื่อองค์มรรค
 เกิดขึ้น ก็เกิดพร้อมกันเลยทีเดียวทั้ง ๘ ประการคือ

สัมมาทิฐิ	ความเห็นชอบ
สัมมาสังกัปปะ	ความเห็นชอบ
สัมมาวาจา	วาจาชอบ
สัมมากัมมันตะ	การงานชอบ
สัมมาอาชีวะ	เลี้ยงชีพชอบ
สัมมาวายามะ	เพียรชอบ
สัมมาสติ	ระลึกชอบ
สัมมาสมาธิ	ตั้งมั่นชอบ

อัญญาสิกขมรรคนี้มี ๒ ประเภทคือ^{๔๗}

เป็นโลกิยมรรค หรือ ปุพพภาคมรรคประการหนึ่ง

^{๔๗} ดร. พระภัททนต์ อาสภมหาเถระ, พระธรรมเทศนา ปฏิจจสมุปบาทสงเขปกถา, พิมพ์ครั้งที่ ๔,
 (นครนายก: ศูนย์กลางการศึกษาวิปัสสนาธุระพุทธวิหาร, ๒๕๕๓), หน้า ๒๓-๓๑.

เป็นโลกุตรมรรคประการหนึ่ง

เมื่ออธิบายว่า สัมมสนญาณ ถึง สังขารูปกชาญาณ เป็นโลกิยมรรค หรือ ปุพพภาคมรรค เมื่อถึงมรรคญาณและผลญาณแล้วจัดเป็นโลกุตรมรรค ดังนั้นผู้มีสติสมบูรณ์ สมาธิสมบูรณ์ ญาณคือองค์ความรู้แห่งวิปัสสนาต่างๆ เกิดขึ้นแล้วก็จะดำเนินไปสู่ความหลุดพ้นในที่สุด

ปฏิจจนุปบาทก็เป็นอันยุติลง ไม่หม่นวนเป็นวัฏฏจักรอีก กองทุกข์ทั้งมวลก็สิ้นสุดลงด้วยประการฉะนี้ สมดังบาลีที่แสดงปฏิจจนุปบาทโดยนิโรธวาระว่า อวิชชาเยว อเสสสิราคะนิโรธา สงฺขารนิโรธา เป็นต้น ความว่า

เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ กองทุกข์ทั้งมวลนั้นย่อมดับลงด้วยประการฉะนี้

เพราะการเกิดในภพใหม่ต่อๆ ไปของเทวดาคนและสัตว์ทั้งหลายนั้น มาจากสาเหตุหลักคือ ตัณหา ซึ่งตรงกับบาลีที่ว่า “โปโนปภวิกา” ถ้าหากว่ามนุษย์ยังเป็นผู้มีกิเลสตัณหาที่เป็นเชื้อเป็นไม้ดิบชุมด้วยยางเหนียวและแช่อยู่ในน้ำอยู่อย่างนี้ หมายความว่า เรายังติดอยู่กับตัณหาที่เหมือนเครื่องผูกเอาไว้ด้วยความยินดีพอใจในกามคุณ ๕ มีรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสนั่นเอง สิ่งที่ทำให้เราพอใจยึดติดอยู่ในอารมณ์ที่น่ายินดีพอใจชอบใจ และน่าปรารถนา ไม่รู้จักเบื่อหน่าย ทำให้เราต้องวนเวียนกับกองกิเลสตัณหาที่ไม่รู้จักจบสิ้น หากว่า ภพดับและกิเลสที่อาศัยชั้นนี้มีรูปชั้นนี้เป็นต้นดับลงด้วยการภาวนาในสติปัญญาแล้ว ภพใหม่ชาติใหม่ชั้นใหม่ ๆ ก็เกิดขึ้นไม่ได้อีก

๔.๒.๖ เหตุเกิดของรูปชั้นตามแนวของปฏิจจนุปบาทสายเกิด

คำว่า อนุโลม คือ คล้อยตาม^{๔๘} หมายถึง การแสดงปฏิจจนุปบาทที่ให้เห็นถึงความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายที่คล้อยตาม หรืออาศัยเหตุปัจจัยที่สืบทอดกันเป็นสาย จึงได้ชื่อว่า ปฏิจจนุปบาทอนุโลม หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ปฏิจจนุปบาทสมุทยวาร วิธีการแสดงปฏิจจนุปบาทฝ่ายอนุโลมมีรูปแบบที่เป็นหลักการเดียวกัน ดังนี้

เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสจึงมี กองทุกข์ทั้งหลายจึงเกิดขึ้น^{๔๙}

ปฏิจจนุปบาทฝ่ายอนุโลมนี้มีความสอดคล้องกับหลักธรรมในอริยสัจสองหมวด ได้แก่ ทุกขอริยสัจ และทุกขสมุทยอริยสัจ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความทุกข์ในสังสารวัฏ และเหตุปัจจัยที่ทำให้

^{๔๘} ขุ.อ. (ไทย) ๔๔/๕๙

^{๔๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒.

เกิดความทุกขในสังสารวัฏ^{๕๐} หมายความว่า เพราะมีรูปก่อนเกิดก่อน จึงมีรูปหลังตาม เพราะรูปหลังๆ ตามมารูปหลังๆ หรือใหม่ๆ จึงตาม การตามมาของรูปหลัง หรือรูปที่เกิดขึ้นมาใหม่ๆ นั้นก็เพราะอาศัย รูปแรกที่เกิดก่อนๆ นั่นเอง

งานวิจัยเรื่อง “การศึกษาปฏิจกสมุปบาทกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท” กล่าวถึง การแสดงปฏิจกสมุปบาทโดยแสดงให้เหมาะกับอัธยาศัยของแต่ละบุคคล^{๕๑} บางครั้งพระองค์ ก็แสดงปฏิจกสมุปบาทฝ่ายอนุโลมบ้าง ซึ่งการแสดงปฏิจกสมุปบาทโดยอนุโลมเทศานี้ เป็นการแสดง ตั้งแต่ต้นจนถึงข้อสุดท้าย^{๕๒} หมายความว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงปฏิจกสมุปบาท เริ่มต้นตั้งแต่ อวิชาไปตามลำดับจนถึงชรามณะเป็นที่สุด^{๕๓} ซึ่งวิธีการเช่นนี้ส่วนใหญ่จะแสดงแก่สรรพสัตว์ที่มี กำเนิด จากชลาพุชและอณทช^{๕๔} ที่มีชีวิตความเป็นอยู่อย่างทุกข์ทรมาน ก็เพื่อชี้ให้เราเห็นว่า การ ได้รับผลกระทบ เช่นนั้น เนื่องมาจากกรรมอะไรเป็นเหตุปัจจัย ที่ไม่มีใครสร้างหรือบันดาล ให้เกิดขึ้น และไม่หลงเชื่อว่า มีผู้ที่บันดาลให้เกิดขึ้นและเป็นไป^{๕๕}

ในเรื่องนี้มีตัวอย่าง ที่พระอานนท์ได้สนทนารธรรมกับพระพุทธองค์ว่า การพิจารณาธรรม อย่างไร จึงได้ชื่อว่า เป็นผู้ฉลาดในปฏิจกสมุปบาท พระพุทธองค์ทรงตรัสตอบพระอานนท์ว่า จะต้อง พิจารณาธรรมโดยความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน จึงชื่อว่า เป็นผู้ฉลาดในปฏิจกสมุปบาท เช่น มีปรากฏ ใน พุทธาคูสูตร ในเนื้อหาของผู้ฉลาดในอายตนะ สรุปลงความได้ว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ด้วยเหตุผลประมาณเท่าไร จึงควรเรียกว่า ‘ภิกษุผู้ฉลาด ในปฏิจกสมุปบาท’”

“อานนท์ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมรู้อย่างนี้ว่า ‘เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้ จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ คือ เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะ เวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส และ อุ ปายาสจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้^{๕๖}

จากอุทาหรณ์ดังกล่าว จะเห็นว่า นามและรูปอาศัยกันและกันหาได้แยกกันไม่ แต่ใน บางครั้งก็แยกกันอย่างชัดเจน ตามที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์มีลินทปัญหา ดังแผนภูมิตาราง ต่อไปนี้

^{๕๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๑.

^{๕๑} พระครูสุวรรณวิจิตร, “การศึกษาปฏิจกสมุปบาทกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท” ปริญญาพุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๕.

^{๕๒} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๔๑

^{๕๓} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๔๔

^{๕๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๒/๑๕๑.

^{๕๕} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๔๔.

^{๕๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๖/๑๖๔-๑๖๕.

ตั้งแผนภูมิตาราง นามและรูปอาศัยกันและกันหาได้แยกกันไม่แต่ในบางครั้งก็แยกกันอย่างชัดเจน

ลำดับที่	สภาวะธรรม			หมายเหตุ
	นามรูป	นาม	รูป	
๑	อวิชชา			อาศัยกันทั้งนามและรูป
๒	สังขาร			อาศัยกันทั้งนามและรูป
๓		วิญญาน		นามอย่างเดียว
๔	นามรูป			อาศัยกันทั้งนามและรูป
๕		มนายตนะ	รูปายตนะ	แยกกันทั้งรูปและนาม
๖	ผัสสะ			อาศัยกันทั้งนามและรูป
๗	เวทนา			อาศัยกันทั้งนามและรูป
๘	ตัณหา			อาศัยกันทั้งนามและรูป
๙	อุปาทาน			อาศัยกันทั้งนามและรูป
๑๐	ภพ			อาศัยกันทั้งนามและรูป
๑๑	ชาติ			อาศัยกันทั้งนามและรูป
๑๒	ชรามรณะ..อุปายาส			อาศัยกันทั้งนามและรูป

จากตารางข้างบนจะเห็นว่า ลำดับที่ ๕ คือ อายตนะ ๖ หรือ สฬายตนะ เท่านั้นแยกกันออกอย่างชัดเจนเป็นส่วนใครส่วนมันระหว่างรูปกับนามไม่ปนกัน นอกจากนั้นตั้งแต่ลำดับที่ ๑ ลงมา (เว้นที่ ๕) ถึงลำดับที่ ๑๒ ต่างอาศัยกันและกันเกิดตลอดเวลา

ในเรื่องนี้รูปชั้นหรือกองรูปอยู่ในลำดับที่ ๕ นั้นเอง ในเรื่องนี้พระเจ้ามิลินท์ได้ถามพระนาคเสนว่า อะไรคือนามรูป พระนาคเสนได้ตอบว่า “รูปใดเป็นรูปหยาบ รูปนั้นและเป็นรูป ส่วนสิ่งใดเป็นของละเอียด คือ จิตและเจตสิก สิ่งนั้นแหละเป็นนาม พระเจ้ามิลินท์ถามต่อว่า เหตุไรจึงปฏิเสธแต่นาม ส่วนรูปไม่ปฏิเสธ พระนาคเสนตอบว่า สิ่งเหล่านั้นอาศัยกันและกัน ย่อมเกิดด้วยกันและได้อุปมาต่อไปว่า เหมือนไก่กับไข่ ถ้าแม่ไก่ไม่มีกลละ ไข่ก็ไม่มีกลละ ไก่กับไข่ ทั้ง ๒ นี้ต้องอาศัยกัน เกิดร่วมกันไป ฉนั้นใด ถ้านามไม่มี รูปก็ต้องไม่มี หมายความว่า นามกับรูปทั้ง ๒ นี้อาศัยกัน เกิดด้วยกัน ซึ่งตรงกับบาลีเรียกว่า สหยาตนะ สหยาตนะนี้เกิดได้เพราะอาศัยกระบวนการที่เกิดจากนามรูปก่อนดังพุทธพจน์ว่า “.เพราะนามรูปเป็นปัจจัย^{๕๗} สหยาตนะจึงมี เพราะสหยาตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี.” จากพุทธพจน์ดังกล่าวทำให้ทราบว่ รูปชั้นนั้นไม่ได้เกิดขึ้นมาลอยๆ แต่อาศัยเหตุหลายชั้นก่อนหน้า นี้ คือ

ชั้นที่ ๑ รูปชั้นเกิด เพราะเหตุ คือ นามรูป อาศัยกันจึงเกิด

ชั้นที่ ๒ นามรูปเกิด เพราะเหตุ คือ วิญญาณ จึงเกิด

ชั้นที่ ๓ วิญญาณเกิด เพราะเหตุ คือ สังขาร จึงเกิด

ชั้นที่ ๔ สังขารเกิด เพราะเหตุ คือ อวิชชา จึงเกิด

ชั้นที่ ๕ อวิชชาเกิด เพราะเหตุ คือ ชาติ ขรามรณโสภปริเทวทุกขโทมนัสสุปายาส จึงเกิด

ชั้นที่ ๖ ชาติ ขรามรณโสภปริเทวทุกขโทมนัสสุปายาสเกิด เพราะเหตุ คือ ภพ จึงเกิด

ชั้นที่ ๗ ภพเกิด เพราะเหตุ คือ อุปาทาน จึงเกิด

ชั้นที่ ๘ อุปาทานเกิด เพราะเหตุ คือ ตัณหา จึงเกิด

ชั้นที่ ๙ ตัณหาเกิด เพราะเหตุ คือ เวทนา จึงเกิด

ชั้นที่ ๑๐ เวทนาเกิด เพราะเหตุ คือ ผัสสะ จึงเกิด

ชั้นที่ ๑๑ ผัสสะเกิด เพราะเหตุ คือ สหยาตนะ จึงเกิด

และที่สำคัญคือ ตัวสหยาตนะที่เกิดนั่นเอง เป็นตัวทำให้สหยาตนะเกิด ในลักษณะอาศัยกันและกัน จากประเด็นตรงนี้หมายความว่า รูปชั้นก็เป็นปัจจัยให้เกิดรูปชั้นด้วย เพราะถ้าไม่มีรูปชั้นแรก แล้วรูปชั้นอื่นที่ตามมาจะอาศัยอะไรเกิด เพราะว่ารูปอาศัยรูป อุปมาเหมือนลูกอาศัยแม่เกิด นั่นเอง

๔.๒.๗ เหตุดับของรูปชั้นตามแนวของมรรคสัง

ในสังจบรรพ แห่งธัมมานุปัสสนา พระพุทธองค์ตรัสกะพวกภิกษุทั้งหลายว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง หรือมรรคสัง นี้คือ มรรคมืองค์ ๘ อันประเสริฐ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เหล่านี้เอง ที่เป็นเหตุดับของรูปชั้น (นามชั้นด้วย) ซึ่งในการศึกษานี้แยกรูปออกจากนาม เพื่อให้เห็นชัดเจนแต่ในความเป็นจริงแล้วรูปนามเกิดและดับด้วยกันตามหลักของคัมภีร์เถรวาท ต่อไปจะกล่าวเฉพาะรูปชั้นเท่านั้นตามลำดับ คือ

^{๕๗} พระธรรมมหาวิธานูวัตร, มิลินทปัญหา ฉบับพร้อมด้วยอรรถกถา ฎีกา, แปลโดย ปู่ แสงฉาย, (พระนคร: โรงพิมพ์ ลูก ส.ธรรมภักดี, ๒๕๒๘), หน้า ๗๕.

๑) สัมมาทิฏฐิ ตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธองค์ทรงอธิบายว่า ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ใน ทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อันนี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ ตัวอย่างเช่น การกำหนดอาการพองขึ้นและยุบลงของท้อง คือ การกำหนดอาการพองอาการยุบของท้องที่มีความแตกต่างกันบ้าง เท่ากันบ้าง ยาวบ้าง สั้นบ้าง เร็วบ้าง ช้าบ้าง อืดอืดบ้าง เบาสบายบ้างเหล่านี้เป็นต้น เรียกว่า ความรู้ในทุกข์ คือ รูปชั้นธอันได้แก่กองลมที่ปรากฏชัดเจนโดยความเป็นพองและยุบนั้นเองว่าเป็นทุกข์ ส่วนความอยากให้อาการพองอาการยุบเป็นไปดังใจนั้น เรียกว่า เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ การกำหนดอาการพองดับไปก็ดี การกำหนดอาการยุบดับไปก็ดี เรียกว่า ความดับทุกข์ ส่วนการกำหนดในอาการพองตั้งแต่เกิดขึ้นจนดับลงไปของอาการพองยุบนั้น เรียกว่า ทางดับทุกข์ อุทาหรณ์ในเรื่องนี้คือ เรื่องที่พระอัสสชิสอนอุปติสสะปริพาชกว่า ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสบอกทั้งเหตุเกิดและความดับแห่งเหตุของธรรมเหล่านั้น ตรงนี้คือ อริยสัจนี้เอง ซึ่งทำให้อุปติสสะได้ดวงตาเห็นธรรมเพียงการแสดงนิทหน้อยเท่านั้น เพราะความเป็นผู้เลิศทางปัญญานั้นเอง

๒) สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริในการออกจากกาม ความดำริใน ความไม่พยายาหา ความดำรินอนไม่เบียดเบียน อันนี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ ฯ

๓) สัมมาวาจา เป็นโฉน การงดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการพูดส่อเสียด งดเว้นจากการพูดคำหยาบ งดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ อันนี้เรียกว่า สัมมาวาจา ฯ

๔) สัมมากัมมันตะ เป็นโฉน การงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ งดเว้นจากการถือ เอาสิ่งของที่เขามิได้ให้ งดเว้นจากการประพฤตินิดในกาม อันนี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ ฯ

๕) สัมมาอาชีวะ เป็นโฉน อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ละการเลี้ยงชีพที่ผิดเสีย สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยการเลี้ยงชีพที่ชอบ อันนี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ ฯ

๖) สัมมาวายามะ เป็นโฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เกิดฉันทะพยายามปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อมิให้อกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่ เกิดบังเกิดขึ้น เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพื่อให้กุศลธรรมที่ยัง ไม่เกิดบังเกิดขึ้น เพื่อความตั้งอยู่ไม่เลือนหาย เจริญยิ่ง ไพบูลย์ มีขึ้น เต็มเปี่ยม แห่งกุศลธรรมที่บังเกิดขึ้นแล้ว อันนี้เรียกว่า สัมมาวายามะ ฯ

๗) สัมมาสติ เป็นโฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกเสียได้ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ ฯลฯ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ฯลฯ พิจารณา เห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและ โทมนัสในโลกเสียได้ อันนี้เรียกว่า สัมมาสติ ฯ

๘) สัมมาสมาธิ เป็นโฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม สงัดจาก อกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ เธอบรรลุตติยฌาน มีความผ่องใสแห่งจิตในภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น เพราะวิตกวิจารณ์สงบไป ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่ เธอมี อุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยกาย เพราะปีติสิ้นไป บรรลุตติยฌาน ที่พระอริยทั้งหลาย สรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้ เป็นผู้มื่ออุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข เธอบรรลุตตถฌาน ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ และดับโสมนัสก่อนๆ ได้ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ อันนี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ ฯ

พระพุทธองค์ตรัสโดยสรุปไว้ว่า ที่กล่าวมาทั้ง ๘ ประการนั้น เรียกว่า เหตุดับทุกข์ (ที่เป็นรูปขันธ์ หรือ ทุกขนิโรธคามิปฏิบัติทวารีย์) ทรงสอนให้เหล่าภิกษุได้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในบ้าง พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรมทั้งภายในภายนอกบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือ ความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือ เสื่อมในธรรมบ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในธรรมบ้าง ย่อมอยู่ อีกอย่างหนึ่ง สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น เธอเป็นผู้อันตมทาและทิจิไม่อาศัยอยู่แล้ว และ ไม่ถือมั่นอะไรๆ ในโลก ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ อริยสัจ ๔ อยู่อย่างนี้แล^{๕๘๗}

๔.๒.๘ เหตุดับของรูปขันธ์ของปฏิจจสมุพบาทสายดับ

คำว่า ปฏิโลม คือ ความดับ หรือไม่เกิดขึ้น^{๕๘๘}หรืออสังขตธรรม^{๖๐}หมายถึง การแสดงปฏิจจสมุพบาทเพื่อให้เห็นความดับแห่งธรรมทั้งหลายที่คล้อยไปตามเหตุปัจจัยที่สืบทอดกันเป็นสาย จึงได้ชื่อว่า ปฏิจจสมุพบาทฝ่ายปฏิโลม หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ปฏิจจสมุพบาทนิโรธวาร วิธีการแสดงปฏิจจสมุพบาทฝ่ายปฏิโลมมีรูปแบบที่เป็นหลักการเดียวกันกับปฏิจจสมุพบาทสายเกิด ต่างกันเพียงแต่การทวนกลับมีจุดเริ่มที่วิชาเช่นกันดังนี้

เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ แต่เพราะวิชาดับไม่เหลือด้วย วิชาคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีด้วยประการฉะนี้ อานนท ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้แล จึงควรเรียกว่า “ภิกษุผู้ฉลาดในปฏิจจสมุพบาท”^{๖๑}

ปฏิจจสมุพบาทฝ่ายปฏิโลมนี้ใช้อธิบายทุกขนิโรธอริยสัจ หรือพระนิพพาน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความดับของเหตุปัจจัยทั้งหลายที่มีการสืบทอดกันเป็นสาย

สรุป ปฏิจจสมุพบาทฝ่ายอนุโลมครอบคลุมธรรมที่เป็นฝ่ายโลกีย์ธรรม คือ ทุกขอริยสัจ และทุกขสมุททยอริยสัจ ส่วนปฏิจจสมุพบาทฝ่ายปฏิโลมครอบคลุมธรรมที่เป็นฝ่ายโลกุตตรธรรม คือ ทุกขนิโรธอริยสัจ ในที่นี้คำว่า ดับ (นิโรธ) ไม่ได้หมายถึงความตาย (มรณะ) จึงตรงกับความหมายของ คัมภีร์เถรวาท ซึ่งในความหมายว่า ดับนี้เอง ก็มีอธิบายต่อไปอีกว่า ถ้าหากไม่ดับจะเป็นอย่างไร ก็คือต้องทำกรรมต่อไปอุปมาเหมือนการเปิดไฟและปิดไฟ ถ้าหากว่าเราเปิดไฟค้างไว้ ไฟก็ยังคงทำงานต่อไปอีก แต่ถ้าเราปิดไฟหรือดับไฟเสียแล้วกระบวนการทำงานจึงหยุดลง

ตามหลักในทางพุทธศาสนาเชื่อว่า การตาย (จติ) และการเกิด (ปฏิสนธิ) มีกระบวนการเชื่อมโยงอย่างระเอียดมากเป็นอนันตรปัจจัย คือ ไม่มีอะไรมาคั่นกลางมันได้เลย มันอยู่ใกล้กับ

^{๕๘๗} ที.ม. (ไทย) ๑๒/ ๑๓๖/๑๒๘.

^{๕๘๘} วิ.ม.อ. (ไทย) ๖/๑๐.

^{๖๐} ชุ.อุ.อ. (ไทย) ๔๔/๓๒๔.

^{๖๑} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๒๖/๑๖๕.

สมันตรปัจจัย หมายความว่า เมื่อจิตดวงก่อนดับไปจิตดวงใหม่ก็เกิดขึ้นทันที เพราะว่า คนที่เกิดใหม่ มาจากการตายหรือจุดดับลงนั่นเอง ตามกระบวนการในปัจจัยดังกล่าวอยู่ในคัมภีร์พระอภิธรรมเรื่อง ปฏิฐาน

ดังหลักธรรมที่ว่า เมื่อเปื้อน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจึงหลุดพ้น เมื่อ หลุดพ้น ญาณรู้ว่าหลุดพ้นก็เกิดขึ้น และรู้ชัดว่าชาติ คือ ความเกิด สิ้นแล้ว พรหมจรรย์ คือ ระบบ แห่งการทำกรรมดี ได้จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นที่จะต้องทำเพื่อความเป็นอยู่อย่างนี้ ไม่มี อีกแล้ว ภพใหม่ไม่มีแก่เราอีกแล้ว ดังนี้เป็นต้น^{๖๒}

พระนาคเสนถวายพระพร มหาบพิตร คนที่มีราคาทิเกลสดับจิตแล้วเกิดใหม่ ที่หากิเลส มิได้ดับจิตแล้วไม่เกิดอีก ประเด็นพระนาคเสนตอนนี้ทำให้พระเจ้ามิลินท์ได้โอกาสจี้คำตอบให้ชัดเจน ขึ้นเกี่ยวกับผู้ตอบว่า อยู่ในประเภทไหนเลยถามต่อไป

พระเจ้ามิลินท์จึงย้อนถามว่า ก็พระผู้เป็นเจ้านี้เล่าดับจิตแล้วจะเกิดใหม่ หรือว่าไม่เกิดอีก ในภพเป็นประการใด จากคำถามดังกล่าวพระนาคเสนได้ตัดความงมงายในเรื่องนี้และให้พระเจ้ามิลินท์ได้เกิดสติปัญญาหยั่งรู้ตามความเป็นจริงจึงได้ตอบปัญหาตั้งใจความว่า พระนาคเสนวิสัยเห็นว่า มหาบพิตร ถ้าว่าอาตมาประกอบไปด้วยกิเลส ดับจิตไปก็ต้องเกิดใหม่ ถ้าว่าอาตมาหากิเลสมิได้ก็จะดับ สูญไปไม่เกิดอีก การตอบคำถามในข้อนี้พระนาคเสนได้ใช้ไหวพริบเพื่อไม่ให้พระเจ้ามิลินท์จับผิดใน เรื่องของการอวดอ้างคุณธรรม หรือ อุตตริมนุสสรธรรมนั่นเอง จึงตอบแบบให้พระเจ้ามิลินท์ใช้ สติปัญญาพิจารณาเอาเอง ซึ่งทำให้พระเจ้ามิลินท์สนใจในการสนทนาธรรมเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งใน ตอนท้ายของปัญหานี้จึงยุติลงด้วยพระเจ้ามิลินท์มีพระโองการสรรเสริญว่า ถูกต้องแล้ว

จากเหตุการณ์เรื่องราวที่ปรากฏมาดังกล่าววิเคราะห์ตามหลักการทางศาสนา ในเรื่องนี้ พระนาคเสนใช้วิธีแยกตอบเป็นประเด็น เพื่อให้เกิดความกระจ่างชัดขึ้นมาระหว่างการเกิด การดับของ บุคคลผู้ที่ยังมีกิเลสสาวยู่ครบถ้วนกับผู้ทั้งหมดสิ้นกิเลสสาวยแล้ว เหตุดับดังกล่าวนี้ยังมีประเด็นเรื่อง ของนิพพาน ซึ่งแปลว่า ดับ เย็น สงบ ซึ่งมาในนิพพานธาตุสูตร

๔.๒.๙ การดับรูปขันธ์ในนิพพานธาตุสูตร

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้นใช้สติและสัมปชัญญะคือตัวรู้พิจารณาให้รู้เท่าทัน สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นตามความจริงคือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพื่อกำหนดให้ทันเห็นความเกิดดับ ของรูปขันธ์มีการเกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไปทุกขณะจิตที่บริกรรมภาวนา โยคีผู้ปฏิบัตินั้นมีด้วยกันหลาย ประเภท ผู้มีอินทรีย์อ่อน ผู้มีอินทรีย์ปานกลาง ผู้มีอินทรีย์กล้า สิ่งที่น่าเป็นห่วงที่สุดคือผู้มีอินทรีย์อ่อน โยคีหน้าใหม่หรือผู้ไม่เคยปฏิบัติเลย พอได้ยินคำว่า ดับรูปขันธ์ ซึ่งแปลว่า ดับชีพ หรือแปลนิพพานว่า ตาย ก็ขยาด กลัวต่อการปฏิบัติทำให้ไม่อยากปฏิบัติภาวนา

การดับรูปขันธ์ไม่ใช่สิ่งที่น่ากลัวอย่างที่เข้าใจกันผิด ๆ เพราะการดับรูปขันธ์ที่โยคีปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนานั้นพอจะแยกออกเป็นข้อใหญ่ ๆ ได้ ๒ แนวทางคือ

๑) ดับรูปหรือดับรูปขันธ์บางอย่างที่ส่วนของโลกียะบุคคล และดับได้เด็ดขาดที่เรียกว่า โลกุตตระนั้นเอง การดับแบบโลกียะนั้นคือใช้วิปัสสนาขั้นต้น ๆ มีสติปัญญากำหนดความเกิดดับให้

^{๖๒} วคิน อินทสระ, มิลินทปัญหา, หน้า ๙๒.

รู้เท่านั้นอารมณ์ที่มากกระทบให้เห็นถึงความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปอันเป็นปัจจุบันนั้น ๆ มีสติระลึกได้ ทุกขณะเช่นนี้จึงเรียกการดับรูปนามชนิดนี้ว่า ดับสันตติคือรู้จักการสืบทอดมันขาดเป็นช่วง ๆ ไป

๒) ส่วนการดับแบบโลกุตระนั้นเป็นการดับที่มีวิปัสสนาญาณอันแก่กล้าจนเข้าถึงมรรคผล มีสติสมบูรณ์สามารถพิจารณากำหนดพิจารณาเห็นรูปนามเป็นสภาวะของไตรลักษณ์ครบสมบูรณ์ที่สุด ตัดปหานกิเลสภาวะได้เด็ดขาด พระอริยบุคคลบางท่านตัดกิเลสได้แล้วนิพพานภายหลังก็มี ดับชั้นธกิเลสพร้อมกับดับชีพก็มี จึงขอนำเรื่องนิพพานธาตุสูตรมาเป็นตัวอย่าง ดังมีคำพูดของพระอรหันต์ที่ได้กล่าวไว้ว่า

แท้จริง พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว พระสูตรนี้ พระอรหันต์กล่าวไว้แล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุ ๒ ประการนี้ นิพพานธาตุ ๒ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ

๒. อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ

สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ เป็นอย่างไร^{๖๓}เป็นพระดำรัสที่ตรัสไว้ในเทศานี้ ซึ่งมีเนื้อหาบางส่วนพอจะเสริมความให้เข้าใจยิ่งขึ้นว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นพระอรหันตชีนาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว คือกิจของบรรพชิตที่ต้องศึกษามี ๓ อย่าง ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา ศึกษาบำเพ็ญศีล สมาธิ ปัญญา เหล่านี้เพื่อเข้าถึงความเป็นเสขบุคคลและอเสขบุคคลนั้น ได้สิ้นสุดยุติลงแล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว คือหน้าที่หรือกิจที่ควรกำหนดรู้ในทุกขสัจ กิจที่ควรประหาณในสมุทัยสัจ กิจที่ควรทำให้แจ้งในนิโรธสัจ กิจที่ควรเจริญในมรรค ได้ทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว คือกิเลสที่ผูกสัตว์ไว้ภพหมดสิ้นไม่เหลือแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ มีอินทรีย์คือ ศรัทธา ความเชื่อในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ อินทรีย์คือความเพียร ๔ ในสัมมปปธาน อินทรีย์คือสติ ความระลึกได้ในสติปัญญา ๔ ประการ อินทรีย์คือสมาธิ วิปัสสนาญาณมั่นคง อินทรีย์คือปัญญา ความรู้ความเข้าใจขั้นสูงในอริยสัจ ๔ ประการ เพราะอินทรีย์ ๕ ที่ยังคงอยู่ ไม่ได้ดับไป ภิกษุนั้นจึงประสบอริยธรรมคืออารมณ์ที่น่าปรารถนายินดีและอนิยธรรมคืออารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนายินดี เสวยสุขและทุกข์อยู่ ภิกษุทั้งหลาย ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะของภิกษุนั้น เราเรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ

อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ เป็นอย่างไร

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นพระอรหันตชีนาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้วหลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ ภิกษุทั้งหลาย เวทนาทั้งปวงในอัตภาพนี้นั้นแลของภิกษุนั้น อันตัณหาเป็นต้นให้เฟลิดเฟล็นไม่ได้ต่อไปแล้ว จักระงับดับสนิท ภิกษุทั้งหลาย สภาวะดังกล่าวนี้ เราเรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุ ๒ ประการนี้แล”

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความดังกล่าวมานี้แล้ว ในพระสูตรนั้น จึงตรัสคาถาประพันธ์ ดังนี้ว่า

^{๖๓} ชู.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๔๔/๓๔๒.

ตถาคตผู้มีพระจักขุ ไม่ทรงอิงอาศัยสิ่งใด ๆ
 ผู้คงที่ ทรงประกาศนิพพานธาตุไว้ ๒ ประการนี้ คือ
 นิพพานธาตุประการหนึ่ง เป็นสภาวะมีให้เห็นในอัตภาพนี้
 ชื่อว่าสุอุปาทิเสสนิพพานธาตุ เพราะความสิ้นไปแห่งตัณหาที่นำไปสู่ภพ
 ส่วนนิพพานธาตุอีกประการหนึ่ง เป็นสภาวะมีในกายภาคหน้า
 ชื่อว่าอนุอุปาทิเสสนิพพานธาตุ
 เป็นที่ดับสนิทแห่งภพทั้งหลายได้โดยสิ้นเชิง
 จนทั้งหลายผู้รู้ที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งนี้แล้ว
 มีจิตหลุดพ้นเพราะความสิ้นไปแห่งภเวณฑิต
 ยินดียิ่งในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งกิเลส เพราะบรรลุนิพพานเป็นสาระ
 เป็นผู้คงที่ ละภพทั้งปวงได้^{๖๔}

เนื้อความแห่งนิพพานธาตุสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคก็ตรัสไว้แล้วอย่างชัดเจนที่สุดทั้งเนื้อหา
 และพระคาถาที่ประพันธ์ไว้ ฉะนั้นนิพพานทั้ง ๒ ประการดังกล่าว จึงแปลได้ความหมายหลายนัยว่า
 ดับไป สิ้นไป เป็นสภาวะธรรมที่ไม่มีปัจจัยอะไรปรุงแต่ง เป็นสภาวะคงที่อย่างนั้น ผู้เข้าถึงสภาวะ
 นิพพานจึงดับตัณหากิเลสได้สนิทหมดเชื้อที่จะปะทุขึ้นอีกได้ ตามหลักฐานนี้ยืนยันได้เช่นนี้ แต่
 ฅณาจารย์บางเหล่าได้ยึดเอานิพพานแตกต่างจากหลักฐานที่ปรากฏในพระสูตรนี้จึงมีความเห็นแย้ง
 ออกไป เช่นสอนให้ทำบุญมาก ๆ หรือปฏิบัติวิปัสสนากาวนาแล้วตายไป หรือนิพพานแล้วจะได้เกิดใน
 สวรรค์ชั้นที่พระพุทธรเจ้าเข้านิพพานประทับอยู่ ซึ่งแตกต่างจากกันจนเห็นได้ชัดที่สุด

นิพพานจึงมี ๒ คือ สุอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ดับกิเลสยังมีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่ชีวิต
 คงอยู่ แต่กิเลสดับหมดไม่เหลือ

อนุอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ดับกิเลสหมดสิ้นด้วย ดับเบญจขันธ์พร้อมกันด้วย ที่เรียกว่า
 อรหันต์ชีวิตสมสัสติ และหมายถึงการดับสังขารของพระอรหันต์ที่เป็นสุอุปาทิเสสนิพพาน

ลักษณะที่จิตตกะนิพพานมีเพียง ๓ ประการคือ ลักษณะ รส ปัจจุปปุฏฐาน ส่วนปทัฏฐาน
 คือเหตุใกล้ให้เกิดขึ้นไม่มี ดังพระบาลีที่แสดงว่า

สนตลิกขณ	สังตจากกิเลสและขันธ์ ๕ เป็นลักษณะ
อจจุต รสา	ไม่แตกดับเป็นกิจ
อนิมิตต ปัจจุปปุฏฐานา (วา)	ไม่มีนิมิตเป็นเครื่องหมายอาการปรากฏ
นิสสรณ ปัจจุปปุฏฐานา	หรือมีการจากภพเป็นผล
ปทภูฐานัน น ลพภติ	พ้นจากเหตุปัจจัยทั้งปวง ^{๖๕}

กล่าวได้ว่า นิพพานมีลักษณะพิเศษตามหลักคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะมีสังตจากกิเลสและ
 ขันธ์ ๕ เป็นลักษณะเป็นต้น มีการพ้นจากเหตุปัจจัยปรุงแต่งทั้งปวงเป็นที่สุด คือไม่อยู่ใต้อำนาจของสิ่ง

^{๖๔} ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๔๔/๓๙๔.

^{๖๕} นายวรรณสิทธิ ไททยะเสวี คู่มือการศึกษา อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๖ รูปสังคหวิภาค และ
 นิพพานปรมัตถ์ พิมพ์ครั้งที่ ๘ (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ หจก. ทิพยวิสุทธินิ มพท.) หน้า ๑๒๐.

ใด ๆ เป็นอยู่อย่างนั้นเอง เป็นสถานะที่มีสุข เรียกว่า นิพพาน ปรหม์ สุข นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง เมื่อเทียบเคียงรูปชั้นกับนิพพาน ๒ ประการนี้

จึงพอสรุปได้ว่า รูปชั้น เป็นสิ่งที่ต้องแตกสลายไปด้วยเหตุปัจจัยต่าง ๆ มีร้อน หนาว เป็นต้น เป็นสถานะที่ไม่ได้รับความรู้สึกทางอารมณ์ใด ๆ เลย เป็นที่อาศัยอยู่ของรูปอื่นหรือนามธรรมมีเวทนาเป็นต้น เมื่อปฏิบัติสติปัญญาจนกว่าจะได้ทราบว่า รูปชั้นนั้นทั้งดับไม่ได้ทั้งดับได้ ในกรณีที่ดับไม่ได้นั้นมีสุขาภิเสสนิพพานเป็นหลักเทียบเคียง รูปชั้นคือรูปร่างชีวิตนั้นยังเป็นอยู่ ไม่ได้ดับลงหรือตายไป แต่สิ่งที่ดับสนิทลงไปโดยไม่หลงเหลือคือกิเลสสาวยที่ฝังติดอยู่ในชั้นสันดานปรุงแต่งจิตปรุงแต่งรูปชั้นและนามธรรมให้เป็นไปในภพน้อยใหญ่ไม่รู้จบ

พระองค์จึงตรัสว่า สุขาภิเสสนิพพาน ดับกิเลสแต่ชั้นทั้ง ๕ ยังมีชีวิตอยู่ นิพพานประเภทนี้จึงหมายเอาการดับกิเลสของพระอรหันต์ที่ยังดำรงเบญจขันธ์เสวยทุกข์สุขอยู่เท่าที่มีอายุขัยของชีวิต เพียงแต่ท่านปล่อยวางแล้วไม่ยึดติด การเห็นการดับของรูปชั้นบางอย่างเช่น ขณะกำหนดอิริยาบถรูปยืนอยู่ ยังไม่ทันเดินไป อิริยาบถรูปยืนก็ดับไป มีการเดินไปเกิดขึ้นมาแทน การดับรูปนามแบบนี้เป็นการดับรูปแบบสันตติคือเป็นลักษณะอาการที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่แล้วก็ดับไปเป็นธรรมดาของสภาวะรูปนาม สืบต่อเนื่องกันอยู่อย่างนี้

ส่วนการดับรูปชั้นเทียบกับนิพพานประเภทที่ ๒ ได้ ที่เรียกว่า อนุภาติเสสนิพพาน คือการดับของพระอรหันต์ที่สามารถดับกิเลสสาวยโดยไม่เหลือและดับสังขารพร้อมกันไปด้วยที่เรียกว่าชีวิตสมสึสึ มีเรื่องของพระโคธิกะเป็นตัวอย่าง

พระโคธิกะอยู่ที่วิหารกาฬศิลาข้างภูเขาอิสิคิลิ ครั้งนั้นเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ได้บรรลุนิเวศน์จิตชั่วคราว ภายหลังพระโคธิกะเสื่อมจากเจตนิเวศน์จิตชั่วคราวนั้นถึง ๖ ครั้ง ท่านคิดว่า ผู้เสื่อมจากสมาบัติโลกียบุคคลมีคติไม่แน่นอน

พอครั้งที่ ๗ ก็บรรลุนิเวศน์จิตชั่วคราวนั้นอีก^{๖๖} ยังไม่ทันเสื่อมเจตนิเวศน์จิตชั่วคราว พระโคธิกะจึงนำศีลธรรมมาฆ่าตัวตาย คือเชือดลำคอ

พระโคธิกะยังไม่ตายในทันที ท่านได้กำหนดเวทนาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นและพิจารณาตจปัญจกมุลกรรณฐาน ในวาระสุดท้ายท่านก็ดับรูปชั้นพร้อมกับบรรลุนิเวศน์จิต ดังมีคาถาสุดท้ายที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสกะมารรับรองไว้ว่า

นักปราชญ์ผู้ใดสมบุรณ์ด้วยปัญญา

มีปกติเพ่งพินิจ ยินดีในฌานทุกเมื่อ

พากเพียรอยู่ตลอดวันและคืน ไม่เสียดายชีวิต

ชนะกองทัพมัจจุแล้ว ไม่กลับมาสู่ภพใหม่

นักปราชญ์นั้น คือโคธิกกุลบุตร

ได้ถอนตัณหาพร้อมทั้งราก ปรีนิพพานแล้ว^{๖๗}

ฉะนั้น พระโคธิกะเป็นพระอรหันต์สิ้นกิเลสพร้อมทั้งดับรูปชั้นจึงชื่อว่าชีวิตสมสึสึ

^{๖๖} ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๙/๒๐๕.

^{๖๗} ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๙/๒๐๗.

อย่างอีกเป็นการดัดรูปชั้นพร้อมทั้งนามธรรมของผู้บรรลุพระอรหันต์แล้วจึงนิพพานในภายหลัง การบรรลุธรรมชั้นสูงสุดในธรรมวินัยนี้แล้วดับขันธในภายหลังนั้นมีปรากฏให้เห็นในธรรมบทอย่างดาษดื่น จึงยืนยันตอบคำถามได้ว่า รูปชั้นดับได้ ก็ต่อเมื่อแตกกายทำลายขันธคือตายลงไปในนั่นเองโดยไม่ต้องมีเชื้อให้เกิดก่อเกิดในกำเนิดในภพใหม่ต่อไปจึงเรียกว่ารูปชั้นดับนามชั้นดับไปตามนิพพานข้อนี้

แต่ถ้าสิ้นลมหายใจลงไปยังมีกิเลสกรรมเป็นเหตุปัจจัยให้ก่อเกิดขึ้นอีกเพียงแค่เปลี่ยนรูปร่างในภพใหม่เช่นนี้ไม่เรียกว่าดับ เรียกว่าตาย ธรรมดานี้เอง ดังมีตัวอย่างการดัดรูปชั้นนามชั้นที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกะภิกษุผู้เที่ยวเสาะหาถามการดับของมหาภูตรูปว่า ย่อมดับสนิทที่ไหนหนอแล ไปจนถึงพรหมโลกก็ไม่ได้คำตอบ ในที่สุดก็กลับมาพบพระองค์ ๆ จึงตรัสผูกประพันธ์เป็นคาถาไว้ในแก้วภูฏสูตรว่า

แต่เธอควรถามมหาภูตรูป ๔ อย่างนี้ว่า

ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ย่อมตั้ง
อยู่ไม่ได้ในที่ไหน อุปาหยาธิรูปที่ยาวและสั้น ละเอียด
และหยาบ งามและไม่งาม ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในที่ไหน
นามและรูปย่อมดับสนิทในที่ไหน^{๖๘}

ในปัญหานี้ มีคำตอบดังนี้

ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ย่อมตั้ง
อยู่ไม่ได้ในวิญญูณ ซึ่งเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น ไม่มีที่สุด
แต่มีท่าข้าม โดยรอบด้าน อุปาหยาธิรูปที่ยาวและสั้น
ละเอียด และหยาบ งามและไม่งาม ก็ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้
ในวิญญูณนี้เช่นเดียวกัน นามและรูปย่อมดับสนิท
ในวิญญูณนี้เช่นเดียวกัน เพราะวิญญูณดับไป
นามและรูปนั้นก็ย่อมดับสนิทในที่นั้น”^{๖๙}

ฉะนั้นวิญญูณในพระคาถานี้คือนิพพาน จึงกล่าวได้ว่า ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ที่ประชุมกันเป็นรูปชั้นรูปใหญ่ นั้นย่อมดับสนิทไม่มีเหลือให้ไปเกิดในภพภูมิอื่น ๆ อีก การดัดรูปชั้นดังกล่าวมาทั้งหมดพอจับใจความได้ว่า โยคีผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้นก็สามารถดัดรูปนามได้ หรือ มีสติสัมปชัญญะพอที่ตามกำหนดรูปนามที่เป็นอารมณ์ทางอายตนะเข้ามากระทบเห็นความเกิดดับ ตั้งอยู่ ดับไป ซึ่งสภาวะนี้มีอยู่แล้วแต่การที่เรามองเห็นไม่เข้าใจในสภาวะเช่นนี้ก็พอขาดสติสัมปชัญญะไม่ดีพอไม่กำหนดพิจารณาจึงไม่รับรู้สภาวะดังกล่าว การดับแบบนี้เรียกว่าดับแบบโลกียบุคคล เห็นสันตติที่สืบทอดเนื่องขาดลงดับลงเป็นช่วง ๆ ไป เห็นการเกิดดับเช่นนี้หมายความว่าความชีวิตก็ยังไม่เป็นอยู่ปกติคือชีวิตยังไม่ตาย เป็นเพียงการกำหนดรู้เห็นกฎของธรรมชาติด้วยสติปัญญาเท่านั้นเอง

การดับอีกอย่างเป็นการดับแบบโลกุตระ คือแบบของพระอริยบุคคลนับแต่ขั้นโสดาบันขึ้นไป ดับกิเลสภาวะดับอุปาทานที่อาศัยรูปชั้นนั้นอยู่ได้เด็ดขาดโดยไม่กลับฟื้นขึ้นมาอีก

^{๖๘} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๙๘/๒๒๐.

^{๖๙} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๙๘/๒๒๐.

๔.๓ ความสัมพันธ์ของรูปชั้นตามแนวปฏิจจนูปบาท

๔.๓.๑ การแสดงปฏิจจนูปบาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

การแสดงปฏิจจนูปบาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น พระองค์จะแสดงให้เห็นเหมาะสมกับอภิสัยของแต่ละบุคคล บางครั้งพระองค์ก็แสดงปฏิจจนูปบาทฝ่ายอนุโลมบ้าง หรือฝ่ายปฏิโลมบ้าง ซึ่งรูปการแสดงปฏิจจนูปบาทมี ๔ อย่าง ได้แก่

อนุโลมเทศนา หรืออาทิปริโยสานอนุโลมเทศนา หรือการแสดงตั้งแต่ต้นจนถึงข้อสุดท้าย^{๗๐} หมายถึง การแสดงปฏิจจนูปบาท เริ่มต้นตั้งแต่อริชชาไปตามลำดับจนถึงชรามรรณะเป็นที่สุด^{๗๑} การแสดงปฏิจจนูปบาทนี้ส่วนใหญ่จะแสดงแก่สรรพสัตว์ที่มีกำเนิดจากชลาพุชะและอณชชะ^{๗๒} ซึ่งมีชีวิตความเป็นอยู่มีความทุกข์มากกว่าความสุข การแสดงปฏิจจนูปบาทนี้เพื่อให้ได้รู้ว่าจะได้รับผลกระทบเช่นนั้นเนื่องมาจากอะไรเป็นปัจจัย ไม่มีใครสร้างหรือบันดาล ให้เกิดขึ้น และไม่หลงเชื่อว่า มีผู้ที่บันดาลให้เกิดขึ้นและเป็นไป^{๗๓} ปฏิจจนูปบาทสายเดียวรวดเร็ว เป็นแบบทั่วไปที่ได้ยินได้ฟังมากที่สุด ปรากฏในพระสูตรเป็นจำนวนมาก ที่เรียกว่า ปฏิจจนูปบาทฝ่ายอนุโลม

ดังตัวอย่างอนุโลมเทศนาที่พระอานนท์ได้สนทนารธรรมกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยพระอานนท์ ได้ถามปัญหาแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า การพิจารณาธรรมอย่างไร จึงได้ชื่อว่า เป็นผู้ฉลาดในปฏิจจนูปบาท พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตอบพระอานนท์ว่า จะต้องพิจารณาธรรมโดยความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน จึงจะได้ชื่อว่า เป็นผู้ฉลาดในปฏิจจนูปบาท ซึ่งอธิบายมีปรากฏใน พุทธาทกสูตร ในเนื้อหาของผู้ฉลาดในอายตนะ สรุปลงความได้ว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ด้วยเหตุผลประมาณเท่าไร จึงเรียกว่า ‘ภิกษุผู้ฉลาดในปฏิจจนูปบาท’”

“อานนท์ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมรู้อย่างนี้ว่า ‘เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ คือ เพราะอริชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และ อุปายาสจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้

แต่เพราะอริชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะ

^{๗๐} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๔๑.

^{๗๑} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๔๔.

^{๗๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๒/๑๕๑.

^{๗๓} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๔๔.

อุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้^{๗๔}
อานนท์ ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้แล จึงควรเรียกว่า ‘ภิกษุผู้ฉลาดในปฏิจจสมุปบาท’”

๔.๓.๒ มัชฌิมปริโยสานอนุโลมเทศนา

มัชฌิม ปริโยสานอนุโลมเทศนา การแสดงตั้งแต่กลางไปจนถึงปลาย หมายถึง การแสดงปฏิจจสมุปบาทตั้งแต่กลางไปตามลำดับจนถึงชรา มรณะเป็นที่สุด การแสดงปฏิจจสมุปบาทนัยนี้ เหมาะกับพวกนัตถิกทิกขุ ซึ่งมีความเชื่อว่า สรรพสัตว์เมื่อตายแล้วจะไม่เกิดในภพหน้าอีก คือ ชาติสูญ และจะไม่เกิดอีก (นัตถิกทิกขุ) ส่วนใหญ่เป็นโอปปาติกกำเนิด^{๗๕} ได้แก่ พวกเวทดาและพรหมทั้งหลาย ซึ่งมีสภาพชีวิตความเป็นอยู่มีความทุกข์น้อย มีความสุขสบายเป็นส่วนใหญ่ จึงไม่เชื่อว่า ตายแล้วจะต้องเกิดในภพหน้าอีก การแสดงปฏิจจสมุปบาทนัยนี้เพื่อให้ได้รู้ว่า การทำกรรมในปัจจุบันภพจะเป็นเหตุนำไปเกิดในภพหน้าอีก^{๗๖} ตัวอย่าง ปฏิจจสมุปบาทแบบตั้งต้นตรงกลางแล้วพุ่งไปทางปลายปรากฏในปฏิจจสมุปบาท ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแสดงถึงการพิจารณาถึงความทุกข์ทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นเพราะสังโยชน์ โดยตั้งต้นจากตัณหาไปจนถึงปลาย และตั้งต้นจากสหายตนะไปจนถึงปลาย ดังที่พระองค์ตรัสไว้ในสังโยชนสูตรว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นความพอใจเนื่อง ๆ ในธรรมทั้งหลาย ที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์ ตัณหาหยาบเจริญ เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงจึงมีได้ด้วยประการฉะนี้^{๗๗}”

ทุกขสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทที่ตั้งต้นจากกลางไปหาปลาย และตั้งต้นตั้งแต่ตัณหาซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ในสังสารวัฏ และเมื่อบุคคลละความยินดีในอารมณ์หรือตัณหาที่มีความยินดีในอารมณ์ต่างๆ ได้แล้ว ความดับทุกข์ในสังสารวัฏก็จะปรากฏเกิดขึ้น ซึ่งเหตุปัจจัยในกระบวนการปฏิจจสมุปบาทมีความเป็นไปดังต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย ความเกิดแห่งทุกข์ เป็นอย่างไร ความเกิดแห่งทุกข์เกิดขึ้นได้ เพราะอาศัย จักขุ (ตา) และรูป จักขุวิญญานจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ เป็นผัสสะ

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย

เวทนาจึงเกิด

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย

ตัณหาจึงเกิด

เพราะตัณหาเป็นปัจจัย

อุปาทานจึงมี

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ภพจึงมี

เพราะภพเป็นปัจจัย

ชาติจึงมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย

ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส

จึงมีความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ จึงมีได้ด้วยประการฉะนี้

^{๗๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๖/๑๖๔-๑๖๕.

^{๗๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๓๒.

^{๗๖} พิศุ มลิวัดย์, สังคหะ ๗, (กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา, ไມ่ระบุปีที่พิมพ์), หน้า ๑๔๓.

^{๗๗} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๓/๑๐๖.

เพราะวิญญูณเป็นปัจจัย	นามรูปจึงมี
เพราะสังขารเป็นปัจจัย	วิญญูณจึงมี
เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย	สังขารจึงมี

ในกระบวนการนี้ ตถตาคือความเป็นอย่างนั้น อวิตถตาคือความไม่คลาดเคลื่อน อนัญญตาคือความไม่เป็นอย่างอื่น อิทัปปัจจยตาคือความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ ดังพรรณนามาฉะนี้แลนี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท^{๘๐}

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงเหตุปัจจัยในอดีตทั้งหลาย ที่เป็นสาเหตุให้เกิดอุปาทาน คือ ความยึดมั่นถือมั่นในรูปนาม โดยพระองค์สวาย้อนไปหาสาเหตุที่แท้จริงในอดีต จนกระทั่งพบว่า บุคคลประกอบด้วยอวิชชา ความไม่รู้ในสภาวะธรรมตามความเป็นจริงครอบงำเป็นรากเหง้าอยู่ในชั้นธสันดาน จึงตกอยู่ภายใต้ห้วงแห่งทุกข์ ซึ่งอรรถาธิบายมีดังต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย อุปาทาน ๔ ประการนี้เหล่านี้ มีอะไรเป็นเหตุเกิด	
อุปาทาน ๔ ประการนี้ มีตัณหาเป็นเหตุเกิด	ตัณหา มีเวทนาเป็นเหตุเกิด
เวทนา มีผัสสะเป็นเหตุเกิด	ผัสสะ มีสฬายตนะเป็นเหตุเกิด
สฬายตนะ มีนามรูปเป็นเหตุเกิด	นามรูป มีวิญญูณเป็นเหตุเกิด
วิญญูณ มีสังขารเป็นเหตุเกิด	สังขาร มีอวิชชาเป็นเหตุเกิด

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด ภิกษุละอวิชชาได้แล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว เมื่อนั้น เธอไม่ยึดมั่นกามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สीलัพตูปาทาน และอัตตวาหุอุปาทาน เพราะกำจัดอวิชชาได้แล้ว วิชชาจึงเกิดขึ้น เมื่อไม่ยึดมั่น ก็ไม่สะดุ้ง เมื่อไม่สะดุ้ง ก็ปรินิพพานเฉพาะตน รู้ชัดว่า ‘ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป’^{๘๑}

๔.๓.๓ การสืบต่อของปฏิจจสมุปบาทข้ามภพข้ามชาติ

ปฏิจจสมุปบาทองค์ ๑๒ มีการสืบต่อเหตุปัจจัย โดยหมุนเวียนเป็นวงจรไม่มีต้นไม่มีปลาย^{๘๒} ซึ่งหน้าที่ของปัจจัยแต่ละอย่างเป็นกลไกสำคัญยิ่งในการสืบต่อเชื่อมโยงระหว่างเหตุปัจจัยในภพต่าง ๆ ทั้งในอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคต โดยที่ปฏิจจสมุปบาทมีกระบวนการสืบต่อเหตุปัจจัย ๗ ประการ ได้แก่ อัทธา ๓ สังขเป ๔ อาการ ๒๐ สนธิ ๔ วิญญู ๓ มูล ๒ และภวจักร ๒ กล่าวคือ

๑. อัทธา หมายถึง กาล หรือเวลา^{๘๓} กาลในปฏิจจสมุปบาทมี ๓ กาล ได้แก่ อดีตกาล (อดีตัทธา) ปัจจุบันกาล (เหตุสมุปป็นนธรรม) และอนาคตกาล (อนาคตัทธา)^{๘๔} โดยที่ปฏิจจสมุปบาทองค์ ๑๒ ต่างเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกันระหว่าง ๓ กาล กล่าวคือ

๑) อดีตกาล หมายถึง เวลาที่ผ่านมาแล้วเป็นอดีต ซึ่งปฏิจจสมุปบาทที่เป็นอดีตกาลองค์ธรรมมี ๒ ได้แก่ อวิชชา สังขาร

^{๘๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔-๓๕.

^{๘๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๕/๑๓๙-๑๔๑.

^{๘๒} วิ.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๘๖.

^{๘๓} ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๔๕/๔๐๑.

^{๘๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๕.

๒) ปัจจุบันกาล หมายถึง เวลาที่เป็นปัจจุบัน หรือปัจจุบันภพ ซึ่งปัจจุสมุปบาทที่เป็นปัจจุบันกาล องค์ธรรมมี ๘ ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน กัมมภพ

๓) อนาคตกาล หมายถึง เวลาที่ยังมาไม่ถึงยังเป็นอนาคต ซึ่งปัจจุสมุปบาทที่จะเกิดขึ้นในอนาคต องค์ธรรมมี ๒ ได้แก่ ชาติ ชรามรณะ^{๘๕}

๒. อาการ หมายถึง ลักษณะอาการแต่ละอย่างในปัจจุสมุปบาทที่เป็นไปในกาลทั้ง ๓ คือ อดีตกาล ปัจจุบันกาล และอนาคตกาล^{๘๖} จึงทำให้ปัจจุสมุปบาทมีอาการ ๒๐ อย่าง ได้แก่

๑) อดีตเหตุ (เหตุในอดีตภพ) หมายถึง อาการขององค์ธรรมในปัจจุสมุปบาทที่เป็นอดีตกาล องค์ธรรมมี ๕ ได้แก่ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทานและกัมมภาวะ

๒) ปัจจุบันผล (ผลในปัจจุบันภพ) หมายถึง อาการขององค์ธรรมในปัจจุสมุปบาทที่เป็นผลในปัจจุบันภพ องค์ธรรมมี ๕ ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะและเวทนา

๓) ปัจจุบันเหตุ (เหตุในปัจจุบันภพ) หมายถึง อาการขององค์ธรรมในปัจจุสมุปบาทที่เป็นปัจจุบันเหตุ ได้แก่ นามและรูปทั้งหลายที่กำลังทำกรรมตีกรรมชั่วในปัจจุบันภพ ซึ่งกรรมเหล่านี้เรียกว่า ปัจจุบันเหตุ องค์ธรรมมี ๕ ได้แก่ ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ อวิชชาและสังขาร

๔) อนาคตผล (ผลในอนาคตภพ) หมายถึง อาการขององค์ธรรมในปัจจุสมุปบาทที่จะเป็นไปในอนาคตภพ เพราะสืบเนื่องมาจากปัจจุบันเหตุ จะทำให้ได้รับผลต่อไปในอนาคตภพ ผลที่จะได้รับในอนาคตภพ เรียกว่า อนาคตผล องค์ธรรมมี ๕ ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะและเวทนา^{๘๗}

๓. สังเขป แปลว่า การย่อ ช่วง หมวด^{๘๘} เมื่อจำแนกปัจจุสมุปบาทลงในกาล ๓ แล้วสามารถจำแนกธรรมที่เป็นเหตุและผลได้ ๔ หมวด ที่เรียกว่า สังเขป ๔ กล่าวคือ

๑) อดีตเหตุ หรือเหตุในอดีตภพ องค์ธรรมมี ๒ ได้แก่ อวิชชาและสังขาร

๒) ปัจจุบันผล หรือผลในปัจจุบันภพ องค์ธรรมมี ๕ ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา

๓) ปัจจุบันเหตุ หรือเหตุในปัจจุบันภพ องค์ธรรมมี ๓ ได้แก่ ตัณหา อุปาทาน และกัมมภาวะ

๔) อนาคตผล หรือผลในอนาคตภพ องค์ธรรมมี ๒ ได้แก่ ชาติ และชรามรณะ^{๘๙}

๔. สนธิ หมายถึง การสืบท่อของปัจจุสมุปบาท หรือการสืบท่อระหว่างเหตุและผลที่เป็นอดีต ปัจจุบันและอนาคต (กาล ๓) หรือช่วงสืบท่อของอาการ ๒๐^{๙๐} ดังนั้น สนธิ คือการสืบท่อ จึงมี ๓ กล่าวคือ

๑) ระหว่างสังขารกับวิญญาณ ต่อกันสนธิหนึ่ง คือ ระหว่างสังขารที่เป็นอดีตเหตุกับวิญญาณที่เป็นปัจจุบันผล

^{๘๕} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๑๒๔.

^{๘๖} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๕๖๐/๕๖๓

^{๘๗} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๕๖๐.

^{๘๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๓๐๓.

^{๘๙} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๖๕๐.

^{๙๐} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๑๒๔.

๒) ระหว่างเวทนาภกับตัณหา ต่อกันสนธิหนึ่ง คือ ระหว่างเวทนาอันเป็นปัจจุบันผลกับตัณหาอันเป็นปัจจุบันเหตุ

๓) ระหว่างกัมมภาวะกับชาติ ต่อกันสนธิหนึ่ง คือ ระหว่างภพอันเป็นปัจจุบันเหตุ กับชาติอันเป็นอนาคตผล^{๙๑}

๕. วัฏฏะ แปลว่า การหมุนเวียน หรือการเวียนเกิดเวียนตาย^{๙๒} หมายถึง ปฏิจจสมุปบาท มีการสืบต่อระหว่างเหตุและผลอย่างไม่มีที่สิ้นสุด จึงเรียกว่า วัฏฏะ และวัฏฏะมี ๓ ได้แก่

๑) กิเลสวัฏฏ์ หมายถึง การหมุนเวียนของกิเลส องค์ธรรมได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน

๒) กัมมวัฏฏ์ หมายถึง การหมุนเวียนของกรรมทั้งหลายที่สืบเนื่องมาจากกิเลสวัฏฏ์ จึงทำให้สรรพสัตว์ทำกรรมที่เป็นอกุศลกรรมบ้าง กุศลกรรมบ้าง องค์ธรรมได้แก่ สังขารและกัมมภาวะ

๓) วิปากวัฏฏ์ หมายถึง การหมุนเวียนของวิปาก ทำให้ได้รับผลตามกรรมที่เคยกระทำไว้ องค์ธรรมได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ชาติ และชรามรณะ^{๙๓}

๖. มูล แปลว่า เป็นที่ตั้ง หมายถึง มูลเหตุแห่งวัฏฏ์ทุกข^{๙๔} ซึ่งทำให้สรรพสัตว์เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพ ๓^{๙๕} มูลมี ๒ ได้แก่ อวิชชาและตัณหา และมูลเหล่านี้เป็นเหตุให้ผลธรรมเกิดขึ้นแตกต่างกันออกไป กล่าวคือ

๑) อวิชชา คือ ความไม่รู้ เป็นอดีตเหตุ เป็นเหตุทำให้เกิดสังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะและเวทนา

๒) ตัณหา คือ ความทะยานอยาก เป็นปัจจุบันเหตุ เป็นเหตุทำให้เกิดอุปาทาน กัมมภาวะ ชาติ และชรามรณะ^{๙๖}

๗. ภาวจักร แปลว่า จักรแห่งภพ หรือสังสารจักร หมายถึง การหมุนเวียนอย่างต่อเนื่องของปฏิจจสมุปบาทโดยหาเบื้องต้นและเบื้องปลายไม่ได้ ปราศจากผู้สร้างและผู้รับผล^{๙๗} และเมื่อจำแนกปฏิจจสมุปบาทองค์ ๑๒ ลงในภาวจักรแล้ว ภาวจักรมี ๒ ประเภท กล่าวคือ

๑) ปุพพันตภาวจักร เป็นภาวจักรแรก นับตั้งแต่อดีตเหตุเป็นต้นจนถึงปัจจุบันผล องค์ธรรมมี ๗ ได้แก่ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา องค์ธรรม ๗ เหล่านี้ อวิชชาเป็นต้นเหตุหรือเป็นที่ตั้งทำให้ผลเกิดขึ้นถึงชรามรณะ

๒) อปรันตภาวจักร เป็นภาวจักรหลัง นับตั้งแต่ปัจจุบันเหตุเป็นต้นจนถึงอนาคตผลองค์ธรรมมี ๕ ได้แก่ ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ชาติ ชรามรณะ องค์ธรรม ๕ เหล่านี้ ตัณหาเป็นต้นเหตุหรือเป็นที่ตั้งทำให้ผลเกิดขึ้นถึงชรามรณะ^{๙๘}

^{๙๑} ชู.อิตติ.อ. (ไทย) ๔๔/๔๐๑.

^{๙๒} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๕๕๖.

^{๙๓} ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๖๒.

^{๙๔} ส.สพ.อ. (ไทย) ๒๘/๑๗๗.

^{๙๕} ส.นิ.อ. ๒๖/๓๒๔.

^{๙๖} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๕๕๗.

^{๙๗} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ แปล, หน้า ๙๓๒.

^{๙๘} ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๖๒.

ลักษณะการหมุนเวียนของภวจักรจะหมุนเวียนคล้อยไปตามเหตุปัจจัย กล่าวคือ ปุพฺพัตถวจักร ที่มีองค์ธรรม ๗ มุ่งหมายเอาแต่องค์ธรรมที่ปรากฏเฉพาะหน้า ขณะที่องค์ธรรม ๗ หมุนเวียนอยู่นั้น องค์ธรรม ๕ คือ ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะชาติและชรามรณะ ก็หมุนตามไปด้วย ในทำนองเดียวกันอุปรัตนวจักรที่มีองค์ธรรม ๕ ขณะที่กำลังหมุนเวียนอยู่นั้น องค์ธรรม ๗ ได้แก่ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะและเวทนา ก็ตามหมุนตามไปด้วย

จะเห็นได้ว่า ปฏิจจสมุบาทมีการสืบทอดระหว่างอดีตภพกับปัจจุบันภพ หรือปัจจุบันภพกับปัจจุบันภพ หรือปัจจุบันภพกับอนาคตภพ แสดงว่าสรรพสัตว์ที่เกิดมาในภพนี้ก็เคยเกิดเคยตายมาแล้วนับไม่ถ้วน และจะต้องเวียนเกิดเวียนตายต่อไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด เพราะกรรมที่สรรพสัตว์ได้กระทำไว้โดยมีอวิชชา ตัณหา ฯลฯ เป็นต้น เป็นเหตุปัจจัย อย่างไรก็ตาม การออกจากสังสารวัฏ หรือการดับสาร์อกอวิชชาโดยไม่มีเหลือ โดยมุ่งเข้าถึงพระนิพพานฝ่ายเดียวนั้น บุคคลจะต้องอบรมตนด้วยศีล สมาธิและปัญญา^{๙๙} จนสามารถพัฒนาปัญญาให้เข้ามรรคญาณ ๔ ได้แก่ โสตาปัตติมรรคญาณ สกทาคามีมรรคญาณ อนาคามีมรรคญาณ และอรหัตมรรคญาณ^{๑๐๐} ตามลำดับ บุคคลจึงจะสามารถทำลายอวิชชาและกิเลสทั้งหลายได้โดยเด็ดขาด

๔.๔ เหตุเกิดและเหตุดับรูปชั้นรในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

รูปชั้นรเกิดจากเหตุปัจจัยเหล่านี้คือ อวิชชา ความไม่รู้เท่าทันเป็นต้น หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ อวิชชาเป็นนามเป็นเหตุให้ก่อรูปสร้างรูปขึ้น ฉะนั้นรูปชั้นรจึงเกิดจากนาม แม้แต่นามเองก็อาศัยรูปชั้นรเกิดเช่นเดียวกัน ทั้งนามและรูปนี้ต่างก็มีความเกี่ยวข้องกันและกันชนิดแยกกันไม่ออกเลยทีเดียว

หลักอภิธรรมหมวดรูปสมุฏฐานนัย นัยที่แสดงธรรมเป็นเหตุให้รูปเกิดขึ้นมี ๔ คือ กัมมชรูป รูปเกิดแต่กรรม จิตตชรูป รูปเกิดแต่จิต อุตฺตชรูป รูปเกิดแต่ฤดู อาหารชรูป รูปเกิดแต่อาหาร ฉะนั้นเหตุทั้ง ๔ ประการทำให้เราได้คิดเตือนใจหลายอย่างด้วยกัน การที่ได้เกิดเป็นมนุษย์มีอวัยวะครบถ้วน ๓๒ ประการเป็นสิ่งประเสริฐที่สุดกว่าสัตว์ทั้งปวงทั้งในโลกนี้และภพภูมิต่าง ๆ ทั้งนี้ก็สืบเนื่องมาจากกรรมที่เราได้กระทำไว้ในอดีตชาติส่งผลนั่นเอง เพาะกรรมดีที่เป็นบุญกุศลจึงทำให้เกิดมาพบพุทธศาสนามีโอกาสได้ศึกษาเล่าเรียนเพียรปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา การมีชั้นรคือรูปร่างสมบูรณ์รับรู้อารมณ์ความรู้สึกต่าง ๆ เป็นเลิศ ซึ่งนับว่าดีกว่าเทวดาบางเหล่าและพหรมบางพวกที่มีชั้นรบางอย่างบกพร่องไม่สมบูรณ์ การรู้เกิดเหตุของรูปชั้นรจึงเป็นประโยชน์อย่างนี้

การศึกษาเหตุเกิดรูปชั้นร ในขณะที่เดียวกันก็ทำให้เราทราบได้ว่า เหตุดับรูปชั้นรนั้นไปด้วยกัน คือ เหตุดับนั้นเป็นสภาวะธรรมที่มีอยู่แล้ว แต่เพราะเราไม่มีสติปัญญาแหลมคมพอจะรู้สึกเห็นเหตุดับหรือการดับไปของสภาวะธรรมนั้น ๆ ได้ ทุกสภาวะมีเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ตามธรรมดาของมันเองอยู่แล้ว แต่พวกเราไม่เข้าใจจึงไม่รู้ไม่เห็น เช่น การฉายภาพยนตร์ หรือฉายหนัง เวลาเราดูหนังเราจะเห็นว่า การดำเนินเรื่องราวเป็นเนื้อหาอันเดียวกัน รูปคน รูปต้นไม้เป็นอย่างเดียวกัน แต่ความเป็นจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ ภาพสีต่าง ๆ เรื่องราวต่าง ๆ ที่ดำเนินไปนั้นล้วนเกิดแต่ละภาพแต่ละรูปซึ่งเป็น

^{๙๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒.

^{๑๐๐} อภ.ป. (ไทย) ๓๖/๖/๑๓๘.

ภาพนิ่งไม่มีชีวิตชีวา ถูกถ่ายมาปะติดปะต่อให้แต่ละภาพนั้นยาวเหยียดล้ากันไป เวลาภาพเคลื่อนที่ด้วยความเร็วจึงทำให้ดูเหมือนภาพนั้นติดต่อกันไป ข้อนี้ฉันใด สภาวะธรรมทุกสิ่งก็ฉันนั้นเหมือนกัน มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ตับไป ต่อเนื่องอยู่รำไป ขาดโยนิโสด้วยสติแล้วยากที่รู้ทันสภาวะธรรมเหล่านั้นได้ แต่เราจะทราบได้ต้องอาศัยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน

การเกิดดับรูปขันธ์ของคนเราก็คงเช่นกัน มีเกิดดับเช่นนี้ด้วยกันทั้งนั้น แต่ที่เรามองไม่เห็น มองไม่ออกก็เพราะมีสันตติการสืบต่อที่เป็นไปอย่างรวดเร็วปิดบังเอาไว้ทำให้เราไม่รู้สึกลงถึงการเกิดดับดังกล่าว เรียกอีกอย่างว่าตายชั่วขณะ เก้าตายเกิดใหม่แทน เช่นผมของเรา ของเก่าหลุดล่วงไปของใหม่งอกออกมาเป็นอย่างไร ทุกสภาวะสืบต่อกันเร็วมากจนเรามองไม่เห็น การเกิดดับแบบนี้มีอยู่จริงเป็นของแท้เรียกว่าดับแบบปรมาตม์

เหตุดับรูปขันธ์อีกอย่างคือ ดับความยึดมั่นถือมั่นที่จิตเข้าครอบงำอย่างมั่นคง เรียกว่าอุปาทานขันธ์ ถ้าจิตชอบอกชอบใจในรูปว่าสวยงามน่ารื่นรมย์เข้าครอบงำรูปขันธ์อยู่อย่างนี้เรียกว่ารูปอุปาทานักขันธ เหตุที่ดับไปนั้นมีใช้ดับในความหมายที่ชีวิตตายไป แต่อาสวะกิเลสซึ่งเป็นนามธรรมที่อิงอาศัยรูปขันธ์นั้นอยู่ ตับลงไปชั่วครู่ชั่วคราวหรือสิ้นไป ดับแบบใช้สติกำหนดดูตามรู้แต่ละกิริยาอาการในทางอายตนะที่เป็นทางผ่านเข้ามากระทบสัมผัสกายและความรู้สึกต่าง ๆ

ฉะนั้น ธรรมที่เป็นเหตุเกิดและเหตุดับของรูปขันธ์ จัดอยู่ในรูปขันธ์ ๕ ซึ่งเป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพื่อดับอุปาทานขันธ์คลายความยึดมั่นถือมั่นปล่อยวางไม่ยึดติดอะไรในรูปนาม เป็นวิธีดับทุกข์เปลื้องทุกข์ ใช้สติปัญญากำหนดพิจารณาขันธ์ ๕ มีรูปขันธ์เป็นตามหลักสติปัฏฐานสูตร

หลักธรรมในปริณิถยสูตรนั้นพระพุทธองค์ทรงแสดงการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาไว้ในพระสูตรนี้ว่า “รูป โข ราช ปริณเฑยโย ฌมโม, เวทนา ปริณเฑยโย ฌมโม, สลยญา ปริณเฑยโย ฌมโม, สงขารรา ปริณเฑยโย ฌมโม, วิญญาณํ ปริณเฑยโย ฌมโม อิมะ วุจจนติ ราช ปริณเฑยยา ฌมมา”^{๑๐๑} “รูป เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ เวทนาเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ สลยญาเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ สังขารเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ วิญญาณเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ เหล่านี้ ราชะ เราเรียกว่า ธรรมที่ควรกำหนดรู้”^{๑๐๒} จากข้อความที่ยกขึ้นมาี้แสดงให้เห็นว่า รูปขันธ์ นามขันธ์ เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา

ในแนวทางการปฏิบัติโดยการพิจารณากำหนดขันธ์ ๕ เป็นอารมณ์ ในการวิปัสสนาภาวนาโดยใช้หลักสติปัฏฐาน ๔ นั้นโดยสภาพแล้วเป็นการกำหนดสติ ในแต่ละครั้งล้วนใช้สติกำหนดในรูปขันธ์ นามขันธ์ซึ่งมีอยู่ทั้งภายในและภายนอก “การพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความแตกดับ จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกดับ”^{๑๐๓} นำมาเป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

^{๑๐๑} ส.ข. (บาลี) ๑๗/๑๖๓/๑๕๔.

^{๑๐๒} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๖๓/๒๕๖.

^{๑๐๓} พ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑๑๒-๑๑๔/๖๙๒-๗๐๔.

๔.๔.๑ ชั้นร ๕ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา

เพราะในบทว่า ชั้นปัญญาจะ นี้เกิดขึ้นด้วยปัจจัยและมีอยู่โดยปรมาตถ์ ดังมีพระบาลีแสดงไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย จงพิจารณาชั้นปัญญาจะนี้”^{๑๐๔} ให้เห็นโดยความเป็นจริง โดยไม่วิปริต โดยมีลักษณะและโดยสามัญลักษณะ เป็นเพียงรูปนาม พร้อมด้วยปัจจัย มีปฏิภาณ เป็นต้น เหล่านี้เป็นรูป มีผัสสะ เป็นต้น เหล่านี้เป็นนาม มีวิชชา เป็นต้น เป็นปัจจัยของชั้นร ๕ และด้วยอนิจจานุปัสสนาอย่างนี้ โดยธรรมทั้งหมด อันไม่มีแล้วเกิดมี ที่มีแล้วกลับเสื่อม เพราะฉะนั้น จึงไม่เที่ยง จึงเป็นทุกข์ จึงเป็นอนัตตา ด้วยเหตุนี้จึงเป็นการแสดงอารมณ์ของวิปัสสนา^{๑๐๕}

เพราะฉะนั้น ในการกำหนดสติระลึกรู้อยู่ทุกขณะ ๆ นั้นได้กำหนดตามความเป็นจริงอย่าง ต่อเนื่องว่าเป็นเพียงรูปกับนาม การกำหนดสติระลึกรู้ กำหนดรู้ชัด หยั่งรู้ ยิ่งรู้ ควรกำหนดรู้ พิจารณาว่า ชีวิตนี้มีเพียงชั้นร ๕ พิจารณาชั้นรทั้ง ๕ ย่อแล้วมีเพียง รูปชั้นรกับนามชั้นรเท่านั้น ซึ่งมีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนเป็นอนัตตา มีความเปลี่ยนแปลงเป็นลักษณะ จิตที่รอบรู้ทุกอารมณ์ พิจารณาเห็นความจริงปรากฏเกิดความเบื่อหน่าย จิตย่อมคลายจากความกำหนด ย่อมละความยึดมั่น ถือมั่นจิตย่อมละและถอนความรู้สึกว่าเป็นตัวเรา เขาเสียได้ ครั้นกำหนดเมื่อรู้แล้วแยก รูปนาม ตามสภาพที่เป็นจริงได้อย่างนี้ เพื่อประโยชน์ที่จะละเสียซึ่งโลกสมมติที่ชาวโลกเรียกกันว่าสัตว์ ว่าบุคคล เพื่อประโยชน์ที่จะก้าวล่วงเสียซึ่งความลุ่มหลงว่าเป็นสัตว์ เพื่อประโยชน์ที่จะตั้งจิตไว้ในอสมโหภูมิให้ดียิ่งขึ้น^{๑๐๖} มีสติดีไม่หลงลืม มีสติรู้สึกตัวเป็นพิเศษ ชื่อว่า สัมปชัญญะ ซึ่งใช้เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ภาวนา ซึ่งเป็นภูมิหนึ่งคือ ๑) รูปชั้นร ๒) เวทนาชั้นร ๓) สัญญาชั้นร ๔) สังขาร-ชั้นร ๕) วิญญาณชั้นร หรือชั้นร ๕ ถ้าย่อลงมาก็คือ รูป นาม ได้แก่รูปธรรม นามธรรม รูปชั้นรก็คือรูปธรรม เวทนาชั้นร สัญญาชั้นร สังขารชั้นร วิญญาณชั้นร ก็เป็นนามธรรม ฉะนั้นเรื่องรูปเรื่องนาม ก็คือชั้นร ๕ นั่นเอง^{๑๐๗} ดังนี้

๑. รูปชั้นร รูปชั้นรมีลักษณะเสื่อมสิ้น สลายไป โดยองค์ธรรมก็คือรูป ๒๘ เช่นมีมหาภูต รูป ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ มีประสาทตา ประสาทหู ประสาทจมูก ประสาทลิ้น ประสาทกาย และมีสี เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพารมณ ความเป็นหญิง ความเป็นชาย รูปหัวใจ รูปชีวิตเป็นต้น ซึ่งเป็นรูปมีลักษณะเสื่อมสิ้นสลายไป^{๑๐๘} ไม่คงทนถาวร เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา มีเส้นเก่าหลุดล่องไป เส้นใหม่ งอกขึ้นมาแทน จากสีดำเป็นกลายเป็นเส้นสีขาวอย่างนี้

๒. เวทนาชั้นร เวทนาชั้นรมีลักษณะเสวยอารมณ์ เช่นเวลาถูปรูหรือเวทนา เวลาที่สบาย กายก็รู้ ไม่สบายกายก็รู้ ดีใจก็รู้ เสียใจก็รู้ แม้อย่าง ๆ ก็รู้ โยคีผู้ปฏิบัติพอมีสมาธิพอสติจิตมั่นเฉย ถ้าหากว่าไม่กำหนดรู้ความเฉย มันก็จะขาดตอน มันขาดตอนของสติ ไม่รู้จะกำหนดอะไร รู้สึกเฉย ๆ ก็จะทำที่กำหนดไม่ถูก ในเมื่อเฉย ๆ ก็ดูความเฉย ๆ การกำหนดรู้ความเฉย ๆ จะทำให้สติไม่ขาดตอน แล้วก็จะเห็นความไม่เฉยมาซ้อนขึ้น จะมีข้อเปรียบเทียบกันแล้วสติก็จะต่อเนื่องขึ้นเรื่อย ๆ^{๑๐๙}

^{๑๐๔} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๒/๗๓.

^{๑๐๕} ชุ.อิติ.อ. (ไทย) ๔๕/๒๒๗/๓๓๕.

^{๑๐๖} วิสุทธ. ฎีกา. (ไทย) ๓/๑๕.

^{๑๐๗} อง.อภุทธก. (ไทย) ๒๓/๙/๒๑๓.

^{๑๐๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๕๓/๑๙๓.

^{๑๐๙} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๗/๔๓๗.

๓. สัญญาชั้นนี้ ลักษณะความจำได้หมายรู้ คือ จำรูปได้ จำเสียงได้ จำกลิ่นได้ จำรสได้ จำถูกต้องสัมผัสได้ และมีความจำเรื่องราวต่าง ๆ ขณะที่เกิดความจำขึ้นมา ขณะนั้นสติก็กำหนดจดจ่อรู้สังเกตลักษณะของความจำที่เกิดขึ้น^{๑๑๐}

๔. สังขารชั้นนี้ ลักษณะปรุงแต่งจิต เช่นฝ่ายอกุศล เจตสิกที่เป็นฝ่ายบาปก็ไปปรุงแต่งจิต ก็มีความหลง มีความไม่ละเอียดต่อบาป ความไม่เกรงกลัวต่อบาป ความฟุ้งซ่าน คือรับอารมณ์ไม่มั่นคง ก็ให้กำหนดรู้ เวลาสังขารชั้นนี้เกิดขึ้น เวลาฟุ้งซ่านคือจิตไม่มั่นในอารมณ์^{๑๑๑}อาจจะคิดเรื่องนั้นเรื่องนี้ไปเราก็กำหนดจดจ่อลงไปว่า ฟุ้งหนอ ๆ หรือ ฐึ้นหนอ ๆ รู้ว่าขณะมันฟุ้งอยู่ กำหนดจนความฟุ้งดับไป

ถ้าไม่เห็นความต่างกันของธรรมชาติ เห็นว่าเหมือนกันหมด ก็ไม่เห็นความเกิดขึ้นความดับไปจริง ๆ ซึ่งปกติเกิดดับอยู่ทุกขณะ แต่อาจเห็นในภาพรวมคือเห็นเหมือนกันหมด แต่ถ้าแยกออกว่าสภาวะนี้ก็อย่างหนึ่ง นี้ก็อย่างหนึ่ง ตัวสงบก็อย่างหนึ่ง ตัวรำคาญใจก็อย่างหนึ่ง ตัวโกรธก็อย่างหนึ่ง เราก็จะเห็นว่านั่นเกิด นี่หมดไป นั่นเกิด นี่หมดไป เห็นมาก ๆ เข้าก็จะรู้สึกว่ามันไม่เที่ยงบังคับไม่ได้ ไม่ใช่ตัวตน การที่จะให้เกิดปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จะต้องมาจากเห็นความเกิดดับ ต้องเห็นรูปนามเกิดดับ เกิดดับ เกิดดับ เกิดดับ เกิดดับมากมายรวดเร็ว จะเกิดความรู้สึกคือให้เกิดปัญญาที่เรียกว่า ภาวนามยปัญญาขึ้น ว่ามีความไม่เที่ยง บังคับบัญชาไม่ได้ ไม่ใช่ตัวตน เกิดความรู้สึกแจ่มขึ้นมาอย่างนั้น นี้ก็มาจากการเห็นความเกิดดับ^{๑๑๒}การจะเห็นความเกิดดับได้ มันก็ต้องเห็นลักษณะความต่างกันระหว่างรูปต่าง ๆ นามต่าง ๆ

กำหนดรูปนาม แต่ถ้ารู้สภาวะรูปนามต่าง ๆ ก็มีความรู้สึกย้อนถึงตัวเอง สติก็คือธรรมชาติอย่างหนึ่ง ไม่ใช่เรา เพราะเป็นเพียงสักแต่ว่า ระลึกรู้แล้วก็ดับลงไป และปัญญาคือความรู้ก็มีสภาวะและลักษณะที่ไม่เที่ยง คงอยู่สภาพเดิมไม่ได้ บังคับบัญชาไม่ได้ ไม่มีตัวตน ดังนั้นต้องเอาสติเข้ามาดูตัวเอง คือมีอากาโรจิตนั้น สติก็จักมาอยู่กับตัว ฉะนั้นในการมีสติ ก็สักแต่ว่ารู้ว่ารู้มีสติ ใช้ปัญญาพิจารณาที่สักแต่ว่ารู้ ไม่ให้มีอภิขมาโทมนัสคือ ไม่มีความยินดีในร้าย ให้เห็นว่าสติก็เป็นสักแต่ว่าสติสักแต่ว่าเป็นธรรมชาติที่ระลึกรู้ ไม่ใช่เรา ไม่ใช่คน ไม่ใช่สัตว์ เป็นปัญญา คือเป็นความรู้ ไม่ใช่เรา ไม่ใช่คน ไม่ใช่สัตว์ เมื่อรู้อย่างนี้ได้ก็ต้องระลึกรู้เท่าทันสภาวะธรรมนี้ นี่เป็นสังขารชั้นนี้เป็นสภาพปรุงแต่งในจิต เป็นนามธรรม^{๑๑๓}

๕. วิญญาณชั้นนี้ วิญญาณหรือเรียกอีกอย่างก็คือจิต วิญญาณก็คือธรรมชาติรู้อารมณ์ รู้อารมณ์คือการเห็น การได้ยิน ดมกลิ่น รู้รส รู้สึกระคาย รู้สึกร้อน รู้สึกร้อน รู้สึกร้อน รู้สึกร้อน รู้สึกร้อน รู้สึกร้อน รู้สึกร้อน รู้สึกร้อน เป็นวิญญาณทางกาย วิญญาณทางใจคือตัวที่คิดนึกไปถึงเรื่องราวต่าง ๆ ตัวที่สั่งให้ยื่นให้เดิน ให้นั่ง ให้นอน ที่ยื่น เดินนั่ง นอนได้ เพราะว่าตัวบงการก็คือจิต จิตนี้มันคิด ปรารถนาจะเดินมันก็ไปทำให้ลมไป ผลักดันร่างกาย ให้เคลื่อนไหวไป ฉะนั้นจิตก็เป็นตัวที่รับรู้ารมณ์ รับรู้เรื่องราวต่าง ๆ แล้วก็ทำให้สำเร็จการงานต่าง ๆ การพูด การเคลื่อนไหว เคลื่อนไหวทางวาจา เคลื่อนไหวทางกาย เป็นธรรมที่

^{๑๑๐} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑๓/๗๓.

^{๑๑๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๕/๙๖-๑๐๔.

^{๑๑๒} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๓/๕๙-๖๑.

^{๑๑๓} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๘/๕๐.

เกิดขึ้นจากอำนาจของจิต เรียกว่า จิตตชรูป คือรูปที่เกิดจากจิต การเคลื่อนไหวทางวาจาที่เราเปล่งวาจา มีการเคลื่อนไหวที่ริมฝีปาก เป็นรูปธรรมสามารถเจริญสติได้ ระลึกรู้ เช่น ขณะพูด มักมีการเคลื่อนไหวของปาก เป็นต้น

การที่สติรับรู้ว่าการเคลื่อนไหว ที่ปากเป็นรูป เป็นจิตตชรูป เป็นรูปที่เกิดจากจิตมีจิตในขณะนั้นมีจิตที่คิดนึก สั่งการ วาจาไหวไปไหวมา สติก็รู้ รู้อรูปคือการเคลื่อนไหว ที่วาจา รู้นามก็คือจิตที่คิดนึกสั่งการ พิจารณาละเอียด ๆ ก็จะเห็นธรรมชาติเป็นเหตุเป็นปัจจัยกันอยู่ ถ้าไม่มีจิตคิดนึกสั่งการ วาจาจะไหวไม่ได้ หรือการเคลื่อนไหวทางกาย ก็เป็นจิตตชรูป เป็นรูปที่เกิดจากจิตจะยกมือขึ้นมาไม่ได้ ถ้าไม่มีจิตสั่งการ ฉะนั้นพอกายยกขึ้นมา จะมีการสั่นไหว ร่างกายเคลื่อนไหว นี่เป็นรูป การสั่นไหวนี้เป็นรูป แต่ตัวจิตที่สั่งการเป็นนาม^{๑๑๔} จะเห็นเป็นปัจจัยกันอยู่ เวลาจิตคิดอะไร เห็นอะไรให้ระลึกที่จิต สิ่งเหล่านั้นจะหายไปดับไป เพราะสติมารับรู้จิตเป็นอารมณ์

แต่การรับรู้ของสติมันก็ดับลง อารมณ์คือจิตมันก็ดับลง และจากนั้นจะรับอีกก็ได้ ไปสู่เรื่องราวต่าง ๆ ถ้าสติยังมีกำลังอยู่ สติก็รู้ใหม่ รู้จิตใหม่แล้วก็รู้อื่น ๆ นามอื่น ๆ ต่อไปไม่ได้บังคับว่า จะต้องอยู่ที่ใดที่หนึ่ง นี่ก็คือขั้น ๕ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา^{๑๑๕} ในการปฏิบัติจริง ๆ ให้รู้ตัวสภาวะจริง ๆ คือลักษณะของรูป ลักษณะของเวทนา ลักษณะของสังขาร ลักษณะของวิญญาณ ให้รู้ตัวสภาวะจริง ๆ ก็จะเรียกชื่อไม่ถูกก็ไม่เป็นไร ให้ไปรู้ลักษณะอย่างนั้น ให้เห็นความต่างกัน รูปก็อย่างหนึ่ง เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นั้นมีความแตกต่างกัน เห็นลักษณะต่าง ๆ กัน การเห็นธรรมชาตินี้ก็อย่าง ธรรมชาติเหล่านั้นมีอยู่จริง แต่ไม่ใช่เรา ไม่ใช่คน ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ตัวเรา ตัวเขา ในการประพฤติปฏิบัติ ท่านให้กำหนดอุปาทานชั้น คือความยึดมั่นในชั้นเหล่านั้น

การแสดงขั้น ๕ จึงมีคำว่าอุปาทานชั้น เข้ามาเกี่ยวข้อง ก็เนื่องจากว่าเพื่อประโยชน์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเพราะว่า การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้นต้องกำหนดอุปาทานชั้น จะไปกำหนดชั้นทั้งหมดไม่ได้ต้องกำหนดที่อุปาทานชั้น คำว่า อุปาทานชั้น ก็คือ ชั้นที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน เราเรียกว่า อุปาทานชั้น^{๑๑๖} คือ อุปาทานเข้าไปยึดเข้าไปเกาะชั้นเหล่านั้นได้ ชั้นเหล่านั้นก็เรียกว่า อุปาทานชั้น อุปาทานก็คือ โลภะ ทิฏฐิ ความยึดมั่นถือมั่นไปยึดชั้นมาเป็นอารมณ์ คือเอามาเป็นอารมณ์ได้ ชั้นเหล่านั้นก็เรียกว่า อุปาทานชั้น ในส่วนของรูปชั้น เป็นอุปาทานชั้นทั้งหมด คือเป็นอารมณ์ของอุปาทานได้ทั้งหมด เวทนาไม่ได้ทั้งหมด ได้แค่ส่วนโลกียะ คือเวทนาที่ประกอบในโลกียะจิต สัญญา สังขาร ก็ไม่ได้ทั้งหมด ได้เฉพาะที่ประกอบในโลกียะจิต วิญญาณ ก็แค่โลกียะจิต นั่นก็หมายถึงว่าในส่วนของโลกียะ กำหนดรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณที่เป็นโลกียะ^{๑๑๗}

^{๑๑๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๗๖๗/๖๔๘.

^{๑๑๕} สุทธิพงษ์ ตัณตยาพิศาลสุทธิ, หลักพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : การศาสนา, ๒๕๓๑), หน้า ๘๑.

^{๑๑๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๓๘.

^{๑๑๗} อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖๑/๖๔๔.

๔.๔.๒ การกำหนดรู้ชั้น ๕ เป็นอารมณ์

ชั้น ๕ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ซึ่งชั้น ๕ หรือรูป นามที่จะนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ต้องจำกัดเอาเฉพาะชั้น ๕ หรือรูป นามที่เป็นปัจจุบัน คือที่ปรากฏขึ้นเฉพาะหน้าเท่านั้น ที่เป็นอดีต^{๑๑๘}คือล่วงไปแล้ว หรือที่เป็นอนาคต คือยังไม่มาปรากฏขึ้นนั้นใช้เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาไม่ได้ เพราะสิ่งที่เป็นอดีตและอนาคตนั้น ไม่ใช่วิสัยของวิปัสสนาปัญญา จึงไม่สามารถจะพิจารณาเห็นได้^{๑๑๙}

ในคัมภีร์วิสุทธิธรรมคถา พระพุทธองค์ได้ทรงเน้นการดำเนินของชั้น ๕ ตามเหตุปัจจัย เมื่อไม่มีเหตุปัจจัย ชั้นเหล่านี้ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ และด้วยเหตุดังกล่าวมี ๔ ประการคือ

๑. อวิชชา ความไม่รู้ว่า รูปแปรปรวน เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน หรือความรู้ที่ผิดว่า รูปเที่ยงเป็นสุข บังคับบัญชาได้

๒. ตัณหา ความพอใจในรูปทั้งหลาย

๓. กรรม กรรมดีและกรรมชั่วที่ก่อให้เกิดรูปหลากหลาย

๔. อาหารสิ่งที่ก่อให้เกิดผล แบ่งเป็น กวฬิงการอาหาร คือคำข้าวที่ก่อให้เกิดรูปกลาปที่เนื่องด้วยคำข้าว ผัสสาหาร คือผัสสะก่อให้เกิดเวทนา ๓ มโนสัญเจตนาหาร คือบุญและบาปที่ก่อให้เกิดภพ ๓ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ วิญญาณาหาร คือวิญญาณที่ก่อให้เกิดรูปนามขณะปฏิสนธิ^{๑๒๐}สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้เป็นเหตุให้รู้สิ่งที่ต้องการปฏิบัติต่อชั้น ดังนี้

๑) การปฏิบัติโดยพิจารณาชั้น ๕ นำมาเป็นอารมณ์ในการกำหนด สติปฏิฐานนั้น โดยสภาวะเป็นการกำหนดสติ ในแต่ละครั้งล้วนใช้สติกำหนดในรูปชั้น นามชั้นซึ่งมีอยู่ทั้งภายในและภายนอก “การพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความแตกดับ จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกดับ”^{๑๒๑}นำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา

ผู้ปฏิบัติที่กำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก ย่อมรู้ชัดว่าลมหายใจเป็นเพียงกองรูปที่เคลื่อนไหว โดยเนื่องด้วยร่างกาย ไม่ใช่เรา ของเรา ลมหายใจไม่ใช่เรา และไม่มีเราอยู่ในลมหายใจ นอกจากนี้ ลมหายใจมีสภาพไม่เที่ยง เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปเป็นธรรมดา ลมหายใจเข้าดำเนินไปชั่วขณะแล้วสิ้นสุดลง จึงเกิดลมหายใจออก ลมหายใจออกดำเนินไปชั่วขณะแล้วสิ้นสุดลง จึงเกิดลมหายใจเข้า การรับรู้เช่นนี้เป็น การกำหนดรู้รูปชั้น คือรูป ความเกิดแห่งรูป ความดับแห่งรูป ในบางขณะที่กำหนดรู้ลมหายใจ ผู้ปฏิบัติอาจรู้สึกสบายใจเกิดความปิติสมนัส ควรกำหนดว่า อิมใจหนอ การรับรู้ความโสมนัสอย่างนี้เป็น การกำหนดรู้เวทนา ในบางขณะอาจพิจารณาด้วยสัญญาตามที่เคยเรียนรู้มาก่อนว่า ลมหายใจเป็นรูป จิตที่กำหนดรู้เป็นนาม ควรกำหนดว่า จำได้หนอ การรับรู้เช่นนี้เป็น การกำหนดรู้สัญญา บางขณะความโลภหรือโกรธอาจปรากฏขึ้น ควรกำหนดว่า โลภหนอ หรือโกรธหนอ การรับรู้

^{๑๑๘} พุทธทาสภิกขุ, แก่นพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๙), หน้า ๕๔.

^{๑๑๙} ที.ลี. (ไทย) ๙/๓๖๖ – ๓๖๘/๓๕๘ – ๓๕๙.

^{๑๒๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปฏิฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, แปลโดยพระคันธสาราภิวังศ์, หน้า ๒๔.

^{๑๒๑} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑๑๒-๑๑๔/๖๙๒-๗๐๔.

สภาพปรุงแต่งอย่างนี้เป็นการกำหนดรู้สังขาร บางขณะได้ยิน ก็ควรกำหนดรู้ว่า ได้ยินหนอ เป็นการรับรู้จิตที่เห็นนี้เป็นการกำหนดรู้วิญญูญาณ^{๑๒๒}

๒) การพิจารณาชั้น ๕ เป็นอารมณ์กรรมฐานได้ เพราะเหตุว่าสติปัฏฐาน ๔ ก็ประกอบด้วยชั้น ๕ รูปชั้น ๑ และนามชั้น ๔ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้นและวิญญูญาณชั้น เป็นนามชั้น เป็นภูมิวิปัสสนา เป็นอารมณ์สติปัฏฐาน และเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา และอุปาทานชั้น ๕ เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้^{๑๒๓}เมื่อมีการปฏิบัติอย่างต่อเนื่องเป็นเหตุปัจจัยให้เข้าถึงโสฬสญาณได้ และสามารถเข้าถึงปริยญา ๓ ปัญญาแห่งความดับทุกข์

อนึ่ง ชั้น ๕ ชื่อว่า เป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา ชั้น ๕ เหล่านั้น ย่อมมีประเภทเป็นอดีต เป็นต้น กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในชั้น ๕ เหล่านั้น ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอดีต อนาคตหรือปัจจุบัน^{๑๒๔}

ข้อสำคัญอีกประการหนึ่งนั่น คือ ชั้น ๕ ที่จะนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐานนั้น ต้องจำกัดเอาเฉพาะชั้น ๕ ที่เป็นปัจจุบัน คือที่ปรากฏขึ้นเฉพาะหน้าเท่านั้น ที่เป็นอดีต คือล่วงไปแล้ว คือที่เป็นอนาคต คือยังไม่มาปรากฏขึ้นนั้น ใช้เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาไม่ได้เพราะสิ่งที่เป็นอดีต และอนาคตเป็นต้น ไม่ใช่วิสัยของวิปัสสนาปัญญา ไม่สามารถจะพิจารณาเห็นได้^{๑๒๕}ดังพระพุทธดำรัสที่ได้ทรงตรัสกับภิกษุทั้งหลายในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๑๒๖}ว่า ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้นอยู่ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้นอยู่ อย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น อยู่ว่า

เมื่อเจริญอาการเหล่านี้ คือ ความไม่เที่ยงแห่งสังขารทั้งหลาย อาการคือทุกข์ แม้อาการคืออนัตตา ก็เป็นอันเจริญด้วย เพราะอาการทั้ง ๓ นั้นเกี่ยวเนื่องกับสังขารนั้น ด้วยเหตุนี้ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็ทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นก็เป็นอย่างอนัตตา ด้วยการถือสมุททยสังและ ทุกขสัง แสดงอาการเป็นไปแห่งวิปัสสนาภูมินั้น เพราะการถือเอาความเป็นของไม่เที่ยงในชั้น ๕ อันเป็นวิปัสสนาภูมิ^{๑๒๗}ดังนั้น ผู้ที่ปรารถนาในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา หรือวิปัสสนากัมมัฏฐาน คือการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามความเป็นจริง^{๑๒๘}ซึ่งได้แก่การเจริญสติปัฏฐาน ๔ โดยให้พิจารณาจนเกิดการเห็นแจ้ง การเห็นพิเศษ และการเห็นโดยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยง เป็นต้น ในการกำหนดรู้ไปตามอาการต่าง ๆ ผู้ปฏิบัติจำเป็นต้องใช้ คำภาวนา อย่างไร อย่างหนึ่ง ยกตัวอย่างเช่น พองหนอ ยุบหนอ ว่างหนอ อันเป็นสื่อให้เกิดความตั้งมั่นในอารมณ์ แม้ที่เรียกว่า ฌณิกสมาธิ

^{๑๒๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, แปลโดยพระคันธสาราภิวังศ์, หน้า ๓๑๗.

^{๑๒๓} ที.ปา.อ.(ไทย) ๓/๔๑๓/๔๑๒.

^{๑๒๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๖๘/๕๙๑.

^{๑๒๕} พระพุทธโฆสเถระ รจนา, สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๓๒๕-๓๒๔, ๓๙๐-๓๙๑.

^{๑๒๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘.

^{๑๒๗} พุ.วิ.อ. (ไทย) ๔๘/๑๖/๔๑๔.

^{๑๒๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๒๔๒.

๔.๔.๓. ชั้น ๕ เป็นของไม่เที่ยง

ชั้น ๕ ชื่อว่า อนิจจัง เพราะมีการวิปริตผิดแปลกเปลี่ยนแปลงไปโดยความเกิดดับ หรือเหลือความเกิดขึ้น เลื่อมไป และเป็นอย่างอื่น ชื่อว่า อนิจจลักษณะ^{๑๒๙}ชั้น ๕ มีอนิจจลักษณะ ซึ่งมีสาเหตุ ๔ ประการ ได้แก่^{๑๓๐}เพราะเป็นไปโดยการเกิดและการดับ เพราะเป็นของแปรปรวนคือเปลี่ยนแปลงแปรสภาพไปเรื่อย ๆ เพราะอยู่ได้ชั่วคราว ๆ เพราะแย้งต่อความเที่ยงกล่าวคือชั้น ๕ มีความเกี่ยวข้องกับ อนิจจลักษณะ ได้แก่ ความสืบทอดแห่งชั้น ๕ ปิดบัง อนิจจลักษณะ พฤติกรรมที่แสดงให้เห็นถึง อนิจจลักษณะ เช่น การเดินของมนุษย์ที่เป็นการสลับระหว่าง การก้าวเท้าซ้าย และการก้าวเท้าขวา ขณะที่เริ่มยกเท้าซ้าย คือการเกิดขึ้นแห่งการก้าวเท้าซ้าย ขณะที่เท้าซ้ายเหยียบพื้น พร้อมกับก้าวเท้าขวา น้ำหนักตัวสู่เท้าซ้าย คือการดับไปแห่งการก้าวเท้าซ้าย จากข้อความนี้เราจะเห็นว่า การก้าวเท้าซ้ายเป็นของแปรปรวน เป็นของชั่วคราว และการก้าวเท้าซ้ายปฏิเสธความเที่ยง ในกรณีเท้าขวาก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน กล่าวคือการเดินของมนุษย์มี อนิจจลักษณะ ลักษณะที่ทำให้เห็นว่าเป็นของไม่เที่ยง ไม่คงที่^{๑๓๑}

การที่ไม่ได้พิจารณาด้วยความรอบคอบถึงความเกิดและความดับแห่งชั้น ๕ จึงถูกความสืบทอดแห่งชั้น ๕ ที่เรียกว่า สันตติ ปิดบังอนิจจลักษณะแห่งชั้น ๕ ไว้ ดังคำที่ว่า อนิจจลักษณะไม่ปรากฏเพราะถูกปิดบังโดยสันตติ^{๑๓๒}ชั้น ๕ มีความเกิดขึ้นและความแตกสลายอยู่ภายในตลอดเวลา แต่ความเกิดดับ เป็นไปอย่าง หนุนเนื่อง ติดต่อกันรวดเร็ว คือเกิด ดับ เกิด ดับ ฯลฯ กันนี้ ทำให้บุคคลเข้าใจผิดว่าชั้น ๕ คงที่ถาวร ไม่มีความเปลี่ยนแปลง โดยความเป็นจริงความเปลี่ยนแปลง เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาที่ละน้อยและต่อเนื่องจนไม่เห็นช่องว่าง

๔.๔.๔ ชั้น ๕ เป็นทุกข์

ชั้น ๕ เป็นของที่หนัก ถูกเบียดเบียนอยู่เสมอ ๆ ให้ได้รับความทุกข์กายและทุกข์ใจตลอดเวลา มีความเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ว่า สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ เพราะชั้น ๕ ถูกเบียดเบียนบีบคั้นอยู่เสมอ ๆ โดยความคิดและความดับ อาการถูกเบียดเบียนบีบคั้นอยู่เสมอ ๆ ชื่อว่า ทุกขลักษณะ ลักษณะว่าเป็นทุกข์^{๑๓๓}

ความเป็นทุกขลักษณะนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงในคัมภีร์ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ แต่ละชั้นเป็นทุกข์^{๑๓๔}กล่าวคือชั้น ๕ ลักษณะแห่งทุกข์ ทุกข์มีหลายอย่างด้วยกัน ทุกข์เพราะดินฟ้าอากาศเบียด ทุกข์เพราะประกอบสัมมาอาชีวะ ทุกข์เพราะโรคภัยไข้เจ็บ เบียดเบียน ทุกข์เพราะเกิดแก่เจ็บตาย และสารพัดทุกข์ ล้วนแล้วเกิดแก่ชั้น ๕ ทั้งนี้ ทุกข์ในชั้น ๕ นั้นเป็นทุกข์ชนิดที่ความเคลื่อนไหวปิดบังเอาไว้การที่ไม่ได้พิจารณาโดยถ้วนถี่ว่า ชั้น ๕ เกิดจากเหตุ

^{๑๒๙} อัง.อภฺฐก.อ. (ไทย) ๓๗/๒๐๕/๗๐๒.

^{๑๓๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *ไตรลักษณ์*, หน้า ๒๖.

^{๑๓๑} นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องชั้น ๕ กับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๙๘.

^{๑๓๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม*, หน้า ๒๓.

^{๑๓๓} อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๓๕/๑๒๔/๓๓๐.

^{๑๓๔} อัง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๕๐๘-๕๑๒.

ปัจจัยแห่งชั้น ๕ เป็นสภาพที่ถูกบีบคั้นกดดันด้วยการเกิดขึ้น การเสื่อมสลายแห่งปัจจัยต่าง ๆ ในชั้น ๕ ที่ขัดแย้ง ทำให้ชั้นคงอยู่ในสภาพเดิมมิได้ และชั้น ๕ ไม่คงตัว จึงถูกการยกย้ายเคลื่อนไหวที่เรียกว่า อริยาบถ ปิดบังทุกขลักษณะแห่งชั้นไว้ดังคำที่ว่าทุกขลักษณะไม่ปรากฏ เพราะอริยาบถ ปิดบังไว้^{๑๓๕}

๔.๔.๕ ชั้น ๕ เป็นอนัตตา

ชั้น ๕ มีความแปรปรวนอยู่เสมอ สุดท้ายก็หาความเป็นตัวตนไม่ได้ ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ว่า สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา เพราะ ชั้น ๕ ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของผู้ใดทั้งสิ้น อาการที่ไม่เป็นไปในอำนาจบังคับบัญชาของผู้ใด ชื่อว่าอนัตตลักษณะลักษณะที่เป็นอนัตตา^{๑๓๖}

อนัตตลักษณะ^{๑๓๗}คือความเป็นอนัตตา เป็นความสำคัญในพระพุทธศาสนาที่แตกต่างจากศาสนาหรือลัทธิอื่น ๆ พระพุทธศาสนาสอนให้รู้ว่าสิ่งทั้งหลายล้วนเป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตน ไม่มีใครมีอำนาจ ไม่ได้อยู่ในอำนาจของใคร และไม่มีใครสามารถจะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามใจได้ เป็นลักษณะของอนัตตา

การที่ไม่ได้พิจารณาโดยถ้วนถี่ว่า สรรพสิ่งเมื่อพิจารณาแยกย่อยในรายละเอียดประกอบไปด้วยชั้นจึงถูกความเป็นหน่วยรวมที่เรียกว่า ฆนะสัญญา ปิดบังอนัตตลักษณะไว้ดังคำที่ว่า อนัตตลักษณะ ไม่ปรากฏเพราะแห่งปิดบังไว้^{๑๓๘}

การที่เห็นไตรลักษณ์ได้ คือ ต้องทำลายเครื่องปิดบังไตรลักษณ์จะไม่สามารถทำลายเครื่องปิดบังให้หมดไป ไม่มีโอกาสที่จะเห็นไตรลักษณ์ วิธีทำลายเครื่องปิดบังไตรลักษณ์มีอยู่อย่างเดียว คือ ปฏิบัติตามหลักวิธีการปฏิบัติสติปัฏฐานภาวนา ๔ ที่สามารถทำลายวิปลาสและทำให้เกิดวิปัสสนาปัญญา เห็นความจริงของรูปนามที่เป็นสภาวะไตรลักษณ์^{๑๓๙}คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๔.๕ พิจารณาเหตุเกิดเหตุดับของรูปชั้นทางรูปสัตตกะ

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นั้นต้องอาศัยสติสัมปชัญญะกำหนดสภาวะรูปนามทางอายตนะ ๖ ที่เกิดขึ้นเป็นอารมณ์ตามความเป็นจริงทั้ง ๔ ฐานคือกาย เวทนา จิตและธรรม เพื่อให้สติระลึกรู้เท่าทันในอารมณ์ปัจจุบันขณะได้อย่างถูกต้องตรงสภาวะอันมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไปได้ชัดเจน รู้แจ้งชัดว่าทุก ๆ สภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มิใช่ตัวตน การที่กำหนดแล้วเห็นไตรลักษณ์โดยประจักษ์แจ้งอย่างนี้ได้ เพราะมีโยนิโสมนสิการด้วยสติที่ถูกต้องจึงมีวิปัสสนาญาณที่แก่กล้าเกิดขึ้น จึงทำให้รู้แจ้งเหตุเกิดดับของรูปธรรมหรือรูปชั้นอย่างถูกต้องไม่ติดขัดคลายความสงสัยในชั้นต่าง ๆ ทั้งนี้ธรรมที่เป็นเหตุเกิดเหตุดับของรูปจึงปรากฏแก่โยคีว่า

รูปร่างนี้เกิดมาได้เพราะเหตุ ๔ ประการคือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรมที่ได้ทำไว้ในอดีตชาติ

รูปร่างนี้มีชีวิตอยู่ได้ เพราะอาหารการดื่มกินในชาติปัจจุบันนี้

^{๑๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม**, หน้า ๒๓.

^{๑๓๖} อัง.สตุตท.อ. (ไทย) ๓๗/๒๐๕/๗๐๒.

^{๑๓๗} ม.อ.อ. (ไทย) ๒๒/๑๑๗/๒๒๘.

^{๑๓๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม**, หน้า ๒๓.

^{๑๓๙} วิ.มทา.อ. (ไทย) ๑/๗๘/๗๗๘.

รูปร่างนี้มีกิริยาอาการต่าง ๆ มีการนั่งการยืน เหยียดออก งอเข้าได้ เพราะมีจิตสั่งให้ทำ
ร่างกายมีอุณหภูมิเย็น อุ่น เกิดขึ้นได้เพราะธาตุน้ำ ธาตุไฟเป็นต้น
เหตุเกิดของรูปขันธ์ในปัจจุบันคือ จิต อุตุ และโภชนาหารเป็นสิ่งที่โยคีรู้เห็นโดยประจักษ์
ชัดได้โดยง่าย

เหตุเกิดของรูปขันธ์ในอดีตคือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม

การรู้สภาวะอย่างนี้จัดเป็นปัจจัยปริศนาญาณ ญาณที่ ๒ คือเห็นเหตุเกิด เหตุดับ ได้แก่
ปัญญาญาณกำหนดรู้ปัจจัยของรูปที่เกิดภายใน อันเห็นผลสืบเนื่องที่เกิดมาจากเหตุ หมายความว่า
ขณะกำหนดอยู่ในอารมณ์ปัจจุบัน ย่อมรู้เห็นรูปนามในกาลทั้งหลาย คืออดีต ปัจจุบัน และอนาคต
ล้วนเกิดจากเหตุปัจจัยทั้งสิ้น

ฉะนั้นโยคีผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาต้องมีสัมมาปฏิบัติก่อนว่า ภพชาติในอดีตที่ติงามและ
ผลที่ติงามเหตุเกิดมาจากบุญกรรมคือกรรมดี ภพชาติในอดีตที่ไม่ติงามและผลที่ไม่ติงามเหตุเกิดจาก
บาปกรรมคือกรรมชั่ว ดังพระพุทธพจน์ว่า ทิฏฐิ จ อุชุกา^{๑๔๐} ความเห็นถูกต้อง ย่อมพิจารณาเห็น
อวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรมที่เกิดในปัจจุบันแล้วจึงคาดเดาถึงเหตุในอดีตที่ผ่านมาได้

อวิชชา มี ๒ ประเภทคือ

๑) อับปฏิบัติอวิชชา ความไม่รู้เพราะไม่ปฏิบัติ คือ ไม่รู้ในทุกขสัจอย่างสัมมาทิฏฐิว่า
เบญจขันธ์มีรูปขันธ์เป็นต้นเป็นทุกข์ และไม่เข้าใจสมุทยสัจอย่างสัมมาทิฏฐิว่า ตัณหาที่ต้องการสิ่ง
เหล่านั้น ๆ ล้วนเป็นทุกข์

๒) มิจฉาปฏิบัติอวิชชา ความไม่รู้เพราะปฏิบัติผิด คือความเข้าใจในทุกขสัจผิดชนิด
มิจฉาทิฏฐิว่าเบญจขันธ์มีรูปขันธ์เป็นต้นและภพเป็นสุข และเข้าใจสมุทยสัจเหตุให้เกิดทุกข์ผิดไปว่า
ตัณหาที่ต้องการสิ่งเหล่านั้น ๆ เป็นสุข

อวิชชาทั้ง ๒ ประเภทได้ฝังรากลึกในจิตของคนทั่วไป หากไม่ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่จะขจัด
ได้ จึงพากันชวนชวายุแสวงหาลาภสักการะยศฐานันดรความมั่งคั่งเพื่อให้ตนอยู่ดีกินดี พยายามในสิ่งที่
ต้องการเพลิดเพลินหลงใหลมีแล้วอยากมีอยากได้เพิ่มขึ้นไป อีกทั้งพยายามขยายอายุสังขารในปัจจุบัน
ให้ยืนยาวและมีสุข

อวิชชา ๒ อีกอย่างคือ

๑) อับปฏิบัติอวิชชา ความไม่รู้ในนิโรธสัจอย่างสัมมาทิฏฐิว่า พระนิพพานคืออนุภาทิ
เสสนิพพานที่ดับกรรมและกิเลสโดยสิ้นเชิง หลุดพ้นจากการเวียนว่ายคือไม่ต้องเกิดอีกเป็นต้น เป็นสิ่ง
ที่ติงามและไม่รู้ในมรรคสัจคือการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นแนวทางเพื่อให้พ้นทุกข์และเป็นสิ่งที่ติ
งาม

๒) มิจฉาปฏิบัติอวิชชา เพราะเข้าใจในการปฏิบัติผิดคือมิจฉาทิฏฐิ เห็นผิดว่านิโรธคือ
นิพพานเป็นทุกข์ และเข้าใจมรรคสัจผิดไปว่าการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นทุกข์และมรรคเป็นทุกข์
เป็นเรื่องของคนงมงายโง่เขลาไม่มีปัญญา

^{๑๔๐} ส.ม.ท. (บาลี) ๑๙/๓๘๒/๑๔๔.

คนทั่วไปเข้าใจผิดว่า ผู้บรรลุพระนิพพานแล้วไม่อาจรับรู้ความรู้สึกอะไรเลยเหมือนซากผี เสวยสุขไม่ได้ทำให้กลัวพระนิพพานไม่อยากปฏิบัติ ทั้งดีเดียนว่าพระนิพพานเป็นการตายที่ไร้ประโยชน์

สรุป คนที่มีอนุสัยนอนทับถมอยู่ในกระแสจิตคืออุกอวิชชาความไม่รู้ในสังขจะโดยถูกต้อง เข้าครอบงำที่เรียกว่าสันตทานุสัย และอนุสัยที่นอนทับถมในอารมณ์ที่เกิดกับผู้ไม่กำหนดโดยแยก คายที่ต้องอาศัยเหตุปัจจัยของกันและกันเป็นอารมณ์ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนากำหนดรู้วิชาใน ปัจจุบันขณะแล้วรู้เห็นเหตุเกิดดับอย่างแจ่มชัด ก็คาดเดาว่าอวิชชาที่เกิดขึ้นแล้วในอดีตชาติอีกด้วย

คนโดยมากเว้นพระอรหันต์คล้อยตามเพเลิดเพลินในกามคุณที่บำเรอในรูปนามว่าเป็นสิ่งดี งามเช่นนี้จัดเป็นตัณหา ผู้คนเหล่านั้นก็ยึดมั่นเพเลิดเพลินในสิ่งเหล่านั้นไม่ปล่อยวางจัดเป็นอุปาทาน ทั้งทำบางสิ่งบางประการเพื่อให้ได้รับสิ่งนั้นในสิ่งที่ตนยึดไว้จัดเป็นกรรม ส่วนผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา กำหนดรู้ตัณหา อุปาทาน กรรมแล้วเป็นอารมณ์ปัจจุบันอย่างแจ่มชัดแล้ว ก็คาดเดาได้ว่าสภาวะเหล่านี้ เคยมีมาแล้วในอดีตชาติ ฉะนั้นจึงรู้ได้ว่า เบญจขันธ์มีรูปขันธ์เป็นต้นในปัจจุบันภพนี้เกิดจากเกิดจาก กรรมดีในชาติก่อนและเบญจขันธ์ดังกล่าวมาเกิดจากนามคืออวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม โยคีผู้ ปฏิบัติจะรู้เห็นเบญจขันธ์โดยย่อคือรูปนามเป็นเหตุเป็นผลในกาลทั้งหลายคือ อดีต ปัจจุบันและ อนาคต ไม่มีบุคคล เรา เขา ชาย หญิง ข้ามพ้นความสงสัย ๑๖ ประการไปได้ เช่นนี้เป็นความดับด้วย การข่มเอาไว้ที่เรียกว่า วิกขัมภนนิโรธ^{๑๔๑}

สัมมสนญาณ ญาณที่ ๓

สัมมสนญาณ คือ ปัญญาพิจารณาความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาคือไม่ใช่ตัวตน ดัง คัมภีร์ปฏิสัมภทธรรมคกล่าวว่

อดีตานาคตปัจจุปปนนานัน ฐมมานัน สงขิปิตวาน ววตถาเน ปญญา สมมสุสเน ญาณ^{๑๔๒}

ปัญญาในการกำหนดรวมสภาวะธรรมอดีต อนาคต และอนาคตปัจจุบัน ชื่อว่า สัมมสน ญาณคือปัญญาในการพิจารณา

พอโยคีผู้ปฏิบัติล่วงเข้าญาณ ๒ เห็นความเกิดขึ้นและดับไปของเบญจขันธ์มีรูปขันธ์เป็น ต้นในปัจจุบันขณะ ก็ทราบได้ว่าการเกิดขึ้นมีเพียงชั่วครู่จุจสายฟ้าแลบแล้วก็ดับลงไป จึงเข้าใจใน สามัญญลักษณะว่า เบญจขันธ์มีรูปขันธ์เป็นต้นเป็นอนิจจัง มีเกิดแล้วก็ดับลงไป เป็นทุกข์มีการ เปลี่ยนแปลงของการเกิดดับบีบคั้นอยู่เป็นนิจเป็นทุกข์ และไม่ใช่ว่าตัวตนเพราะบังคับให้เที่ยงแท้ถาวร และเป็นสุขไม่ได้ ทั้งนี้ได้กำหนดรู้เปรียบที่เกิดจากภาวนามยปัญญาอันแก่กล้าว่า เบญจขันธ์มีรูปขันธ์ เป็นต้นในอดีตไม่ว่าภพชาติไหน ๆ อนาคตหรือปัจจุบันก็เป็นอย่างนี้คือมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น อนัตตาเหมือน ๆ กัน เช่น สภาวะยก ย่าง เหยียบ ยกหนอ ๆ ย่างหนอ ๆ เหยียบหนอ ๆ การยกย่าง เหยียบเกิดขึ้นแล้วก็ดับลงในแต่ละทุกขณะ ๆ สภาพยกไม่ทันถึงการย่างก็ดับลงไป สภาพย่างไม่ทันถึง เหยียบก็ดับลงไปก่อนเหยียบ เป็นต้น โยคีผู้ปฏิบัติย่อมคาดเดาได้ว่า

^{๑๔๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ปรมาจารย์วิปัสสนาจารย์ เล่ม ๒, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙.M.A.Ph.D.),ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิกขุ แปลและเรียบเรียง,(กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕),หน้า ๙๕ - ๑๐๔.

^{๑๔๒} ขุ. ปฏิ. (บาลี) ๓๑/๕/๑.

เบญจขันธ์มีรูปขันธ์เป็นต้นในอดีตนั้นก็ไม่ใช่ยิ่งเหมือนเบญจขันธ์มีรูปขันธ์เป็นต้นในปัจจุบัน มีเกิดแล้วก็ดับลงไปในอดีต ยังมีทันเกิดในปัจจุบัน เช่นนี้เป็นสัมมมณญาณอย่างหนึ่งเป็นอาทิ การกำหนดรูปทางรูปสัตตะกะ

รูปธรรมหรือรูปขันธ์มีการกำหนดเพื่อยกจิตขึ้นสู่สามัญญลักษณ์ มีวิธีกำหนดรูป ๗ อย่าง คือ

๑. พิจารณาความยึดมั่นและปล่อยวาง
๒. พิจารณาการแตกดับของรูปที่เจริญตามวัยต่าง ๆ
๓. อาหารขรูปคือพิจารณารูปที่เกิดจากอาหาร
๔. อุตฺขรูปคือพิจารณารูปที่เกิดจากฤดูคืออุณหภูมิจ
๕. กรรมขรูปคือพิจารณารูปที่เกิดจากกรรม
๖. จิตตขรูปคือพิจารณารูปที่เกิดจากจิต
๗. ัมมตารูปคือพิจารณารูปธรรมดา^{๑๔๓}

๑.๑ พิจารณาความยึดมั่นและปล่อยวาง

การรู้เห็นแจ้งชัดสภาพการเกิดขึ้นและดับไปของรูปโดยวิปัสสนาญาณแล้ว ก็กำหนดพิจารณาการยึดถือนับแต่ปฏิสนธิของสัตว์ในครรภ์และปล่อยวางด้วยการเทียบเคียงรูปปัจจุบันโดยยกจิตขึ้นสู่สามัญญลักษณ์ว่า รูปทั้งหลายในชาตินี้นับแต่ถือปฏิสนธิในครรภ์จนถึงตาย ตกอยู่ในสภาพเช่นเดียวกันอยู่คือไม่เที่ยง เพราะว่า

- มีเกิดแล้วก็เสื่อมสูญไป
- เปลี่ยนแปลงรำไป
- ดำรงอยู่ชั่วคราว
- ชัดแย้งต่อความเที่ยง

รูปทั้งหลายในชาตินี้นับแต่ถือปฏิสนธิในครรภ์จนถึงตาย ตกอยู่ในสภาพเช่นเดียวกันอยู่ คือเป็นทุกข์ เพราะเหตุ

- การเกิดขึ้นและดับไปบีบคั้นอยู่รำไป เพราะเกิดแล้วตั้งอยู่ชั่วคราวก็ถูกความแก่ย่ำยีมีความตายเป็นที่สุด
- ทนได้ยาก สาเหตุมีเกิดแล้วดับลงไปตั้งอยู่ได้ไม่นาน
- เป็นฐานะแห่งความลำบากกายและใจ
- ชัดกับความสุข

รูปทั้งหลายในชาตินี้นับแต่ถือปฏิสนธิในครรภ์จนถึงตาย ตกอยู่ในสภาพเช่นเดียวกันอยู่ คือเป็นอนัตตา เพราะว่า

- วางเปล่าจากตัวตนคืออตฺตา บังคับบัญชาไม่ได้ ไม่อยู่ใต้อำนาจทั้ง ๓ คือ รูปที่เกิดขึ้นแล้ว จงคองอยู่ จงคองอยู่แล้วจงอย่าแก่อย่าเจ็บและที่แก่แล้วจงอย่าตายในที่สุด เพราะว่า
- ไม่มีใครเป็นเจ้าของรูป

^{๑๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๖- ๑๗๐.

- ไม่เป็นไปตามความปรารถนา
- ปฏิเสธอดีตคือความมีตัวตนในรูป

การยกอุปนามขึ้นสู่ไตรลักษณ์

ลักษณะทั้ง ๓ ประการคือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีอยู่ในอุปนามทั้งหมดตามธรรมชาติ แต่การจะยกจิตสู่ไตรลักษณ์ดังกล่าวได้มิใช่จินตนาการไปเอง ต่อเมื่อบุคคลภาวนาสติจนมีวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้วก็จะเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ด้วยตนเอง

๒.๑. พิจารณาการแตกดับของรูปที่เจริญตามวัยต่าง ๆ

การแตกดับของรูปในแต่ละวัยของบุคคลตกอยู่ในสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา คือ ผู้ปฏิบัติรู้เห็นเท่าทันทุกขณะความเกิดขึ้นและความดับไปของรูปในปัจจุบันแล้วพิจารณาลักษณะเหล่านี้คือ

จำแนกอายุเป็น ๓ วัยคือ วัยต้น วัยปานกลางและวัยสุดท้าย รูปที่เป็นอยู่ในวัยต้นก็ดับไปในวัยต้นนั่นเอง ยังไม่ทันถึงวัยปานกลาง ตกอยู่ในสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดำเนินไปอยู่อย่างนี้ในแต่ละวัยของบุคคล ถึงวัยสุดท้ายก็ดับในวัยสุดท้ายยังไม่ทันถึงภพใหม่นั้นเอง

จำแนกอายุของคนเป็น ๑๐๐ ปีแบ่งออกเป็น ๑๐ ระยะเวลาบ้าง ๒๐ ระยะเวลาบ้าง จำแนกปีแบ่งออกเป็น ๓ ฤดูคือ ฤดูร้อน ฤดูหนาว ฤดูฝนบ้าง จำแนกเดือนเป็น ๒ ปีกษคือ ช่างขึ้นและช่างแรมบ้าง จำแนกเดือน ๑ ออกเป็นกลางและกลางคืนบ้าง จำแนกวัน ๑ แบ่งออกเป็น ๖ ยามคือ ยามเช้า ยามกลางวัน ยามเย็น ปฐมยาม (ตั้งแต่ ๖ โมงเย็นถึง ๔ ทุ่ม) มัชฌิมยามและปัจฉิมยาม

เช่นกำหนดพิจารณาว่า รูปที่เป็นไปอยู่ใน ๑๐ ปีแรกก็ดับใน ๑๐ ปีแรกยังไม่ทันถึง ๑๐ ปีที่ ๒ เหมือนรูปในปัจจุบันที่ปรากฏความเกิดดับ ล้วนตกอยู่ในสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ฯลฯ ถึงรูปที่เป็นไปใน ๑๐ ปีที่ ๑๐ ก็ดับใน ๑๐ ปีที่ ๑๐ ยังไม่ทันถึงภพใหม่นั้นเอง

จำแนกโดยกิริยาแบ่งออกเป็น ๖ อาการ ๖ ระยะเวลาคือ

การก้าวไป การก้าวกลับ การเหลียวดู การคู้ การเหยียด โยคีย่อมยกสู่ไตรลักษณ์ว่า รูปในขณะที่ก้าวไปยังไม่ทันก้าวกลับก็ดับลงไปในขณะที่ก้าวไปนั่นเอง และรูปขณะที่ก้าวกลับ ยังไม่ทันเหลียวดูก็ดับไปในขณะที่ก้าวกลับเป็นต้น ล้วนแล้วตกอยู่สภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาทั้งหมด

การปฏิบัติที่แท้จริงให้กำหนดกิริยาอาการที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะเป็นหลัก เพราะแต่ละสภาวะอาจมีการแทรกเกิดขึ้นได้ บางทีก้าวไปเมื่อมีการโยกตัวก็ต้องกำหนดตามอาการที่โยกตามสภาวะที่เป็นจริงในขณะนั้น ฉะนั้นการเปลี่ยนแปลงในการก้าวไป ยังไม่ทันกลับก็ดับลงจึงเป็นสภาวะของไตรลักษณ์ เมื่อสัมมนญาณแก่กล้าแล้วจะเห็นได้ชัด

๓.๑ อาหารชรูปคือพิจารณารูปที่เกิดจากอาหาร

อาหารชรูป รูปที่เกิดจากอาหารย่อมปรากฏแก่พระโยคีนันด้วยการอดและอิม ดังจะเห็นได้ว่า รูปที่เกิดในเวลาอด ย่อมเป็นรูปห่อเหี่ยวอดโรยผิวพรรณคล้ำเศร้าหมองเสียรูปทรงไปเหมือนตอไฟไหม้ และกาชุกตัวอยู่ในเชิงถ่าน รูปที่เกิดในคราวอิม ย่อมเป็นรูปอิมเต็มเต่งตึงน่าจับต้อง

พระโยคีนันกำหนดเอาอาหารชรูปนั้น ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปนั้นอย่างนี้ว่า "รูปที่เป็นไปในเวลาอด ย่อมดับไปในเวลาอดนี้เอง ยังไม่ทันถึงเวลาอิม รูปเกิดขึ้นในเวลาอิมก็เช่นกัน ก็ดับไปในเวลาอิมนี้เอง ยังไม่ถึงเวลาอด เหตุนี้ แม้อาหารชรูปนั้น จึงชื่อว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน"

๔.๑ อุดุชรูปคือพิจารณารูปที่เกิดจากฤดูคืออุณภูมิ

อุตุชรูปคือรูปที่เกิดจากฤดู ย่อมปรากฏโดยเนื่องด้วยอำนาจเย็นและร้อน ดังจะเห็นได้ว่า รูปที่เกิดในความร้อน ย่อมเกรียมอิดโรยผิวพรรณจาง รูปที่เกิดในเวลาเย็น ย่อมเต็มอ้อมเปล่งปลั่ง โยคิกำหนดเอาอุตุชรูปนั้นแล้ว ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปนั้นอย่างนี้ว่า "รูปอันเป็นไปในขณะร้อนก็ดับไปในร้อนนี้เอง ยังไม่ทันถึงขณะเย็น รูปอันเป็นไปในขณะเย็นก็ดับไปในขณะเย็นนี้เอง ยังไม่ทันถึงขณะร้อน เหตุนั้น อุตุชรูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน"

๕.๑ กรรมชรูปคือพิจารณารูปที่เกิดจากกรรม

กัมมชรูปคือรูปเกิดด้วยกรรม ย่อมปรากฏโดยเนื่องทางทวารคืออายตนะ ความจริงแล้ว การรู้เห็นรูปว่ามีจำนวนก็อย่างก็กลาปนี้มีใช้ประเด็น เพราะจุดประสงค์ของวิปัสสนาคือการกำจัดความยึดมั่นของอนุสัย โยคิควรมีสติระลึกรู้เท่าทันสภาวะในอารมณ์ปัจจุบันขณะ ไม่ยึดติดในรูปทั้งหมดว่าเที่ยงแท้ เป็นสุขมีตัวตนกันนับว่าได้กำจัดกลุ่มรูปต่าง ๆ แล้ว โยคิจึงยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปนั้นอย่างนี้ว่า "รูปที่เป็นไปในจักขุทวาร ยังไม่ทันถึงโสตทวาร ก็ดับไปในจักขุทวารนี้เอง รูปที่เป็นไปในโสตทวาร ก็ดับไปในโสตทวารนี้เอง ยังไม่ทันถึงฆานทวาร รูปที่เป็นไปในฆานทวาร ยังไม่ทันถึงชีวาทวาร ก็ดับไปในฆานทวารนี้เอง รูปที่เป็นไปในชีวาทวาร ก็ดับไปในชีวาทวารนี้เอง ยังไม่ทันถึงกายทวาร รูปที่เป็นไปในกายทวาร ยังไม่ทันถึงมนทวาร ก็ดับไปในกายทวารนี้เอง ดังนั้น รูปนั้น จึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน"

๖.๑ จิตตชรูปคือพิจารณารูปที่เกิดจากจิต

รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน ย่อมปรากฏด้วยจิตที่อาศัยความดีใจเสียใจ ดังจะเห็นได้ว่า รูปที่เกิดขึ้นในขณะดีใจ ย่อมสดใสเปล่งปลั่ง เอิบอ้อมมีผัสสะ รูปที่เกิดขึ้นในขณะเสียใจ ย่อมเหี่ยวแห้ง อับเฉาผิวพรรณซีดเผือด โยคิกำหนดเอาจิตตสมุฏฐานรูปนั้น ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปนั้นอย่างนี้ว่า "รูปที่เป็นไปในขณะดีใจ ก็ดับไปในขณะดีใจนี้เอง ยังไม่ทันถึงขณะเสียใจ รูปที่เป็นไปในขณะเสียใจก็ดับไปในขณะเสียใจนี้เอง ยังไม่ทันถึงขณะดีใจ ดังนั้น แม้รูปที่เกิดจากจิตนั้น จึงชื่อว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน" บางครั้งจิตที่เป็นอุเบกขาวางเฉย จิตก็สั่งที่ต้องการจะนั่ง ลุก ยืน เหยียด คู้ ฯลฯ ก็เกิดแก่ผู้ปฏิบัติที่เห็นสภาวะในรูปนาม เมื่อโยคินั้นกำหนดเอารูปที่เกิดจากจิตนั้น ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปนั้นอย่างนี้อยู่ ย่อมเห็นรูปเหล่านั้นดับไปในขณะนั้นเป็นต้น ผู้เห็นไตรลักษณ์ในรูปที่เกิดจากจิตนั้น ย่อมเข้าใจสังขารทั้งหลายมีขณะสั้นไม่ตั้งอยู่เนิ่นนาน ดังข้อความว่า

ชีวิต อตภาพ และสุขและทุกข์ เป็นเพียงสภาวธรรมทั้งมวล

ประกอบไว้กับจิตดวงเดียว ขณะ(แห่งชีวิต)ย่อมเป็นไปฉับพลัน

ชาวโลกให้ความสำคัญกับชีวิต อตภาพ สุขและทุกข์ สิ่งปวงนี้ไม่ใช่ตัวเรา ของเรา เป็นเพียงสภาวธรรมที่เกิดขึ้นและดับไปตามเหตุปัจจัย ตั้งอยู่ชั่วขณะจิตเดียวเท่านั้น ขณะคืออายุก็ผ่านไปอย่างฉับพลัน ดำรงอยู่ได้ไม่นาน

แม่เทวดาเหล่าที่ (มีอายุยืน) ดำรงอยู่ตลอด ๘๔,๐๐๐ กัป

ก็เชื่อว่ามีชีวิต ตั้งอยู่ ๒ ขณะจิตโดยแท้

พวกพรหมชั้นเนวสัณญาณาสัณญาณายตนะที่มีอายุยืนถึง ๘๔,๐๐๐ กัป ก็มีชีวิตอยู่ได้เพียงชั่วขณะจิตเดียวเท่านั้น

ชั้นเหล่าใดที่ดับแล้ว ของผู้ที่ตายหรือของผู้ที่ยังตั้งอยู่ในชาตินี้ก็ตาม

ชั้นเหล่านั้น ก็มีสถานะดับเหมือนกันหมด เมื่อดับแล้วไม่เกิดอีก

เมื่อโยคีผู้ภาวนาสติระลึกรู้อยู่ในอารมณ์ปัจจุบันแล้วกำหนดรู้ชัดความดับไปของรูปนาม ในขณะเห็น ได้ยิน การเหยียดออก งอเข้า ฯลฯ ก่อนจะตายย่อมเข้าใจว่า รูปนามในขณะเห็นเป็นต้นมีสภาพดับไปเหมือนเหมือนรูปนามที่แตกดับไปเป็นครั้งสุดท้าย ในขณะที่ตายลงไป เมื่อดับแล้วก็ไม่มีเกิดอีก เป็นการดับสลายไปของแต่ละขณะ

ชั้นเหล่าใด ดับแล้วในอดีต	ชั้นเหล่าใด จักดับไปในอนาคต
ชั้นทั้งหลายที่ดับไปอยู่	ในปัจจุบันระหว่างอดีตและอนาคต
ชั้นเหล่านั้น	ไม่มีความต่างกันเพราะลักษณะที่ดับไป

ความดับไปของของรูปนามที่ดับไปแล้ว จักดับไป หรือกำลังดับอยู่ ไม่มีความแตกต่างกันเลย เหตุนั้น โยคีผู้รู้เห็นความดับไปของรูปนามในปัจจุบันขณะย่อมคาดเดารูปนามในอดีตและอนาคตว่ามีสภาพดับไปเป็นธรรมดาเหมือนรูปนามที่รู้เห็นในปัจจุบัน

เพราะจิตยังไม่เกิด	สัตว์โลกก็ชื่อยังไม่เกิด
เพราะจิตกำลังเกิดขึ้น	สัตว์โลกก็ชื่อว่ามีชีวิตอยู่
เพราะความแตกดับแห่งจิต	สัตว์โลกก็ชื่อว่ายตาย

นี่เป็นบัญญัติทางปรมาตม์

สัตว์โลกยังไม่เรียกว่ามีชีวิตอยู่ เมื่อจิตดวงหนึ่ง ๆ ยังไม่เกิดขึ้น สัตว์โลกจึงไม่ชื่อว่ามีชีวิต เพราะจิตที่ยังไม่เกิดขึ้น แต่มีชีวิตอยู่เพราะจิตกำลังเกิดขึ้น จิตปรากฏชัดเจน จิตที่ดับไปแล้วก็ไม่ได้อยู่ในที่ใดที่หนึ่งและไม่เกิดอีกเหมือนการเกิดใหม่ของจิตของคนที่ยาตายไปแล้ว เหตุนั้นสัตว์โลกจึงเรียกว่าตายอยู่ในทุก ๆ ขณะจิตที่ดับ ทางโลกบัญญัติคำเรียกขานกันว่า นายกอ นายขอมีชีวิตอยู่ มีชีวิตอยู่จริงยังไม่ตาย เพราะจิตดวงใหม่ ๆ เกิดแล้วดับ ๆ สืบต่อเนื่องติดกันอย่างรวดเร็ว ดวงเก่าดับไปดวงใหม่เกิดมาแทนเหมือนประจุไฟฟ้า ถ้าจิตที่ดับไปแล้วดวงใหม่ไม่เกิดอีกตายอย่างแน่นอน โยคีย่อมเห็นความตายในทุก ๆ ขณะจิตว่า ความตายเหมือนกับการดับลงไปของจิตดวงหนึ่ง ๆ ที่กำหนดรู้ในปัจจุบันขณะ

สังขารธรรมทั้งหลายที่แตกดับแล้ว	ก็มีได้ไปเก็บไว้
กองสังขารในอนาคตก็ยังไม่เกิด	สังขารทั้งหลายที่เกิดแล้ว
ก็ดำรงอยู่ชั่วขณะ	อุปมาดังเมล็ดฝักกาดบนปลายเข็ม

สังขารธรรมทั้งหลายที่แตกดับคือรูปนามก็ไม่มีอยู่ในสถานที่แห่งใดแห่งหนึ่ง แต่แตกดับไปทั้งหมด กองสังขารที่ยังไม่เกิดก็ใช้ว่ารวมตัวกันเพื่อจะเกิด สังขารที่เกิดย่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัย เกิดแล้วก็ดำรงอยู่ชั่วครู่ เกิดแล้วดับไป ๆ ในทุก ๆ ขณะจิต เปรียบเหมือนเมล็ดฝักกาดบนปลายเข็มตั้งอยู่ชั่วครู่แล้วก็หล่นลงไป

สังขารธรรมธรรมทั้งหลายเกิดแล้วมีความแตกดับเป็นเบื้องหน้า	
สังขารธรรมมีแตกดับเป็นธรรมดาไม่ปนกับสังขารก่อน ดำรงอยู่ชั่วครู่	
สังขารธรรมมาโดยไม่มีใครเห็น	แตกดับแล้ว ก็ถึงซึ่งความไม่เห็น
เกิดขึ้นอยู่และเสื่อมสิ้นไป	ดังการเกิดขึ้นแห่งสายฟ้าในอากาศ ฉะนั้น ^{๑๔๔}

^{๑๔๔} อ่างแล้ว, หน้า ๑๙๘.

สังขารก่อนจะเกิดก็ไม่ได้รวมตัวกันอยู่ที่ไหน เกิดแล้วก็ไม่ได้ออกมาจากไหน ทุกอย่างเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยอย่างเหมาะสม

สังขารก่อนจะเกิด สภาวธรรมคือสังขารที่เป็นจริงก็ยังไม่มีการเห็น ไม่อาจพบเห็นสังขารเหล่านั้นได้ ต่อเมื่อสังขารทั้งหลายเกิดแล้วจึงเห็นสภาวะของสังขารได้ สังขารเวลาดับไปก็ไม่ได้จับกลุ่มกันอยู่ที่ไหน แต่ดับไปในที่นั้นตามสภาวะที่เป็นจริงดับไป

๗.๑ ฉัมมตารูปคือพิจารณารูปธรรมตา

รูปธรรมตารูปคือรูปภายนอก เช่น เหล็ก โลหะ ดิบุก ตะกั่ว หน้ำ ไม้ต้น เป็นต้นไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ ชื่อว่าธรรมตารูป โยคีกำหนดรูปเหล่านั้นแล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในขณะที่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรสและถูกต้อง แล้วรู้เห็นว่าดับไปโดยไม่สืบเนื่องกันเกิดจึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน หรือพิจารณาเทียบรูปภายในและภายนอกที่กำหนดรู้ว่ามีการเกิดและดับไปดจรูปในปัจจุบันขณะ จึงไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน

จึงสรุปว่า เหตุเกิดรูปขั้นที่ที่เกิดจากอวิชชา ความไม่รู้เป็นต้นกัตี เหตุดับคือเหตุการณ์หรือพฤติการณ์ที่ดำเนินไปอยู่มีจิตเข้าไปยึดไว้ที่เรียกว่าอุปาทานขั้นกัตี ทั้ง ๒ หัวข้อธรรมดังกล่าวนี้สามารถสังเคราะห์เข้าไปในขั้น ๕ ที่เป็นอารมณ์หรือภูมิแห่งวิปัสสนาภาวนาได้ เพราะวิธีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐานนั้นเป็นแนวทางใช้สติสัมปชัญญะกำหนดพิจารณาให้รู้แจ้ง เข้าใจถึงความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป อย่างมีสติให้ถึถ้วนรอบคอบ หลักสติปัฏฐานภาวนานี้สามารถกำหนดเข้ากับสภาวธรรมได้ครบถ้วนสมบูรณ์ แม้ขั้น ๕ ก็ปรากฏอยู่ในหมวดธัมมานุสติปัฏฐาน แต่การปฏิบัติจริง ๆ ต้องปฏิบัติกำหนดทุกสภาวะที่เข้ามากระทบรับรู้ความรู้สึกต่าง ๆ ตามความเป็นจริงมิใช่กำหนดรู้อยู่แต่หมวดใดหมวดหนึ่ง ทั้งนี้ก็เพื่อดับกิเลสภาวะดับอุปาทานที่จิตเข้าครอบงำให้จบสิ้น โยคีผู้ปฏิบัติได้ชั่วคราวบ้าง ได้เด็ดขาดบ้างตามอินทรีย์ความแก่กล้าแห่งวิปัสสนาญาณเป็นที่ตั้ง

๔.๖. สรุป

ความเกิดของสรรพสิ่งในโลกนี้นั้นมีเหตุไม่ใช่อะไรเกิดขึ้นลอยๆ ตามลำพัง พุทธศาสนานี้มีหลักธรรมที่อธิบายว่าเหตุเกิดหรือบ่อเกิดนั้นว่าเกิดจากอะไร รูปขั้นเกิดมาจากเหตุภายในที่เรียกว่า โลภะ เป็นต้นเหตุมี อารมณ์ที่น่ายินดีไม่น่ายินดีพ่วงด้วยความยึดมั่นไม่ปล่อยวาง มี ตัณหา ๓ ประการ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา เป็นต้นเหตุ ทั้งมีธรรมบางประการเป็นอันมูลเหตุมาแต่เริ่มแรก คือ อวิชชา ความไม่รู้ต้นสายปลายเหตุ กรรม การกระทำสิ่งที่ดีไม่ดี เลวสุด ๆ ดีสุด ๆ และอาหารเป็นที่หล่อเลี้ยงกายและใจให้ดำรงอยู่ รวมทั้งลักษณะการเกิดด้วย ล้วนเป็นเหตุทำให้รูปนั้นเกิดขึ้นมา

ในขณะที่เดียวกันตามหลักคัมภีร์รูปจะดับได้เพราะเหตุที่ทำให้รูปมันเกิดยุติหรือดับลงไปตามที่อธิบายมาคือ

เพราะอวิชชา ตัณหา กรรม อาหาร เมื่อเห็นลักษณะแห่งความแปรผัน ดับลง รูปก็ดับไปด้วยเช่นกัน การเห็นการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เช่นนี้เป็นการเห็นที่เกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่มีสติสัมปชัญญะสมบูรณ์กำหนดพิจารณาเห็นรู้เท่าทันกฎของธรรมชาติที่มีอยู่แล้วในกายและนอกกาย

โดยกำหนดรูปร่างทางอายตนะที่เป็นบ่อเกิดแห่งกิเลสทั้งปวง ทำให้อกุศลกิเลสไม่เกิดอีกที่มีอยู่แล้วก็ดับลงไป จะเห็นว่ารूपขันธ์ทางอายตนะและกิเลสเท่านั้นที่ดับ ไม่ใช่รูปขันธ์ที่แปลว่าชีวิตหรือร่างกาย

รูปในคัมภีร์พุทธศาสนากล่าวถึงส่วนประกอบต่าง ๆ ของร่างกายมีทั้ง ๒๘ ชนิดกล่าวโดยย่อ ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ คือธาตุ ๔ และ อุปาหารรูปคือรูปที่อาศัยมหาภูตรูปนั้นเกิด อีก ๒๔ รวมเป็น ๒๘ ชนิด สัตว์ที่เกิดในภพต่าง ๆ ที่อาจมีรูปคงอยู่บ้างหายไปบ้างหรือมีไม่ครบทั้ง ๒๘ อย่างนี้ขึ้นอยู่กับภพภูมิที่เกิดเป็นสำคัญ พุทธศาสนามองว่า ร่างกายหรือรูปทั้งหมดนั้นเกิดจากบิดามารดา เจริญวัยเพราะข้าวสุกขมนมสด ดำรงชีพอยู่ด้วยลมหายใจเข้าและออก พร้อมด้วยเตโชธาตุ เป็นต้นหรือ บางภพภูมิอาจเกิดขึ้นได้เองโดยปราศจากมารดาบิดาทำให้เกิด เรียกว่า โอบปาติกะกำเนิดขึ้นเอง แต่ไม่ว่าสัตว์จะอยู่ในภพภูมิใด ๆ ก็ตาม ส่วนของร่างกายจะไม่มากเกินไปกว่านี้ และถ้าเป็นอรุณภพด้วยแล้ว ส่วนประกอบของร่างกายทุกส่วนจะดับทั้งหมดไม่ปรากฏให้เห็นได้

การกล่าวถึงหลักการดับรูปที่ปรากฏมากที่สุดในคัมภีร์คือเมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ แต่เพราะอวิชชาดับไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ เป็นต้น

ฉะนั้นรูปขันธ์ดังกล่าวมา จึงเป็นการดับที่ต้นเหตุคือกิเลสทั้งหมด แต่มีการเปลี่ยนแปลงรูปร่างในภพภูมิใหม่ตามเหตุปัจจัยที่สั่งสมอบรมกันมาในปัจจุบันชาติเป็นสำคัญ

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑ เพื่อศึกษารูปชั้นในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ๒ เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ๓ เพื่อศึกษาเหตุเกิดและเหตุดับของรูปชั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา และขอบเขตเนื้อหาของการศึกษาเหตุเกิดและเหตุดับของรูปชั้นในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นการศึกษาค้นคว้าเอกสารข้อมูลชั้นปฐมภูมิ คือ จากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสสอื่น ๆ ชั้นทุติยภูมิศึกษาจากตำรา เอกสาร งานวิทยานิพนธ์หรือวิจัยต่าง ๆ ที่มีความเกี่ยวข้องแล้วจึงนำเสนอเรียง บรรยายเชิงพรรณนา และตรวจสอบความถูกต้องแม่นยำในเนื้อหาสาระจากผู้เชี่ยวชาญทางพุทธศาสนาและคณาจารย์ที่ปรึกษา ซึ่งทำให้สามารถยุติได้ข้อสรุปและข้อเสนอแนะดังนี้

๕.๑. สรุปผลการวิจัย

รูปชั้น กองแห่งรูป หรือ กลุ่ม หรือ หมวดหมู่แห่งรูป รูป ในที่นี้หมายถึง สิ่งที่ไม่มีความรู้สึก มีอันจะแตกสลายไปเป็นธรรมดา เพราะปัจจัยต่าง ๆ มากกระทบ เรียกสั้น ๆ ว่ามี ๒๘ รูป เป็นออก ๒ ประเภทคือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔

ที่ได้ชื่อว่า มหาภูตรูป เพราะเป็นที่ชุมนุมของธาตุ ๔ คือ ๑. ธาตุดิน, ๒. ธาตุน้ำ, ๓. ธาตุไฟ, ๔. ธาตุลม เกิดเป็นรูปใหญ่ เห็นได้ชัด เป็นที่พึ่งของรูปอื่น ๆ เกิดขึ้น

ที่ได้ชื่อว่า อุปาทายรูป เพราะต้องอาศัยมหาภูตรูป รูปใหญ่เป็นแดน เกิด ถ้าไม่มีมหาภูตรูป แล้วอุปาทายรูปก็หาเกิดได้ไม่

อุปาทายรูป มี ๒๔ รูปดังนี้

คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย รูป เสียง กลิ่น รส อิตถินทรีย์ บุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ ททัยวัตถุ กายวิญญูติ วจิวินญูติ อากาสธาตุ รูปสส ลหุตตา ความเบาแห่งรูป รูปสส มุฑุตตา ความอ่อนแห่งรูป รูปสส กम्मณญุตตา ความคล่องแห่งรูป รูปสส อุปจย ความเติบโตขึ้นแห่งรูป รูปสส สนตติ ความสืบต่อแห่งรูป รูปสส ชรตตา ความทรุดโทรมแห่งรูป รูปสส อนิจจตา ความไม่ยั่งยืนแห่งรูป กวฬิงการาหาร อาหาร คือคำข้าว

เรื่องรูปชั้นนี้ พระผู้มีพระภาคทรงตรัสว่า “ภิกษุ สภาพที่สุขุโสมนัสอาศัยรูปเกิดขึ้น นี้เป็นคุณในรูป สภาพที่รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษในรูป ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในรูป นี้เป็นเครื่องสลัดออกจากรูป ดังนี้.

ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้กำหนดรู้รูปชั้นซึ่งเป็นรูปที่เห็นได้ชัด ตามสภาวะความเป็นจริง ๓ ประการคือ รูปไม่เที่ยง เป็นรูปทนได้ยาก บังคับตามยถารุจิคือตามชอบใจมิได้ เป็นไปตามธรรมชาติเช่นนั้น นี่คือการอาศัยรูปสลัดออกจากรูปได้ หรือเข้าถึงปฏิเวธได้นั่นเอง

โยคีจะเข้าถึงปฏิเวธสัทธรรมเช่นนั้นได้จำต้องอาศัยศีลและสมาธิเป็นพื้นฐาน ซึ่งปรากฏในรตวินิตสูตตราว่า ผู้มีศีลหมดจด สมาธิจึงสมบูรณ์ เป็นเหตุให้วิปัสสนาญาณเกิด เมื่อศีลหมดจด ย่อมทำให้

จิตหมดจด ปราศจากนิวรณ์ ย่อมทำให้เกิดปัญญาแจ่มแจ้งในชั้น ๕ คือรูปนามตามเป็นจริง ศีลจึงเป็นบันไดขั้นแรกของการบรรลุนิพพาน ที่เรียกว่า สีลวิสุทธิ ความหมดจดแห่งศีล

เพราะศีลวิสุทธิ เป็นเกาะกำบังป้องกันความกังวล อันตราย ความเดือนร้อนต่าง ๆ ทั้งภายนอกภายในกาย อันเกิดจากการสำรวมกายวาจาธรรมทั้งใจบริบูรณ์ดีแล้ว ศีลจึงเป็นเบื้องต้นแห่งปฏิเวธคือการแห่งตลอดพระสัทธรรม

หลักปฏิบัติขั้นพื้นฐานคือ สมาธิ จิตมั่นคง แนบแน่นสนิท อีกประการหนึ่งที่ยึดต้องทำให้เกิดมีขึ้นในตน บำเพ็ญเพียรฝึกจิตจากระดับต้นๆ จนจิตเป็นสมาธิขั้นสูง ที่เรียกว่า จิตตวิสุทธิ ความหมดจดของจิต คือ การชำระจิตใจให้ปราศจาก นิวรณ์ จนสามารถถลลหรือเลิกกิเลสได้ตามลำดับ อันเป็นเป้าหมายทางพระพุทธศาสนา แต่การเรียกว่า จิตตวิสุทธิ นั้น หมายถึงการฝึกจิตเพื่อการกำจัดกิเลสตัณหา ฉะนั้น สมาธิทุกระดับขั้น มีสมาธิชั่วขณะ แนบแน่นและแนบชิดชนิดสนิทระดับฌาน ก็เป็นฐานในการปฏิบัติวิปัสสนาด้วยกัน

การปฏิบัติวิปัสสนาในที่นี้คือการปฏิบัติภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เพื่อให้เกิดปัญญา ที่หยั่งรู้สภาวะธรรม รู้ชัดอารมณ์ภายในกาย ใจ หรือรูปกับนาม ตามความเป็นจริงว่า ธรรมทั้งหลาย ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคลตัวตนเราเขา กล่าวคือพระไตรลักษณ์

ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า “ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔ ประการ” การปฏิบัติภาวนามีสติเป็นประธาน มีกล่าวไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา พิจารณาเห็นจิตในจิต พิจารณาเห็นธรรมในธรรม ดังนี้

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักการดังกล่าวมานี้เชื่อมั่นได้ว่า เป็นแนวทางแห่งการหลุดพ้นจากวิภวภาวะสังสารสินภพชาติได้อย่างแท้จริง เพราะสามารถใช้สติกำหนดรู้เท่าทันอารมณ์หลักที่ปรากฏเป็นอารมณ์เกิดขึ้นในปัจจุบันได้อย่างชัดเจน สามารถตัดต้นตอเหตุเกิดรูปขันธ์ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในมหาปุลณมสูตร ว่า “ภิกษุ มหาภูต ๔ เป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้รูปขันธ์ปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้เวทนาขันธ์ปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้สัญญาขันธ์ปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้สังขารขันธ์ปรากฏ นามรูปเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้วิญญาณขันธ์ปรากฏ” ดังนี้

ผัสสะเป็นต้นตอของสังขารคือเจตนาจงใจปรุงแต่งทั้งดีทั้งชั่วฝังแน่นในจิตที่เรียกว่า มโนวิญญาณรับรู้อารมณ์เป็นเจ้าเรือน จึงก่อให้เกิดทุกข์ให้รู้จบ เป็นกระบวนการสืบทอดเหตุปัจจัยในปฏิจกสมุปบาทอันก่อให้เกิดรูป ดังพระองค์ตรัสไว้ในเจตนาสูตรพอจับใจความได้ว่า

ภิกษุจงใจ ดำริ และนึกคิดสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอารมณ์ปัจจัย เพื่อความตั้งมั่นแห่งวิญญาณ เมื่ออารมณ์เป็นเหตุเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณมี ความฝังจิตตั้งมั่นแห่งวิญญาณจึงมี เมื่อวิญญาณตั้งมั่นแห่งวิญญาณที่ฝังจิตเจริญขึ้นแล้ว ความบังเกิดแห่งภพใหม่จึงมีต่อไป เป็นกระบวนการสืบต่อแห่งภพชาติ ไม่รู้จักจบสิ้น

เหตุที่รูปขันธ์เกิดขึ้น เจริญเติบโตยิ่งขึ้นก็เพราะมีอาหารเป็นเหตุปัจจัยค้ำจุนไว้ ดังที่พระพุทธองค์ทรงตรัสเหตุเกิดรูปและการดำรงอยู่ได้ของสัตว์ด้วยปฏิจกสมุปบาทในมหาตัมหาสังขยสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย อาหาร ๔ ชนิดนี้ เป็นไปเพื่อความดำรงอยู่แห่งสัตว์ที่เกิดแล้ว และอนุเคราะห์เหล่าสัตว์ที่แสวงหาภพที่เกิด อาหาร ๔ ชนิด คือ

๑. กวฬิงการอาหาร	อาหารคือคำข้าวหยาบบ้าง ละเอียดบ้าง
๒. ผัสสาหาร	อาหารคือการสัมผัส
๓. มโนสัญเจตนาหาร	อาหารคือความจงใจ
๔. วิญญาณาหาร	อาหารคือวิญญาณ

เพราะอาหารเหล่านี้มีอยู่จึงเป็นเหตุให้รูปขันธ์คงอยู่สร้างภพชาติต่อไป

รูปขันธ์และภพจะสิ้นสุดลงก็ต้องอาศัยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาดำเนินการตามหลักกระบวนการของปฏิจจนสมุปบาทในโลกสูตรที่พระองค์ตรัสถึงความเกิดและความดับของโลกภูมิทั้ง ๓ ในปัจจุบันภพ โดยกระบวนการปฏิจจนสมุปบาทเริ่มต้นจากอายตนะภายในและอายตนะภายนอก วิญญาณ ๖ กระแทกกันแล้วเกิดขึ้นเป็นผัสสะ และเวทนา แต่บุคคลไม่มีสติรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน จึงเป็นเหตุให้ยินดีพอใจ ยึดมั่นถือมั่นในเวทนา ๆ นั้น เป็นเหตุให้สร้างภพชาติต่อไป เบญจขันธ์มีรูปขันธ์เป็นต้นก็เกิดขึ้น

ส่วนความดับของปฏิจจนสมุปบาทก็เป็นไปทำนองเดียวกัน การดับอกุศลธรรมทั้งหลายจะเกิดขึ้นได้ เพราะมีสติรู้เท่าทันสภาวะธรรมตามความเป็นจริง โดยสติรู้เท่าทันอวิชชาบ้าง สังขารบ้าง ตัณหา อุปาทานบ้าง และภพบ้าง ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยให้ฝ่ายอกุศลธรรมทั้งหลายดับลง มีสัมปชัญญะคือ ปัญญารู้เท่าทันอารมณ์ เป็นเหตุให้ออกุศลธรรมดับลง แต่มีปัญญาเกิดขึ้นเจริญยิ่งขึ้นมาปรากฏและเข้ามาแทนที่ อวิชชาดับลงไปตามลำดับ สังขารดับไปตามลำดับ ฯลฯ ภพดับไปตามลำดับ เหตุเกิดของรูปขันธ์ การสร้างภพชาติจึงยุติกระบวนการสืบต่อ

ฉะนั้นเหตุเกิดและเหตุดับของรูปขันธ์จึงต้องอาศัยการปฏิบัติตามหลักธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้นจึงจะรู้เข้าใจและแทงตลอดถึงพระสัทธรรมด้วยการลงมือปฏิบัติอาศัยความเพียรฝึกฝนอบรมตนทำอธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขาให้บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิงทุกประการก็จะหลุดจากวงจรอุปาทานนี้ได้

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ยุ่งยากตรงที่แหล่งสืบค้นหาข้อมูลต่าง ๆ เนื่องจากว่า อยู่ห่างไกลจากห้องสมุดมาก ต้องยืมหนังสือต่อเนื่องเป็นระยะยาวเพื่อค้นคว้าและพิมพ์ได้ครบตามที่ต้องการ ฉะนั้นผู้วิจัยเองควรลงทุนซื้อหนังสือพระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาไว้ใช้ในสำนักเรียนของตนเองเป็นการดีที่สุด เพื่อจะได้ค้นคว้าได้อย่างเต็มที่

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเพื่อการนำไปใช้

หนังสือฉบับนี้หากมีผู้ประสงค์จะนำไปใช้ด้านเผยแพร่ค้นคว้าหาข้อมูลเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจเพิ่มเติมเป็นแนวทาง หากท่านคิดว่ามีประโยชน์แล้วไซ้ร ก็ขอแนะนำ ควรนำไปพิจารณาด้านกำหนดรูปขันธ์จึงจะเป็นการดีที่สุด เพราะผู้วิจัยทำเรื่องนี้เพื่อใช้เสริมทักษะในการอบรมพร้าสอนโยคี เรื่องกายเป็นการเฉพาะ เนื่องจากว่ากำหนดง่าย ปรากฏชัด ถ้ากำหนดรูปธรรมได้ดีแล้ว นามธรรมก็จะชัดเจนได้ภายหลัง

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการทำวิจัยต่อไป

ผู้ศึกษาคิดว่า หากจะนำงานข้อมูลเหล่านี้ไปทำการวิจัย ขอแนะว่า ควรกำหนดหัวข้อให้แคบลงบ้าง เพื่อจะได้ค้นคว้าในเรื่องนั้นได้ถนัดและครอบคลุม เช่น ศึกษารูปในพระสูตร หรือในพระอภิธรรม หรือรูปที่มาในพระบาลี เป็นต้น

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

(๑) พระไตรปิฎก

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____ . มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม,

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

_____ . อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาอรรถกถา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ

ราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๒.

_____ . ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาปกรณ์วิเสโส. กรุงเทพมหานคร

โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

_____ . อภิธมมตถสงคหปาลิยา สห อภิธมมตถวิภาวินีนาม อภิธมมตถสงคหฎีกา.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร, ๒๕๓๘.

พระพุทธโฆษาจารย์. คัมภีร์วิสุทธิมรรค ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). แปล

โดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: บริษัท

แอดวานซ์ อินเตอร์ พริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๔๘.

พระพรหมมุนี (จันท พุทฺธมคฺโต ป.ธ. ๙). วิสุทธิมรรคแปล, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร:

มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๒). หนังสือ:

พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี). วิปัสสนาภูมิ. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: บริษัท

บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘.

พระคันธสาราภิวังศ์. โพธิปักขิยธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์,

๒๕๕๐

พระญาณธชะ. ปรมัตถทีปนี. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด

ไทยรายวันกราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙). **คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร
บริษัท ประยวงค์พริ้นท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๐.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓.
กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พริ้นติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. ครั้งที่ ๑๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

_____. **วิปัสสนาภาวนา ที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก** โรงพิมพ์ประยวงค์พริ้นท์ติ้ง
, กรุงเทพมหานคร: ๒๕๕๘.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **มหาสติปัฏฐาน ทางสู่พระนิพพาน**. แปลและเรียบเรียงโดย
พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙.

_____. **วิปัสสนานัย**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. จังหวัดนครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ
เซ็นเตอร์ จำกัด, เล่ม ๒, ๒๕๕๐.

พระอาจารย์ ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ ธรรมาจารย์ อัครมหาภิกษุเจ้าอาวาสวัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร. **หลักการปฏิบัติ
วิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ เบื้องต้น**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร:
บริษัท ธรรมสาร จำกัด, ๒๕๔๖.

สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน). **สัมมาทิฏฐิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. เชียงใหม่: โรงพิมพ์นันทพันธ์,
๒๕๕๖.

พระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี). **เหนือกรรม**. โรงพิมพ์ประยวงค์พริ้นท์ติ้ง
, กรุงเทพมหานคร: ม ป ป. ๒๕๕๔.

พระสมมติ นนทโก. **กายนุสสนาสติปัฏฐาน อริยาบถบรรพ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร:
รุ่งเรืองการพิมพ์, ๒๕๔๕.

บรรจบ บรรณรุจิ. **ปฏิจจสมุปบาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, ๒๕๔๙) หน้า ๑๖๒.

๒. วิทยานิพนธ์:

พระเฉลียว กตปุญโญ (สาริบุตร). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ขั้น ๕ ในพระพุทธานุสสนา”. **วิทยานิพนธ์
พุทธศาสนาและปรัชญา**, บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๒๕๔๗.

พระครูสุนทรสุตสาร (พยุ่ง กตปุญโญ). “การศึกษาวิเคราะห์ขั้น ๕ อันเป็นภูมิของวิปัสสนาเฉพาะ
กรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต
(วิปัสสนาภาวนา)**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

- พระศรีธีรวงศ์ สจจวโร (สมัย ต้นสอน). “ศึกษาภยญาณ ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔: เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต** (วิปัสสนาภาวนา). บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.
- พระอำนวยการศิลป์ สีส้วโร (เป็งเครือ). “ศึกษาปริญา ๓ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔: เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต** (วิปัสสนาภาวนา). บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.
- พระมหาสุเรศ สุเรโส (แจ่มแจ้ง). “การศึกษาวิเคราะห์วิธีการกำหนดรูปนามในอิริยาปถัพพะเฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต** (วิปัสสนาภาวนา). บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.
- พระมหาชัยศิลป์ พุทธวิริโย (จะลา). “ศึกษาวิเคราะห์ปัจจัยสมุปบาทอันเป็นภูมิวิปัสสนา เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต** (วิปัสสนาภาวนา). บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ-ฉายา/นามสกุล	พระมหาแฝด จันทโก (สุวรรณโชติ)
วัน/เดือน/ปี เกิด	วันจันทร์ ที่ ๑๖ เดือน ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๐
ภูมิลำเนา	๔๔ หมู่ที่ ๕ บ้านนาข่า ตำบลปากหมั่น อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย
การศึกษาทางโลก	พ.ศ. ๒๕๕๑ ปริญญาตรี สาขารัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครสวรรค์
การศึกษาทางธรรม	พ.ศ. ๒๕๓๑ นักธรรมชั้นเอก วัดใหม่สามัคคีชายแดน ตำบลปากหมั่น อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย
	พ.ศ. ๒๕๕๒ เปรียญธรรม ๖ ประโยค วัดมงคลทับคล้อ อำเภอทับคล้อ จังหวัดพิจิตร
ประสบการณ์การทำงาน	พ.ศ. ๒๕๓๘ ครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม-บาลี วัดมงคลทับคล้อ
	พ.ศ. ๒๕๕๘ เป็นพระวิปัสสนาจารย์ของคณะสงฆ์ภาค ๔ อบรมพระวิปัสสนาจารย์ ๔๕ วัน วัดโพธิ์ประทับช้าง อำเภอโพธิ์ประทับช้าง จังหวัดพิจิตร
บรรพชา/อุปสมบท	๓๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๓๑
สังกัดวัด	วัดมงคลทับคล้อ พระอารามหลวง อำเภอทับคล้อ จังหวัดพิจิตร
ตำแหน่งหน้าที่	ครูสอนศีลธรรม สอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม-บาลี และพระปริยัตินิเทศก์
ปีที่เข้าศึกษา	๒๕๕๖
ปีที่สำเร็จการศึกษา	๒๕๕๙
ที่อยู่ปัจจุบัน	วัดมงคลทับคล้อพระอารามหลวง ตำบลทับคล้อ อำเภอทับคล้อ จังหวัดพิจิตร
โทรศัพท์	๐๘๙-๘๓๙-๓๐๘๕
E-mail	Lamok_111@hotmail.com, thesis.5611405928@gmail.com